

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

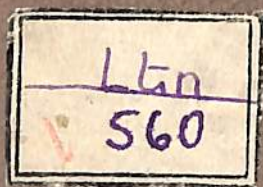
Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1999

ՏՈՄԱՐ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ

1874—1875 թ.

ՀԱՏՈՐ ԵՌԱԳԻՆ

Հաստատիրեաց Տ. Արբուհի Ե. Երիցեանց

ԹԻՖԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ԳԼԽԱԴՈՐ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՐԲԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍՈՒ:

Дозволено Цензурою, Тифлисъ, 31-го Июля 1874 года.

7560-60

28 502

ՅԵՌԱԳԼԻՄ.

Ընտանեկան Տոմարի յայտարարութիւնը ցրուելէն 'ի վեր' գրեթէ մի ամբողջ տարի անցաւ և ես հագիւ կարողացայ 'ի լոյս ընծայել իմ խօստացած աշխատութեան մի մասը: Ուշանալուն զանազան պատճառներից գլխաւորն եղաւ իմ այս միջոցներում կրած ընտանեկան դժբաղդութիւնք: 1873-ի վերջերը և 1874 թւի սկզբները Նախախնամութիւնը կամեցաւ կտրել կենաց թելը այն գերդաստունի ծնողաց, որին ես պատկանելու պատիւն ունեցայ: Գրականական պարագմունքը մէկ կողմ թողնելով՝ ես պարտաւորուեցայ արած անձանցս, իւրեանց երկարատե հիւանդութեան մէջ, կարելի եղածիս չափ հոգս տանելու, խնամելու և մեղքաւորելու:—Այս հանգամանքները ինձ վերահամոզեցին, որ արական սեռի ունեցած միջոցները հասարակական ասպարիզում ազատ աշխատելու՝ աւելի գերազանց են, քան թէ իգական սեռինը: Գրականական աշխատութեանց համար հարկաւոր է մըտային և հոգեկան հանդստութիւն, և այդ հանգստութիւնը անկարելի եղաւ ինձ գտնել իմ տան մէջ, ուր երկու անա-կնկալ մահ ամբողջ մեր գերդաստունը սգի և տրտմութեան մէջ ընկղմեց մի կարճ միջոցում:

Գրքիս ուշանալուն երկրորդ պատճառն էր իմ անփորձութիւնը. թէ և վստահութեամբ և ջանիւք սկսայ իմ աշխատութիւնը, բայց շուտով պատահեցայ անսպասելի արգելքներու, որոնք ինձ համոզեցին՝ թէ ազգիս շնորհաբեր վեճակաւոր չափով, քանի որ այս կէտին վերայ ոչ ոք դեռ աշխատած չ'ունի, ոչ միայն զիւրին չէ, այլ և անհայտ: Որքան շատ էին իմ ձեռիս տակ եղած զանազան թուանշանները, այնքան շատ էր նոցա հակասութիւնը իրարու դէմ, ուստի

աւելի ճիշտ տեղեկութիւններ ձեռք բերելու դիտաւորութեամբ տպագրելը յետ էի ձգում:

Ես կարծեցի, որ ներկայ դրքոյկիս մէջ կարելի էր ամբողջ ամինայն ինչ՝ որ խոստացած էի յայտարարութեամբս. սակայն ժողովուած նիւթերիս շատութիւնը և դարձեալ նոցա անկատարութիւնը հարկադրեցին Տոմարը բաժանել 2 կամ 3 հատորի:

Եհա ներկայ առաջի հատորը ազգիս և սորա մամուլի դատաստանին է սպասում...: Բանասիրական և զուարճալի թերթեցանութիւն սիրողը սոյն գիրքը թերթելով պէտքէ անբաւական մնայ. թեթև զուարճութիւն չէ գտնելու մէջը՝ իմ նպատակս բոլորովին այլ էր: Ես ուզեցայ հայ մարդուն մի դպրոցի տալ իւր ազգի ներկայ դրութեան մասին, զուգնեցայ շուրջ կարճ զաղափար տալով և Եւրոպայի յառաջողէմ ազգերի վրայ: Գրեիս մէջ, 'ի թիւս այլոց, կ'գտնէք կարծօրէն վիճակագիր Եւրոպայի վեց մեծամեծ տերութեանց: Ենուհետև, եթէ չեմ սխալվում, առաջի անգամ ինձ վիճակուեց Սովկասեան փոխարքայութեան վիճակագիրը 'ի մի ամիսփել: Գոնէ այդպէսի մի փորձ դեռ Ռուսաց լեզուաւ ևս տպագրած չտեսանք: Ենցնելով դէպի Ռուսիայի հայոց վիճակագիրը, պէտք է խոստովանիմ, ես շուարած մնացի նիւթի առատութեան և դորա դարձեալ թւերի անճիշդ և անկատար լինելուն պատճառաւ. թուանշանների մեծ մասը ինձ կասկածելի թուացին, շատ թուանշաններ հին էին, շատերը մի երևակայութեան պտուղ: Ես պարտաւորուած էի իմ այս մասին խոստացած նախազօծիս մի կէտը փոխել՝ այն է Ռուսիայի հայոց վիճակագրի միմիայն մի մասը առ այժմ տպագրելով, միւսը թողնել երկրորդ հատորին. օրինակի համար թիֆլիսի հայոց վիճակագիրը մնաց տակաւին անտիպ: Սակայն ընթերցողը չի կարող չնկատել, որ շատ տեղ թուան-

շան տալու փոխանակ՝ միայն հարցական նշան դրած եմ: Դա ցոյց է տալիս, որ կամ բոլորովին չեմ ստացած տեղեկութիւն, կամ ստացածս վերին աստիճանի կասկածաւոր էր, վասնորոյ հարցական դնելով՝ յոյս ունիմ տեղացի հայասէր պարոնայք կ'ջանան այդ թերութիւնը լրացնել ճիշդ թուանշաններ ուղարկելով մեզ:

Ես ք չկայ, որ ազգիս վիճակագրի վերաբերութեամբ ամենամեծ, թէ և անմշակ, գանձը Էջմիածնայ դիւանի մէջ է անփոփած: Ես յայտարարութիւնս ուղարկեցի «Արարատի» խմբագրութեան, յոյս դնելով որ դա չէր զլանար ուշադրութիւն դարձնելու ազգիս վիճակագրի պիտանաւորութեանը: Ես գիտէի առաջուց, որ պատիւ չպէտքէ ունենամ այդ դիւանէն որ և իցէ տեղեկութիւն ստանալու, սակայն կարծում էի, որ Արարատը գոնէ օգուտ կ'քաղէ իմ առաջարկութեանէն և իւր էջերի մէջ տեղ կ'բանայ վիճակագրական անմշակ նիւթերը տպագրելու: Ես ևս չեղաւ: Եւ հասարակ Ռուսիայի հայերէն համակրութիւն ստացաւ Տոմարիս տպագրութեան միտքը, բայց տեղեկութիւններ հաղորդեցին ինձ միմիայն հինգ քաղաքներէն:

Տաճկաստանի հայոց վերաբերութեամբ ցաւով սրտի ասելու եմ, որ թէ և «Մասիս» լրագիրը պատիւ տրու մեզ, իւր էջերի մէջ տեղ տալով մեր յայտարարութեանը, սակայն տակաւին տեղեկութիւն ստացայ միայն երեք անձանց կողմանէ, որոնցից միմիայն Օմիւռնիայի վիճակագիրը տպագրելու համարձակեցայ առ այժմ, մնացածը դարձեալ յետագայ հատորներին թողնելով:

Բարուք համարեցի յետ ձգել տպագրութիւնը և այն կցկուտը տեղեկութեանց որք ձեռքս հասան Ռուսիայէն և Տաճկաստանէն դուրս գտնուած հայոց վերաբերութեամբ:

Այնչապէս ներկայ հատորիս վերջը տպագրուած են

պ. Ե. Արիցեանի ժողոված հարցերէն միմիայն 150-ը, իսկ մնացածը երկրորդ և երրորդ հատորներին է թողած:

Գրքիս առաջի երեսը զարդարած է մի պատկերով. դա ներկայացնում է հայ իգական սեռի այժմեան չորս ներկայացուցիչները: Չախ կողմը առաջի տեղը նկարած է Աւերին Հայաստանցի զիւղացի կին՝ դեռ ևս բոլորովին նահապետական գերդաստունից. այնուհետև՝ իբրև երկրորդ քայլ ունեցող դէպի զարգացումն՝ նկարած է Արզրումի կողմերի մի տիկին, վարը ձախ կողմը մի Թիֆլիզցի կնոջ պատկեր է և աջ կողմը մի Պոլսեցի հայ տիկին է նկարած: Այդ պատկերները հայ կնոջ այժմեան դրութեան չորս աստիճաններն են: Մէջ տեղ նկարած է Արարատը, մօտը Արաքսը իւր պողաբեր եզերքներով, ուր առատ հունձի ժողովելուն կանայքը օգնում են մարդկանց:

Ներկայ հատորիս մէջ, սորա ուշանալուն պատճառաւ, տպած են տօները (օրացոյց) սոյն տարւայ յուլիսի 1-էն յ1-ն յունվար 1875 թ": Արկրորդ հատորի մէջ (օրոյ տպագրութիւնը սկսելու եւ սեպտեմբերին) կլինին 1875 թ". տօները: Այն ամենայն ինչ, որ խոստացած եմք և ինչ որ պակաս է սոյն առաջի գրքին մէջ — կլինի երկրորդ գրքում, որի մէջ կմտնին և թուանշանների փոփոխութիւնքը:

Ամէնքին յայտնի է՝ որ այսպիսի մի ձեռնարկ իւր առաջի քայլում կատարեալ լինել չէ կարող: Ոչ միայն մասնաւոր անձինք, այլ նոյն իսկ հզօր տերութիւնները ահագին ծախսերով քսան երեսուն տարիների մէջ հազիւ կարողանում են մի ժողովուրդի վեճակագիրը կազմել: Հասկանալի է՝ որ գործիս կատարելութեան համար ժամանակ պէտքէ:

Ահա ես հիմը դրի Հայ ազգիս վեճակագրի. ես կաշխատեմ տարեցտարի շարունակել սոյն գործը. ապա երբ ես կիջնեմ ասպարեզէն, յոյս ունիմ որ ազգիս մէջ կգտնուին

միշտ անձինք, որք աւելի քաջութեամբ և հմտութեամբ առաջ կտանէին սոյն օգտաւէտ գործը:

Մնում է մի խօսք ևս, և այս խօսքը ես ուղղում եմ ներկայ հայ գրականութեան պատուելի ներկայացուցիչներին: Աս ներողամտութիւն չեմ խնդրում. ես կցանկայի միայն որ պարբերական գրականութիւնը անխնայ, բայց անաչառ, քննէր և ուղղէր աշխատութիւնս, և այդպէսով օգնէր ինձ կարելիին չափ կատարելագործել մեր վեճակագիրը: Աս ուրախութեամբ պէտքէ լսէի գրականութեան փշոտ ասպարիգում աշխատող իմ աւագ եղբարց խորհուրդներին և միշտ օգուտ պէտք քաղէի նոցա հմտութենէն: Առ այժմ՝ թող ընդունէ մեր տակաւին աղքատ գրականութիւնը մի տկար կնոջ թոյլ աշխատանաց լումայն...:

Ում կարող էի ընծայել այս գործը, եթէ ոչ իմ սիրած, յարգած համեստ հայ ընտանեայց, հայ կանանց, որոց օգտաւէտ ընթերցանութիւն տալու դիտաւորութեամբ այսուհետև ևս իւր ջանքը չէ խնայելու հայ կանանցէն ամենայն ուղատուր:

Յունիս 25 1874 թ".

Թիֆլիս

Արբուհի Ե. Արիցեանց:

Ի՞նչ հասցէն Թիֆլիզ, առ Աղէքսանդր Արիցեանց:

Тифлисъ, Александру Ерицову.

Alexandre Eritzoff à Tiflis.

ՈՐԱՅՈՑՑ 1874 ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ԲՐԻՍՏՈՍԻ

և

ԱՋԳԻՍ ՀԱՅՈՑ ՌՅԻԳ—1323.

ի թուին Քրիստոսի 1874 և Հայոց ղյիդ.

Գիր տարւոյն է	ժ.
Եօթներեակն	Բ.
Ա իրադիրն	ԵԲ.
Տանուտէրն	Աճեղջիւրն.

Թուն ձայնք ւճ. Էճ. 4ճ. Դճ. Աջակողմեան դասուն են,
սկսեալ ի բուն բարեկենդան է:

ՅՈՒՂԻՍ 31 օր:

1. Բճ. 4ճ. ւ. օր պահոց Ա ղարդաւառի:
2. Գճ. 4ճ. Բ. օր պահոց վարդ:
3. Դճ. Դճ. 4. օր պահոց վարդ:
4. Եճ. Դճ. Դ. օր պահոց վարդ:
5. Ուր. ւճ. Է. օր պահոց վարդ:
6. Շ. ւճ. յիշատակ տապանակին հնոյ և տօն նորոյս սուրբ եկեղեցւոյ: Նաւակատիք:
7. Ար. Էճ. ՎԱՐԳԱՎԱՌ.
8. Բճ. Էճ. Բ. օր վարդ. յիշատակ մեռելոց:
9. Գճ. 4ճ. 4. օր վարդ:
10. Դճ. 4ճ. պահք:
11. Եճ. Դճ. սրբոյն Եսայեայ մարգարէին:
12. Ուր. Դճ. պահք:
13. Շ. ւճ. սրբոյն Թադէոսի առաքելոյն մերոյ և Սանդիսոյ կուսին:
14. Ար. Բ. ւճ.
15. Բճ. Էճ. սրբոց Աղարիանոսի եպիսկոպոսին, քառասուն և հինգ վկայիցն և սրբոց կուսանացն, Յուստիանեայ, Եւփիմեայ և Քրիստինեայ:
16. Գճ. Էճ. սրբոց Աթանաղինեայ եպիսկոպոսին, տասնաշաղկերտացն և հինգ վկայիցն:
17. Դճ. 4ճ. պահք:
18. Եճ. 4ճ. սրբոց նախահարցն Ադամայ, Աբէլէ, Սեթայ, Ենովսայ, Ենովքայ, Նոյի, Մեղքիսեղեկի, Աբրահամու, Իսահակայ, Յակովբայ, Յովսեփայ, Մովսիսի, Ահարոնի, Եղիազարու, Յեսուայ, Սամուէլի, Սամիսոնի, Յեփթայեայ, Բաբակայ, Գեղէօնի, և այլոց սրբոց նախահարցն:
19. Ուր. Դճ. պահք:

20. Շք. Դ. սրբոց որդոց և թոռանց սրբոյն Գրիգորի Լուսաորչին մերոյ՝ Երիստակէսի, Արդանիսի, Յուսկանն, Գրիգորիսի և Դանիէլի:

21. Աիր. 4. աս:

22. Բշ. աս. սրբոց Մակարայեցւոցն՝ Եղիազարու, քահանայի Շամունեայ և Եօթն որդւոցն նորին:

23. Գշ. Էջ. սրբոց երկոտասան մարգարէիցն՝ Ովսեայ, Ամուսայ, Միքիայ, Յովելեայ, Եբդիու, Նաւումայ, Ամբակումայ, Յօնանու, Սոփոնիայ, Լնդեայ, Ջաքարիայ, և Մաղաքիայ:

24. Դշ. Էջ. պահք:

25. Եշ. 43. սրբոցն Սոփիայ և երեց դստերացն՝ Պիստոսի, Ելպիսի և Եգապի:

26. Ուր. 44. պահք:

27. Շք. Դ. սրբոց հայրապետացն՝ Եթանասի և Աւերդի:

28. Աիր. Դ. Ա.

29. Բշ. աս. սրբոցն Աիրակոսի և մօրն Յուդիտայի, Գորգիոսի, Պողեքտոսի և Գրիգորիսի վկայիցն:

30. Գշ. աս. սրբոցն Ահաճանայ Գողթնացւոյն, Եւզինեայ կուսին և հօրն նորա փիլիպոսի. և մօրն կղզիայ և երկուց եղբարցն Սերգեայ և Եպիտոնի և երկուց ներքինեացն:

31. Դշ. Էջ. պահք:

Օ Գ Ո Ս Տ Ո Ս 31 օր:

1. Եշ. Էջ. սրբոց ճգնաւորացն՝ Տրիփոնի, Պարսամայ և Ոնոփրիոսի:

2. Ուր. 43. պահք:

3. Շք. 44. սրբոցն Գրիգորի Լստուածաբանին:

4. Աիր. Է. Դ:

5. Բշ. Դ. սրբոց վկայիցն Եւզինէոսի, Մակարիոսի, Ահաղերիոսի, Ամնափոտասայ և Եկիւղասայ:

6. Դշ. աս. սրբոցն՝ Լնդրէի զօրավարին և բանակի նորին, Ապլինիկոսի և Դամետեայ վկայիցն:

7. Դշ. աս. պահք:

8. Եշ. Էջ. սրբոցն Լնդրիանոսի և կնոջ նորա Լնատուայ. Թէոդորոսի և Ելեթիւրոսի վկայիցն:

9. Ուր. Էջ. պահք:

10. Շք. 43. Եփեսոսի սուրբ Ժողովոյն հարիւր յիսուն հայրապետացն:

11. Աիր. Գ. 44. բարեկենդան Լստուածածնի պահոց:

12. Բշ. Դ. աս. օր պահոց Լստուածածնի:

13. Գշ. Դ. Է. օր պահոց Լստուածածնի:

14. Դշ. աս. 4. օր պահոց Լստուածածնի:

15. Եշ. աս. Դ. օր պահոց Լստուածածնի:

16. Ուր. Էջ. Է. օր պահոց Լստուածածնի:

17. Շք. Էջ. Տօն շողակաթին սրբոյ Լճմիածնի նաւակ՝

18. Աիր. 43. Ա Երափոխումն սուրբ Լստուածածնի:

19. Բշ. 44. Է. օր վերափոխման: Յիշատակ մեռելոց:

20. Գշ. Դ. 4. օր վերափ.

21. Դշ. Դ. Դ. օր վերափ.

22. Եշ. աս. Է. օր վերափ.

23. Ուր. աս. Դ. օր վերափ.

24. Շք. Էջ. Է. օր վերափ.

25. Աիր. Էջ. Է. օր վերափոխ:

26. Բշ. 43. Է. օր վերափ.

27. Գշ. 44. սրբոցն Յովակիմայ և Լննայի ծնողաց սուրբ Լստուածածնին և կանանցն իւղաբերից:

28. Դշ. Դ. Է. պահք:

29. Եշ. Դ. սրբոցն Երեմիայի մարգարէին:

30. Ուր. աս. պահք:

31. Շք. աս. Եւաքելոցն՝ Թովմայի, Յակոբայ և Շմաւօնի:

1. Աիր. 4. ք. Տօն Գիւտի զօտւոյ սրբուհւոյ Աստուածածնին:
2. Բշ. ք. սրբոյն Ստեփաննոսի Ունեցւոյն և սրբոյ վկայիցն՝ Գոհարինեայ, Ծամիդէսի, Տուքիկոսի և Ռատիկոսի:
3. Գշ. ք. սրբոյ մարգարէիցն՝ Եղեկիէլե. Եղլի և Օգարիայի հօրն Յովհաննու Մկրտչին:
4. Դշ. 4. պահք:
5. Եշ. ք. սրբոյն Յովհաննու Արապետին և Յօբայ արդարոյն:
6. Ուր. ք. պահք:
7. Շք. ք. Նիկիոյ սուրբ Ժողովոյն երեք հարիւր տասն և ութն հայրապետացն:
8. Աիր. ք. ք. Տօն ծննդեան սրբոյ Աստուածածնին՝ ի յԱնայէ: Բարեկենդան սուրբ Խաչին:
- 9 Բշ. ք. ք. օր պահոց խաչին:
10. Գշ. ք. 4. օր պահոց խաչին:
11. Դշ. 4. ք. օր պահոց խաչին:
12. Եշ. 4. ք. օր պահոց խաչին:
13. Ուր. ք. ք. օր պահոց խաչին:
14. Շք. ք. Տօն սրբոյ Եկեղեցւոյ ի Նաւակատիս սրբոյ խաչին: Նաւակատիք:
15. Աիր. սուրբ ԵԱԶՎԵՐԱՅ:
16. Բշ. ք. Տօն խաչին. Յիշատակ մեռելոց:
17. Գշ. ք. Տօն եկեղեցւոյ:
18. Դշ. ք. Տօն եկեղեցւոյ:
19. Եշ. 4. Տօն եկեղեցւոյ:
20. Ուր. 4. Տօն խաչին:
21. Շք. ք. Տօն խաչին:

22. Բարեկենդան Արազայ խաչին:
23. Բշ. ք. սրբոյն Մամասայ, Փիլիքտիմոնի և Սիմէօն Սիւնակեցւոյն:
24. Գշ. ք. սրբոյ կուսանացն Փեփրոնեայ, Մարինեայ և Շուշանայ զստերն մեծին Արդանայ:
25. Դշ. ք. պահք:
26. Եշ. ք. սրբոյ հայրապետացն՝ Բարաղամու Անթիմոսի և Երանոսի:
27. Ուր. 4. պահք:
28. Շք. 4. սրբոյն Գէորգեայ զօրավարին, Ադոքսոսի և Ռամանոսի երգեցողին:
29. Աիր. 4. ք. Տօն Արազայ Սուրբ Խաչին:
30. Բշ. ք. սրբոյ Դաւթի Դունեցւոյն և սրբոյ վկայիցն՝ Ղամբէոսի և Ղամբէուհւոյ:

1. Գշ. ք. սրբոյն՝ Եւստաթէոսի և կնոջ նորա Թէոփիստոսի և երկուց որդւոցն և սրբոյ կուսանացն Երմոնեայ և Նեքտառինեայ:
2. Դշ. ք. պահք:
3. Եշ. ք. սրբոյ իշխանացն Սահակայ և Համաղասպայ:
4. Ուր. ք. պահք:
5. Շք. 4. սրբոյ Եօթանասուն երկու աշակերտացն Քրիստոսի:
6. Աիր. ք. 4.
7. Բշ. ք. սրբոյն Փոկասու հայրապետին և Երանոսի հետևողին առաքելոցն:
8. Գշ. ք. սրբոյ կուսանացն՝ Թեկղի, Առվառեայ և Պեղեգեայ:
9. Դշ. ք. պահք:

10. Եւ. ա. սրբոցն Պանդալեոնի բժշկին, Երմողեայ քահանային և Եւդրակեայ կուսին:
11. Ուր. ք. պահք:
12. Շք. ք. սրբոց թարգմանչաց վարդապետացն մերոց՝ Մեսրոպայ, Եղիշէի, Մովսիսի քերթողին, Դաւթի անյաղթ փիլիսոփային, Գրիգորի նարեկացւոյն և Ներսիսի կլայեցւոյն:
13. Աիր. Է. 43:
14. Բշ. 44. Գիւտ նշխարաց սրբոյն Գրիգորիսի Եղուանից կաթողիկոսին և սրբոց հարցն թաթլոյ, Արոսի, Թուամասու, Ընտոնի և Արօնիդեայ և եօթն խոտաճարակայն՝ որք յիննակնեաց վանսն կատարեցան:
15. Գշ. Դ. սրբոց Եռաքելոցն՝ Ընանիայի, Մատթէի, Բառնարայ, Փիլիպպոսի, Յօհաննու, Շիղայի և Սիւղիանոսի:
16. Գշ. Դ. պահք:
17. Եւ. ա. սրբոյն Դիոնէսիոսի արիսպագացւոյն և սրբոց առաքելոցն Տիմօթէոսի և Տիտոսի:
18. Ուր. ա. պահք:
19. Շք. ք. սրբոց Եւետարանչացն՝ Մատթէոսի, Մարկոսի, Դուկասու և Յօհաննու:
20. Աիր. Բ. ք.
21. Բշ. 45. սրբոցն՝ Դուռնկիանոսի հարիւրապետին, որ հաւատաց ՚ի խաչելութիւն Քրիստոսի, Յովսեփայ Աստուածահօրն, Յովսեփայ արեմաթացւոյն և բարեկամին Քրիստոսի Դաւարու և քերցն նորա Մարթայի և Մարիամու:
22. Գշ. 46. սրբոցն՝ Թէոդիտոնի քահանային, Ջենոնի զինաւորին, Մակարայ, Եւդոքսիայ և Ռամելայ:
23. Գշ. Դ. պահք:
24. Եւ. Դ. սրբոց Խարիթեանցն և սրբոց վկայիցն՝ Երտեմայ և Քրիստոսի և երկուց կանանցն Վալենտիկայ և Եկիւլենայ:

25. Ուր. ա. պահք:
26. Շք. ա. սրբոց երկոտասանից՝ Վարդապետացն՝ Ռեթուսի, Դիոնէսիոսի, Սեղեսարոսի, Եթանասի, Աիւրղե Երուսաղէմացւոյն, Եփրեմի խորին Ասորոյ, Բարսղե Աեսարացւոյն, Գրիգորի Նիւսացւոյն, Գրիգորի Աստուածաբանին, Եպիփանու Ապրացւոյն, Յօհաննու Ոսկեբերանին և Աիւրղե Եղէքսանդրացւոյն:
27. Աիր. Է. ք. Խաչ զիւտ:
28. Բշ. ք. սրբոցն՝ Ընաստասայ քահանային, Վարոսի, Թէոդորիտեայ և որդւոց նորա և որք ընդ նմա կատարեցան:
29. Գշ. 47. սրբոց Հիպիրիքեանցն՝ որք ՚ի Սամուսատ կատարեցան և սրբոց Սեւեանոսի սերաստացւոյն, Բաբիլեայ ծերոյն և ութսուն չորս աշակերտացն նորին:
30. Գշ. 48. պահք:
31. Եւ. Դ. սրբոյն Յովհաննու Ոսկեբերան հայրապետին:

ՆԱՅԵՄԲԵՐ 30 օր:

1. Ուր. Դ. պահք:
2. Շք. ա. Տօն ամենայն սրբոց Հնոց և Նորոց, Յայտից և անյայտից:
3. Աիր. Է. ա.
4. Բշ. ք. սրբոցն՝ Ստեփաննոսի Հռոմայ հայրապետին և քահանայիցն և սարկաւազացն և Ժողովրդոցն:
5. Գշ. ք. սրբոցն՝ Եկիփսիմեայ եպիսկոպոսին, Յովսեփայ քահանային, Եփիմաթայ սարկաւազին և Պղատոնի վկային:
6. Գշ. 49. պահք:
7. Եւ. 46. սրբոց հայրապետացն՝ Մեսրոփանոսի՝ Եղէքսանդրոսի, Պողոսի խոստովանողին և սրբոց Նօտարացն՝ Մարկիանոսի և Մարտիրոսի:
8. Ուր. Դ. պահք:

9. Շք. Դ. սրբոց հրեշտակապետացն՝ Գաբրիէլի և Միքայէլի և ամենայն երկնային զօրացն:

10. Ար. Բ. Գ.

11. Բշ. Գ. սրբոցն՝ Մեղիտոսի անտիոքայ հայրապետին, Մինասայ Եգիպտոսցւոյն, միւս Մեղիտոսի եպիսկոպոսին, Բուրայ քահանային և Շինու սարկաւազին:

12. Գշ. Բ. սրբոցն՝ Գեմետրեայ վկային և Բասիլիսկոսի քահանային:

13. Դշ. Բ. պահք:

14. Եշ. Գ. սրբոցն՝ Գուրիասայ, Սամոնասայ, և Եբիբայ սարկաւազին, Ռամանոսի միայնակեցին, Մանկանն խոստովանողին և Հիւսիքոսի զինաւորին:

15. Ուր. Գ. պահք:

16. Շք. Դ. սրբոց Եռաքելոցն՝ Ենդրէի և Փիլիպպոսի:

17. Ար. Գ. Դ. բարեկենդան Յիսնակին:

18. Բշ. Գ. Գ. օր պահոց Յիսնակին:

19. Գշ. Գ. Բ. օր պահոց Յիս:

20. Գշ. Գ. Գ. օր պահոց Յիս:

21. Եշ. Բ. Դ. օր պահոց Յիս. Բնծայումն երից ամաց սուրբ Եստուածածնի՝ ի Տաճարն:

22. Ուր. Գ. Գ. օր Յիս:

23. Շք. Գ. սրբոցն՝ Գրիգորի սքանչելագործին, Նիկողայոսի հայրապետին և Միլրոնայ եպիսկոպոսին:

24. Ար. Ե. Դ.

25. Բշ. Դ. սրբոց կուսանացն՝ Յուլիանեայ և Ասիլուհայ, և սրբոց Եբրահամու, Խորենայ, և անարծաթ բժշկացն՝ Աղմայի և Գամիանոսի և Եստուածատրոյ վկային:

26. Գշ. Գ. սրբոցն՝ Ղուկիանոսի քահանային, Տարազրոսի, Պրոպոսի, Ենդրոնիկոսի, Ռնեսիմայ և այլոց աշակերտացն Պողոսի:

17. Դշ. Գ. պահք:

28. Եշ. Բ. սրբոցն՝ Աղեմայ հայրապետին և Բագարատայ տոռոմենոյ եպիսկոպոսին:

29. Ուր. Բ. պահք:

30. Ար. Շք. Գ. սրբոց Եռաքելոց և առաջին Լուսաւորչացն մերոց՝ Թագէոսի և Բարդուղիմէոսի:

Դ Ե Կ Տ Ե Մ Բ Ե Բ 31 օր:

1. Ար. Բ. Գ.

2. Բշ. Դ. սրբոցն՝ Գենարիոսի եպիսկոպոսին և Մերկեռիոսի զինաւորին, Յակովկայ և Իրաւափառայ:

3. Գշ. Դ. սրբոցն՝ Մինասայ, Երմոգինեայ և Գրաբոսի, և կամաւոր աղքատացն Յօհաննու և Լէքսիանոսի:

4. Դշ. Գ. պահք:

5. Եշ. Գ. սրբոց հարցն Եգիպտացւոց Պողոսի, Պողայ, Մակարայ, Եւագրի. Յօհաննու Գրեցելոյն, Յօհաննու կարճահասակին, Նեղոսի, Երսենի, Սիսիանու, Դանիէլի, Սրապիոնի, Մակարիոսի, Պիմէոնի և այլոց սրբոց հարցն:

6. Ուր. Բ. պահք:

7. Շք. Բ. սրբոցն՝ Նիկողայոսի Օմիռնացւոյ սքանչելագործ հայրապետին:

8. Ար. Գ. Գ. բարեկենդան սրբոյն Յակովբայ:

9. Բշ. Գ. Տօն յղացման սրբոյ կուսին Մարիամու ի յԱննայէ:

10. Գշ. Դ. սրբոցն՝ Առնանիկոսի հարիւրապետին և Շմաւօնին՝ ազգականին Բրիտոսի, որ խաչեցաւ յԱրուստղէմ. Պողկարպոսի հայրապետին Օմիռնոյ, և սրբոց վկայիցն, որք յարեւելս կատարեցան:

11. Դշ. Դ. պահք:

12. Եշ. Գ. սրբոցն՝ Եւստրատիոսի, Օդսէնտիոսի, Եւգէ-

Նիոսի, Ուլըհատէսի և Մարգարիոսի:

13. $\Pi_{\mathcal{L}P} \cdot \frac{1}{2} \cdot \eta_{\omega\zeta, p}:$

14. Ըբ. Էջ. սրբոցն՝ Յակովբայ ՄԺբնայ Հայրապետին. Մարտիրոսի Ճգնաւորին և Մեյխտասի Կախսկոպոսին:

15. $\frac{1}{p} \cdot \tau \cdot \frac{1}{2}$.

16. Բշ. 43. սրբոց հայրապետացն՝ Իգնատիոսի. Եղդէի և Մարութայի եպիսկոպոսն:

17. ԳԶ. 44. սրբոցն՝ թէոպոմակայ եպիսկոպոսին, թէոփնայ վկային և չորից զինուորացն՝ Բաստսի Եւսեբի, Եւտիբի և Բասիլիդեսայ:

18. ԴՆ. ԴՀ. պահճք:

19. Այս բնագավառում կատարվող հետազոտությունները պետք է իրենց նպաստակցեն Հայաստանի տնտեսության և մշակութային ժառանգության պահպանմանը:

20. $\Pi_{\mathcal{L}P}$. $\mathfrak{m}_3$. $y_{\mathcal{L}P}$:

21. Հ. 41. նախադիպյալ և անդրանիկ թաղաւորին մերոյ սրբոյն Արքարու:

22. *Upp. b. Ez:*

23. ԼՂ. Է՛. սրբոցն՝ Ղաւթի մարդարէին և Յակովբայ առաքելոյն:

24. Գշ. 43. սրբոյն՝ Ստեփաննոսի նախազկային և առաջին մարտիրոսին:

25. 12. 44. պահ.բ:

26. Եւ ի՛նչ սրբոց առաքելոցն՝ Պետրոսի և Պողոսի:

27. $\Pi_{\mathcal{L}P}$. $\tau \dot{\iota}$. $\eta\omega\zeta_P$:

28. Եւ ինչ որդւոցն Որոտման սրբոցն Յակովբայ առաքելւոյն և Յովհաննու աւետարանչին:

29. Ար. Օ. աշ. բարեկենդան Օճնդեան պահոց:

30. Ի՞նչ է քո պահանջը՝ Օհնն:

31. Քչ. Բի. Բ. օր պահոց Օհնն:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՏՈՄԱՐԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ:

Սկսած խաշնարած հոգիւնն մինչև պետական իշխան-
ները ամէնքը ժամանակի ճիշդ չափը գիտեցաւ միատեսակ
հարկաւորութիւն ունին:—Այդ պատճառաւ մարդիկ միշտ
մեծ ուշադրութիւն են դարձուցած իրանց պարապմունքը
ժամանակի բաժանմանը յարմարացնելու: Ժամանակի ճիշդ
բաժանման արհեստը կամ գիտութիւնը կ'ասուի Տոմարա-
գիտութիւն կամ Ժամանակախօսութիւն: Որով
հետեւ երկրիս կեանք տուողը արեգակն է, վասն որոյ ժամա-
նակը բաժանուած է արեգակի ընթացքին համեմատ՝ րոպէ,
վայրկեան, ժամ, օր, շաբաթ, ամիս, տարի, և դար:

Ժամանակի ամենահին և բնական բաժանմունքը եղել է գիշեր և ցերեկ բաժնիլը: Այն բոլոր ժամանակը, երբ արեգակը մեր հորիզոնին վրայ կ'երևայ և երկիրը կ'լուսավորէ, ցերեկ են անուանած, և մայրը մտնելու միջոցէն մինչև ծագիլը—գիշեր: Բայց՝ որովհետև տեսած են մարդիկ, որ ամառուայ միջոցները օրերը կ'երկարին և գիշերները կը կարճանան, իսկ ձմեռուայ միջոցները ընդ հակառակը կը պատահի, վասն որոյ բնական օրի տեղ մարդիկ քաղաքական օր սահմանեցին, որն որ տարուայ ամէն եղանակներում միշտ օրը և գիշերը միասին գումարելով 24 ժամ կը կազմէ: Քաղաքական օրը կսկսուի մէջ գիշերուայ ժամի 12 էն և կը աւել ճիշդ 24 ժամ, ցմ մինչև հետևեալ կէս գիշերուայ ժամի 12-ը: Աստղաբաշխները հին ժամանակներէն սկսեալ ընդունած են օրուայ այս բաժանմունքը և իրանց դիտողութիւնները արե-

գական և աստեղների ընթացքի մասին հիմնած են այդ բաժանման վրայ: Սակայն աստղաբաշխների երկար քննութիւնը բերեց այն եզրակացութեանը, որ զիտութեան մէջ հարկ եղաւ մոցնել օրուայ աւելի մաթէմատիկական ճիշդ բաժանմունքը, այն է աստեղական և արեգականային անուանեալ օրերը: Աստեղական օր կ'ասեն այն բոլոր միջոցին, որի մէջ երկրագունդը կարողանում է մէկ անգամ դառնալ իւր անիւրի վրայ: Աստեղական օրը բաժանւում է 24 աստեղային ժամ, դա հաւասար է մեր քաղաքական օրին և որոշւում է երկնային աստղերի դառնալովը: Վարեոր քննութիւնները համոզեցին, որ աստղերը իրանց ընթացքը և պտոյտը կատարում են ամենահաւասար ճշդութեամբ և միշտ մի և նոյն հաւասար միջոցում: Ահա այդ հաւասար միջոցը ընդունած են իբր աստեղական օր:

Արեգակնային օր անուանւում է այն բոլոր ժամանակը, որի միջոցում արեգակը կարողանում է կատարել իւր պտոյտը երկրագնդիս բոլորի շուրջը: Աստղաբաշխական ճիշդ քննութիւնները վկայում են, որ արեգակնային օրի ընթացքը տեւում է 24 ժամ և 4 րոպէ: Ուրեմն արեգակնային օրը երկար է աստեղական օրից 4 րոպէով:

Արեգակի ձգած շուքի երկարանալովը կամ կարճանալովը ժամերը որոշուեցան: Այնուհետեւ հնարուեցան արեւի, ջրի և աւազի ժամացոյցները: Բայց այդ բոլոր ժամացոյցները չէին կարող օրը ժամերի վերայ այն ճշդութեամբ բաժանել, ինչպէս անիւներով շինած ժամացոյցները, որոնք մինչև հիմայ մեր ընտանեկան կեանքի մէջ գործ են ածւում, և որոնք հնարուեցան Քրիստոսի ծնունդէն 1100 տարի ետքը:

Օրը կէս զիշերէն սկսիլը ընդունեցին Ազիպացիք և Հռովմայեցիք: Բաբելացիք և Ասորիք օրուայ սկիզբը արեւի ծագելէն կսկսէին: Արաբացիք, ինչպէս և Պաղովկոս աստղա-

բաշխը կէս օրէն կսկսէին, իսկ Հրէայք, Աթենացիք և Հայք արեւի մայրը մտնելէն:

Ինչպէս կ'երեւի՝ հայք օրուայ բոլոր 24 ժամերուն ամէն մէկին մէկ մէկ անուն կը տային: Յորեկուան ժամերը անուանում էին՝ 1 այգ, 2 ծայգ, 3 ծայրացեալ, 4 ճառագայթեալ, 5 շառաւիղեալ, 6 երկրատես, 7 շանթակող, 8 հրակաթ, 9 հուր փայլեալ, 10 թաղանթեալ, 11 առաւօտ, 12 արիող: Գիշերուայ ժամերը անուանում էին՝ 1 խաւարակ, 2 աղջամուղջ, 3 մթացեալ, 4 շաղաւօտ, 5 կամաւօտ, 6 բաւական, 7 խօթափեալ, 8 զիզակ, 9 լուսաձեւ, 10 առաւօտ, 11 լուսափայլ, 12 փայլածու:

Հին ազգերը, ի թիւս որոց և հայք, օրուայ 24 ժամը դարձեալ 8-ը հաւասար մաս բաժանած էին, ամէն մէկը երեք երեք ժամ: Այդպէս ահա ցերեկուայ չորս հաւասար մասերը կ'ասուէին՝ 1, 3, 6, և 9 ժամ, իսկ զիշերուայ մասերը՝ 1, 3, 6 և 9 պահ կ'անուանվէին:

Ժամը կը բաժնուի 60 հաւասար մաս, որոնց վայրկեան կ'ասեն. մի վայրկեանը կը բաժանուի 60 րոպէի, իսկ րոպէն 60 մանրամասի:

Հին ժամանակներէն սկսած բոլոր պատմական ազգերը սովորութիւն ունէին տարին եօթը եօթը օր կամ շաբաթ շաբաթ բաժանելու: Այս բաժանմունքը շատ արհեստական է, թէ և լուսնի փոփոխութեանց քի աճելու և նուազելու քառորդների վերայ է հիմնուած: Աւելի բնական է տարին 12 ամիս բաժանելը, հետեւելով լուսնի ամիսը միանգամ ծնանելուն: Սակայն լուսնի ծնանելուն վերայ հիմնուած ամիսները մարդկանց միշտ սխալանաց մէջ են զգած, որովհետեւ լուսնի մէկ ծնանելուց մինչև միւս անգամ ծնանիլը տեւում է ճիշդ 29 օր 12 ժամ 44 վայրկեան և 2 րոպէ, վասն որոյ ոմանք ամիսը 29 օր կը հաշուէին, ոմանք 30 օր: Արեգակի ամբողջ

տարեկան ընթացքը կատարվում է ձիշդ 365 օրուայ 5 ժամու 48 վայրկենի 35 րոպէի և 30 մանրամասնի մէջ և այս բոլորը ուղիղ 12 մասը բաժանելով կ'ստանանք 30 օր, 10 ժամ, 29 վայրկեան, 2 րոպէ և $57\frac{1}{2}$ մանրամասն, որը որ հաւասար պէտք է լինի մէկ ամբողջ ամսուայ: Հին ազգերը տարին կը բաժանէին 365 ամբողջ օրուայ վրայ, բայց որովհետեւ աւելորդ մնում էր միշտ 5 ժամ 48 վայրկեան 35 րոպէ և 30 մանրամասն, վասն որոյ այդ աւելորդը նրանք կը հաշուէին ձիշդ վեցը ժամի տեղ և չորս տարուայ դոյացած աւելորդ 24 ժամը համարում էին մի առանձին օր, այն պայմանաւ՝ որ այն տարին 366 օր ունենայ: Եւս 366 օրական տարիքը նահանջ ք յետ մնացած տարի էին անուանում: Նահանջ տարի հաստատողը առաջինը եղաւ Հռոմայ նշանաւոր կայսրը Յուլիանոս Աւսարը, որն որ իր մօտը գտնուող եգիպտացի Սօզիգէն աստղաբաշխին հրամայեց հաշուել, և նահանջ տարին մտցընելով՝ ուղղել տոմարը: Ենուհետեւ ամեն չորս տարին մի անգամ փետրուար ամիսը 28 օրուայ փոխանակ 29 օրով սկսեցին հաշուել: Եւս տոմարը 'ի պատիւ յիշեալ կայսեր Յուլիան տոմար անուանեցաւ: Երկար ժամանակ արեւելեան և արեւմտեան քրիստոնեաները այդ տոմարին կը հետեւէին և մինչև ցայժմ յոյնք, ռուսք և մենք՝ հայքս պահում ենք այդ տոմարը, բայց եւրոպացիք և առ հասարակ արեւմտեան քրիստոնեայք XVI դարում թուղին Յուլեան տոմարը հետեւեալ պատճառաւ:

Աստղաբաշխական հաշուով Յուլեան տոմարը ամեն տարի 11 վայրկեան 24 րոպէ և 30 մանրամասը առաջ կ'երթայ և 120 տարուայ մէջ 24 ժամ տարբերութիւն ունի զարնանային հասարակածէն, որ անխախտ մարտի 20-ին պէտք է լինէր, իսկ սխալ հաշուով մարտի 10-ին ընկնելով Օտտի տօնը կը խախտուէր: Նիկիոյ տիեզերական ժողովին

մէջ (325 թուին) սրբազան հայրապետները որոշել էին Օտտի տօնը զարնանային հասարակածէն յետոյ պատահող լուսնոյ լրման անմիջապէս ետքը եղած կիւրակէ օրը: Եւս 325 թուին զարնանային հասարակածը եղաւ մարտի 21-ին: Բայց որովհետեւ 5 ժամու 48 վայրկեանի և 35 րոպէի տեղ Յուլեան տոմարով 6 ժամ էին ընդունած, վասն որոյ փոքր առ փոքր աւելանալով այդ զանազանութիւնը 1582 թուին զարնանային հասարակածը եղաւ մարտի 11-ին: Բայց 'ի Օտտի տօնը Հռոմայ եկեղեցին մնացած տէրուական և սրբոց տօների համար նմանապէս որոշած օրեր ունէր վերոյիշեալ տոմարի վերայ հիմնած, իսկ երբոր 1582 թուին խախտուեց Օտտի տօնը, այն ժամանակ խախտուեցան և միւս շարժական տօները: Հռոմայ Պրիգորիոս XIII պապը կամեցաւ այս անյարմարութիւնները ուղղել տոմարի մէջ և հրամայեց որ նոյն 1582 թուին պակասած 10 օրը մէկէն աւելացընէին և հոկտեմբերի 5-ին 10 աւելացընելով համարել հոկտեմբերի 15: Եւս ուղղած տոմարը անուանեցաւ Պրիգորեան տոմար: Թէև սա ևս ունի իւր անձղութիւնները, բայց դոքա Յուլեան տոմարին համեմատելով շատ չնչին են: Օրինակ Պրիգորեան տոմարով անձղութիւնը 3000 տարուայ մէջ մէկ օր կ'անէ, որ համեմատաբար ոչինչէ: Յիշեալ պապի հրամանաւ Պրիգորեան տոմարը անմիջապէս ընդունեցին Եւրոպայի կաթոլիկ տէրութիւնները. իսկ բողոքական տէրութիւնները՝ այն է Վերմանիան, Օվիցերիան, Պանիմարքան և Հոլանդիան ընդունեցին 1700 թուին, Ենգղիան 1752 թուին և Շուեդիան 1753 թուին: Յունադաւան տէրութիւնները և հայքս չենք ընդունած Պրիգորեան տոմարը: Որովհետեւ 1582 թուին կաթոլիկները իւրեանց թուականին աւելացըին 10 օր, իսկ մերը մնաց անշարժ, վասն որոյ 1700 թուին (որը որ Պրիգորեան տոմար

րով հասարակ տարի էր, իսկ մեր հաշուով նահանջ) զանազանութիւնը հասաւ 11-օրին և 1800 թուին նոյն հաշուով եղաւ 12 օր: Ապագայ 1900 թուին մեր և Պրիգորեան տոմարի մէջ զանազանութիւնը լինելու է 13 օր: Այժմ որոշելու համար թէ՛ օրինակ ըստ մեր տոմարի եղած մարտի 10-ին եւրոպացոց հաշուով ամսի քանի՞ն է, հարկաւոր է յիշեալ 10-ին աւելացընել 12 թիւ, որ և կ'անէ 22. և ընդհակառակը՝ օրինակ իմանալու համար թէ եւրոպացոց յունվարի 17-ին ըստ մեր տոմարի ամսի քանի՞ն է, հարկաւոր է հանել 17-ից 12 օր, որ և կը մնայ 5:

Բաց ՚ի այս ընդհանուր տեղեկութիւնները, պէտք է ասել որ շատ ազգեր (ի թիւս որոց և հայք) ունին իւրեանց առանձին ազգային թուականները, թէ և աւելի յարմարութեան համար վերոյիշեալ տոմարին են հետևում:

Հայոց թուականը: Աւանդութիւն կայ, և քանի մի հեղինակներ ևս առանց փաստի կը պնդեն, իբր թէ հայք՝ Հայկազեան հարստութեան ժամանակ զործ կ'ածէին Հայկայ հաստատած թուականը, որն որ կսկսուէր Քրիստոսէն 2492 տարի առաջ նաւասարդի 1-էն (յի օգոստոսի 11-էն): Այն օրը Հայկը, Բէլին սպանելով, պատուիրել է որ նոյն օրը տարէց տարի տօնուի: Մի ուրիշ աւանդութեամբ կը հաստատեն թէ Հայկը 12 ամիսներին իր որդւոց և թուանց անունները տուել է. այն է՝ արու զաւակների անունով կոչել է Հոռի, Սահմի և այլն, իսկ դստերաց անունով Արաց, Մարերի, Տրէ և այլն: Հայկայ թուականով տարին գոյանում էր 12 ամիսներէն, ամէն մէկը 30 օրական, և մէկ Աւելեաց անուանեալ ամիս, որ միայն 5 օր ունէր: Ընդ ամէնը 365 օրէ կը բաղկանար տարին: Հայկայ թուականը 1461 հասարակ և 1460 նահանջաւոր տարիներու շրջան ունէր. թէ և Հայկայ թուականը այժմ չի գործ դրուիր, սակայն զիտենալու է

որ այդ թուականի սկսուած օրէն մինչև ցայժմ երկու ամբողջ շրջան անցած է, իսկ երրորդ շրջանը պիտի լրանայ 14 տարիէն յետոյ 1888 թուականին, և այնուհետև պիտի սկսի չորրորդ շրջանը:

Աւելի հաւանական է կարծել, որ հին հայք իւրեանց տոմարը յարմարացրած լինէին երբեմն Ազիպտացւոց, երբեմն Ասորեստանեայց և երբեմն Պարսից թուականներին: Աերջապէս ապացոյց կարող է լինել և Խորենացւոյ այն ականարկութիւնը, թէ մեր Արշակունի Արտաշէս արքայի օրերով հայոց տոմարը նոր կարգի դրուեցաւ, որն որ խանգարուած էր (Խոր. մասն բ. գլ. 59): Անշուշտ և տոմարի վերանորոգութեան մէջ Արտաշէսը հետևեց Պարսից, որոնց բոլոր քաղաքական կարգ ու կանոնները մոցրին հայոց մէջ մեր Արշակունի թաղաւորները:

Չատկի տօների անձնութիւնը ոչ միայն հայոց, այլ և բոլոր արեւմտեան ազգերի մէջ մեծ շփոթութիւններ և անկարգութիւններ կը յարուցանէր: Բիւզանդիոյ Աոնստանդին մեծ կայսրը ոմն իմաստասէր Անդրէասի ձեռքով չորրորդ դարում կարգի դնել տուեց Յուլեան տոմարը ըստ Քրիստոսի թուականին, գլխաւորապէս Չատկի տօնին վերայ ուշադրութիւն դարձընելով:

Բոլոր քրիստոնեայ ազգերը (ի թիւս որոց և հայք) հետևեցան այդ տոմարին: Թէև փորձողներ եղան հայոց ազգային թուականը հաստատելու, սկսած մեր Պրիգոր Աւսաւորչայ Խորվիրապէն ելած օրէն, յի 301 թուականէն Քրիստոսից յետոյ, բայց և այս թուականը բաց ՚ի մի քանի հին զրքերու մէջ յիշուելուց ընդհանուրի մէջ գործ չգրուեցաւ:

Աւերոյիշեալ Անդրէասի տոմարը շինած էր 532 տարուայ համար և սկսում էր Քրիստոսի ծննդէն. այդ շրջանը կ'անուանէին Պարուհաւ կամ շրջան հինգ հարիւր եկի:

Երբ որ այդ շրջանը վերջացաւ, հայոց տոմարը սկսաւ շփոթուիլ և հետեւաբար Չատուկի տօնը խանգարուիլ: Այդպէս մի քանի տարի անցնելուց յետոյ մեր Մովսէս երկրորդ կաթողիկոսը Քրիստոսի 551 թուականին ժողովք կազմեց Դուին քաղաքում և տոմարը կարգի դնելով՝ սահմանեց, որ Փրկչի 552 թուականէն սկսուի հայոց թուականի նոր շրջանը: Դորան ասում են Մեծ թուական և մեր մէջ մինչև այսօր գործ է ածվում իբր ազգային թուական:

Եթէ մէկը կամենայ գիտենալ թէ, օրինակի համար, որքան է լինելու հայոց թուականը Քրիստոսի 1885 թուականին, պէտք է 551 թիւը հանէ այդ թւէն և քննադատելով 1334 կլինի հայոց թուականի որքանութիւնը: Պէտք է ասել՝ որ Մովսէս կաթողիկոսի այս կարգադրութիւնը ևս ազատ չ'պահեց մեր տոմարը զանազան խանգարմունքներից, որոնք պատահում էին մանաւանդ Չատուկի տօներին: Այդպէս ահա ամէն 95 տարին մի անգամ մեր Չատուկի տօնը մէկ օր յետ կը մնար յունաց, լատինացուց և միւս քրիստոնէից Չատուկի տօներէն և առիթ կտար տղէտ մարդկանց մոլի վէճերի, ատելութեանց, թշնամութեանց և նոյն իսկ քաղաքական հալածանաց ընդդէմ միմեանց: Չատուկի տօնի այդ այլալուծիւնը ասում են Օռազատիկ: Օռազատիկ պատճառաւ հալածանք կրեցին հայք Քրիստոսի 1102 թուին յունաց ձեռքով, 1197 թուին վրաց ձեռքով, 1292 և 1381 թուին մերայինք միմեանց մէջ վէճ ունեցան, իսկ 1634 և 1729 թւերին յունաց կողմանէ կրկին հալածուեցան:

Երբ Մովսիսի հաստատած հայոց թուականից անցկացաւ մէկ պարունակի շրջան, ցի 532 տարի, այն ժամանակ Յովհաննէս Սարկաւազ կոչեցեալ գիտնական վարդապետը Հաղբատայ վանքում 1083 թւին ձեռք զարկաւ մի աւելի անշարժ և օտար ազգաց տոմարին միաբան տոմար կազմելու:

Նախ և առաջ նոր տարին (ցի նաւասարդ ամսոյ առաջին օրը) սահմանեց տօնել միշտ օգոստոսի 11-ին և Յայսմաուրքի բոլոր տօները կարգեց զրա համեմատ: Այդ փոփոխութեանց վրայ հիմնած տոմարը կոչուեցաւ Սարկաւազադիւր կամ փոքր թուական:

Երբոր և այդ փոքր թուականէն անցաւ մի այլ շրջան պարունակի, ցի լրացաւ 1615 թուականը, այն ժամանակ մի Ջուղայեցի վարդապետ Աղարիայ անունով զաղթած լինելով ի Նոր Ջուղայ (Իսպահան), նորից վերաքննեց և փոփոխութեանց տակ ձգեց վերոյիշեալ տոմարը, որը որ այդ պատճառաւ կոչուեցաւ Աղարիայի թուական. դա թեւ ընդունելութիւն չգտաւ հայոց մէջ, բայց օրացոյցների մէջ դեռ ևս գործ է ածվում:

Հայոց մեծ թուականի ամիսների անուններն են՝ 1 նաւասարդ, 2 հոռի, 3 սահմի, 4 տրէ, 5 քաղոց, 6 արաց, 7 մեհեկան, 8 արեգ, 9 ահեկան, 10 մարերի, 11 մարգաց, 12 հրոտից, և 13 աւելեաց, որ ունէր միայն 5 օր, իսկ նահանջ տարիքը 6 օր: Նոր տարին ցի նաւասարդ ամսոյ առաջին օրը Սարկաւազադիւր տոմարով լինում էր օգոստոսի 11-ին:

Հրէայք իւրեանց թուականը հաշուում են տիեզերաստեղծութեան օրից, որն որ նոցա կարծիքով պատահել է հոկտեմբերի 7-ին 3761 տարի Քրիստոսի ծնունդէն առաջ: Այսպէս ահա մեր 1874 թւին կը լրանայ հրէից 5634 թուականը և կսկսի 5635-րորդը: Հրէից տարին գոյանում է 12 և 13 լուսնոյ ամիսներէն. ցի հասարակ և նահանջ տարի է լինում: Հասարակ տարին 353, 354 և 355 օրերէն կը գոյանայ, իսկ նահանջ տարին 383, 384, և 385 օրեր կը բովանդակէ:

Տաճիկները, Պարսիկները, Արաբացիք և բոլոր Մահ-

մետական ազգերը իւրեանց թուականը կսկսեն Քրիստոսի 622 թուի ^{15/16} յուլիսի, ցոյն օրէն, երբ Մահմեդը Մեքքա քաղաքէն Մեդինա փախաւ: Այդ ազգերի տարին լուսնոյ վրայ հաշուելով 354 և 355 օրերէն կը գոյանայ: Տարին 12 ամիս կը բաժնուի, ամէն մէկը 29 և 30 օրերէն բաղկացած: Ամիսները նոր լուսինէն կսկսուին: Օրը արեւի մայր մանելէն կը հաշուեն և 24 ժամ կը բաժանեն: Շաբաթուան մէջ ուրբաթ օրերը կը տօնուին:

Օ Ր Ս Յ Ո Յ Ց Հ Ս Յ Ո Յ

Մեր ազգի մէջ երեք տեսակ հեղինակութիւններ կամ տպադրութիւններ կան, որոնք միմեանց հետ կապ ունին և իւրեանց բովանդակութեամբ փոքր 'ի շատէ նման են իրարու: Այդ տպադրութիւններն են տօնացոյց, օրացոյց և էֆիմէրդէ կոչուած ամէնքիս ծանօթ գրքերը:

Տօնացոյցը իւր մէջ բովանդակում է միմեայն մեր եկեղեցւոյ տօնած տէրունական և սրբոց տօն օրերը կատարելիք ծէսերի, աղօթքների և ընթերցուածների կարգաւորութիւնը: Այս գրքի գործածութիւնը հայոց մէջ մտած է այն ժամանակներէն, երբ մեր հայրապետները բարեկարգած են եկեղեցին, որոշած են սրբոց տօները կատարել պատշաճաւոր սաղմոսերգութեամբ և աղօթիւք: Ըստ աւանդութեան, տօնացոյցի առաջին յօրինողն եղել է մեր Սահակ հայրապետը հինգերորդ դարում: Այլին միջոցներ, երբ վանազան պատճառներով խանգարուած էին տօնացոյցները, մանաւանդ որ օտար ազգերը շատ փորձած են նորանոր ծէսեր և կանոններ մտցնել մեր ժամասացութեան մէջ, որով ոչ պակաս շփոթի և աղմուկի պատճառ են եղած: Այդ փորձերը մասամբ յաջողումէին նամանաւանդ մինչև տպադրութեան ծաւալելը մեր ազգին մէջ:

Անցեալ դարում մեր Սիմէօն կաթողիկոսը, Լճմիածնայ մէջ տպարան սարգելով, կարգի դրեց տօնացոյցը և տպագրեց եկեղեցականաց համար այդ ամենահարկաւոր գիրքը 1774 թւին:

Էֆիմէրտէն (յունաց էֆիմէրտէ—օրագիր բառէն) սովորաբար հինգ մասը կը բաժանուի: Առաջին մասը միանգամայն նուիրած է հին ժամանակուայ տեղեկութեանցը արեգակի, լուսնի և երկնային մոլորակաց վրայ. նոյն մասը նմանապէս կը բովանդակէ իւր մէջ գուշակութիւններ օդի և եղանակների փոփոխութեանց վրայ, պտղաբերութեան, հիւանդութեանց և քաղաքական յեղափոխութեանց մասին: Այդ գուշակութեանց օրէնքով անցքերը ամէն 28 տարին մէկ անգամ կրկնվում են: Թէ որքան տեղը հիմնաւոր են այդ գուշակութիւնները, համեմատութեան համար հետեւեալ քաղուածքները մէջ կը բերենք:

1845 և 1873 թւին համար գրուած է: «Տարիս այս լինի առատ ցորենով, գինով, պտղով, ձիթով, ապրշմաւ, քթանիւ և ձկամբ. եղանակն յոյժ մեղմ և անոյշ, առատութիւն ջրոց, ոյր աղագաւ ոչխարք և մեղուք ոչ ապականին. . . . Առողջութիւն մարմնոց է. . . արինազանգ պատերազմ և կոտորուածք: Թագաւորք և իշխանք չիցին հնազանդելոցն և պաշտօնէիցն զհարկս ծանուես և զայլ ինչ հրաման և կարգ անհաճոյ ռամկաց: Երեւին աւազակք հզօրք և գողք. բանտք բռնութեամբ բանայցին և բազումք 'ի բանտարդելոցն ելցեն: Աճառականք և իմաստասէրք անկանիցին յաստիճանացն իւրեանց:»

1846 և 1874 թւի համար գուշակած է: «Ամս լինի ցամաք, յոյժ ցուրտ և ձիւն, միջակ պտուղ, ապրշում, ձէթ, գինի և ձուկն: Պարուն և ամառն դէշ, աշունն չոր և ցամաք. ձմեռն առատ և արգաւանդ, իսկ և բազմահողմ:

ցորեանն մեծագին, ոչխարք սակաւաբերք, միսն թանկագին: Աստուած ազատեցէ զմեզ յերկրաշարժէ: Ինին պատե-
րազմունք և կոտորուածք. մահ տիկնոջ հարստի և մեծա-
համբաւի: Սահ զովիւի արանց և մեծ վնաս պտղոց և
այլն:»

Թէ ով է այդ զուշակութեանց հեղինակը—յայտնի չէ,
բայց ինչպէս երևում է, դա օգուտ է քաղել ասորացւոց, բա-
բելացւոց, յունաց, հռովմայեցւոց, արաբացւոց և միջնադա-
րեայ կաթոլիկ հոգեւորական հեղինակներից:

Արկրորդ մասը բովանդակում է իւր մէջ հին և կծ-
կտոր և մանաւանդ սխալ տեղեկութիւններ ֆիզիքական աշ-
խարհագրութենէն, այլ և այլ զիտելք. Արրորդ մասը բո-
վանդակում է զանազան իմաստասէրների և փիլիսոփաների
խրատներ: Չորրորդ մասի մէջ դանդաղում են զանազան հանե-
լուկներ և խաղեր:

Հինգերորդ մասը զոյացած է միանգամայն երազների
զուշակութիւններից: Մեր հայք իւրեանց տգիտութեամբ
այնքան սիրած են այդ երազների և կամ աչքի, ունքի
և երակների խաղալու զուշակութիւնները, որ դեռ ևս շատ
տեղ ռամիկները ընծաներով դիմում են անուս հոգեւորակա-
նացը՝ մեկնութիւն խնդրելու ամենապարզ բնական երեւոյթ-
ների... Որովհետեւ էֆիմէրտէի ամենագործածական մասը
լինում է երազների զուշակութեանց մասը, վասնորոյ սովորա-
բար այդ գրքին երազագիրք են ասում:

Մինչև XV դարը հայոց մէջ, ինչպէս երևում է, գործա-
ծական չէ եղել էֆիմէրիդէն և միայն անդադար կրած նե-
ղութիւնները և հալածանքները հայոց հասցրել են այն սնտուա-
պաշտութեան, որ երազների մեկնութեանցը այսօր ջերմե-
ռանդ հաւատ են ընծայում: Այդ անվայել սովորութեան
պաշտպանողներից է մեր ազգի մէջ և իգական սեռը: Անշուշտ՝

լուսաւորութիւնը ժամանակաւ կը փրկէ կ'ազատէ հայ կնոջ
և այդ սնտուապաշտութենից:

Պէտք է ասել որ երազագիրը գտնվում է միմիայն Պօլ-
սոյ, Ամստերդամի, Վալկաթայի, Ս. Պետերբուրգի և Շու-
շուայ տպագրած էֆիմէրիդէների մէջ. իսկ Ա. Կենտկոյ տպա-
գրողը դոնէ այդ մասին զգոյշ են եղած և չեն կամեցել
պատճառ լինիլ տգետ հայերի մէջ՝ այդ տեսակ անբարոյա-
կան ընթերցանութիւն տարածելու: Յանկալի էր որ մեր ազգի
մէջ երազագիրները, եօթն իմաստասիրաց, պղնձէ քաղաքի
պատմութիւնները և սոցա նման գրուածները անյետանային
առաւել խելացի հեղինակութեանց տեղ տալով:

Դժբաղդաբար՝ հասարակութեան տգիտութենից օգուտ
քաղողները 1867 թւին նորէն տպեցին էֆիմէրիդէն և երա-
զագիրքը Շուշի քաղաքում:

Առաւել գործածական է հայոց մէջ օրացոյցը: Չկայ
հայ գրագէտ և թէ անգրագէտ, որ այդ գրքուկի հետ ծանօթ
չլինի: Օրացոյցը ամէնքի ծոցում կը գտնուի, այն մարդիկը
որ կարդալ չգիտեն — ունին, շատերը իւրեանց կեանքում
միմեայն օրացոյցի ընթերցանութեամբ կը բաւականանան:

Մեր ժողոված տեղեկութեանց համեմատ առաջին ան-
գամ հայ օրացոյցը տպագրուեցաւ Ա. Կենտիկ 1757 թւին Յա-
կոբ վարդապետ Չամչեանի ձեռքով և այնուհետեւ Սխի-
թարեանց վանքը ամէն տարի ցայսօրուայ օրս տարածում է
հայոց մէջ մաքուր և սիրուն տպած օրացոյցների հազարա-
ւոր օրինակներ:

Հայագէտ Սխիթարեանք երբեմն երբեմն իրանց օրացոյց-
ների սկիզբը զարդարում էին փոքրիկ, բայց գեղեցիկ, բանաս-
տեղծութիւններով, որով աւելի սիրելի էր լինում հայոց այդ
տպագրութիւնը: Ա. Կենտկոյ միաբանութիւնը, օգուտ քաղելով
այդ ընդունելութենից, կամեցաւ մեր մէջ օգտակար գրուած-

ներ տարածելու պատճառ լինիլ և այդ նպատակաւ հ. Ղուկաս Ինձիճիանի խմբագրութեամբ սկսեցին տպուիլ 1813 թւէն սկսած՝ Եղանակ Բիւզանդեան անունով զրքոյկները, որոնք տասը տարիէն աւելի շարունակուեցան և կը բովանդակէին իւրեանց մէջ ամէն տեսակ օգտակար գիտութիւններ: Բացի Ալեքսանդր ազգիս օրացոյցներ տուող եղան Ս. Պետրբուրգը, շաշտարխանը, Ա. Պօլեսը, Երուսաղէմը, Ալեքսան, Ալեքսան, Թիֆլիսը, Շուշին, Մոսկովան, Թէոդոսիան, Լճիֆաճինը և մի քանի այլ քաղաքներ, ուր հայ տպարաններ կային: Եւրոպայի տպագրութիւններէն ամենաարժանաւորներն են եղած:

1) Ալեքսանդր Միխայիլովիչ 1858 և 1859 թւին տպագրած Տոմար Բնութեան անունով զրքոյկները: Դոքա՝ մօտ 120 էրեսէն (in 8°) գոյացած լինելով, շատ օգտաւէտ տեղեկութիւններ կը բովանդակէին իւրեանց մէջ, բայց դժբաղդաբար երկու տարիէն աւելի չ'շարունակուեցին:

2) Օրացոյց մեծադիր, պատկերազարդ, տպուած է ի Թէոդոսեայ, մեծ. Յ. Տէր Երրահամեանի խմբագրութեամբ 1869 թւէն սկսած: Բացի օրացոյցների յատկացեալ տեղեկութիւնները դորա մէջ կան նաև պատմական և բանասիրական յօդուածներ: Տիպը մաքուր է և գինը աժան (50 կ.):

Մեծ. Տէր Երրահամեանի խմբագրութեամբ 1860 թուականէն սկսեալ նոյն քաղաքում լոյս են տեսնում և փոքրադիր հասարակ օրացոյցներ:

3) Թիֆլիսում 1864 թւին լոյս տեսաւ մի օրացոյց, պարոն Տէր-Միքայելեանի և ընկ. ձեռքով, Օւսթիոնի հայ իշխանաց և Արարիկայ Մամիկոնեայ պատկերներով զարդարած: Նոյն օրացոյցի մէջ գտնուում էին տէրունական և ազգային սրբոց տօների կարճ բացատրութիւնները պ. պ. Գ. Տ. Ե. և Ե. Ե. աշխատասիրած: Տօների այդ բացատրութիւն-

ները յետագայ տարիքը տպուած օրացոյցների մէջ ևս կրկնուեցան:

4) Ա. Պօլեսի մէջ ամէն տարի մի քանի տեսակ օրացոյցներ ի լոյս կ'ընծայուին, բայց առաջին տեղը բռնած ունին անշուշտ Երամեան անունեալ տարեցոյցները: Դոքա տպագրողը մեծ. Ղ. Գանիկ Երամեանը 1866 թուէն սկսեալ ջանք ունեցել է ձոխացընել մեր ազգայնոց վերաբերեալ վիճակագրական տեղեկութիւնները, և այդ տեսակ աշխատութեան առաջին պատիւը անշուշտ յիշեալ անձին կը պատկանի: Սակայն նկատելու է, որ պ. Երամեանի փորձերը շատ յաջողած չեն: Մեծ. Երամեանին հետեւելով վերջին 1873 թւին Պօլեսի մէջ քանի մի տոմարներ կամ օրացոյցներ ևս երևեցան, բայց բաց ի դիրքի մեծութեան և մի քանի փոփոխութեանց, ազգային վիճակագրութեամբ շատ հարուստ չեն:

Ա. Լճիֆաճեայ և Երուսաղէմայ ամէն տարի տպագրող օրացոյցները սովորական օրացոյցների սահմանէն դուրս չեն դալիս:

Որովհետեւ ամենաշատ ընթերցանելի դիրքը հայոց մէջ օրացոյցն է, վասն որոյ հետաքրքրական է զիտենալ. թէ տարին քանի օրինակ է տարածուում այդ զրքոյկէն: Յաւով կ'ասենք, որ այս տարի ճշդութեամբ ժողովել չէ յաջողած մեզ. սակայն մօտաւոր հաշուով կարծելու է որ 1873 թւին տպագրուած էր:

1) ի Սուրբ Լճիֆաճին աւելի քան	„	„	4000
2) ի Թիֆլիս (պ. Լճիֆաճեանցի)	„	„	3000
3) ի Թէոդոսիայ	„	„	2400
4) Երուսաղէմ	„	„	4000
5) ի Ալեքսանդր	„	„	3000
6) ի Ա. Պօլես Երամեան մեծադիր	„	„	2200
7) — — փոքրադիր	„	„	4000

8)	Ի Կ. Պօլիս Տիեզերական տարեցոյց				
ընդարձակ պ. Ղազարոսեանի	„	„	„	„	1200
9)	—	—	Նոյնը համառօտ	„	2000
10)	—	—	Հանրական օրացոյց հայե-		
րէն, զաղղիներէն և տաճի:	„	„	„	„	2000
11)	—	—	Տիվեթեան օրացոյց,	„	2000
12)	—	—	Ժողովրդական	„	3000
13)	—	—	Միւհենդիսեան	„	4000
14)	—	—	Տէրոնց	„	2000
15)	—	—	Քիւրքեան	„	3000
16)	—	—	Օւրդարեան	„	3000
			ընդ ամէնը	„	44,800

Անշուշտ այս թիւերը ճիշդ չեն և շատ հաւանական է որ ծախուածը աւելի լինի: Չափազանցութիւն չէր լինիլ կարծել, որ ազդիս մէջ ցրուած օրացոյցների թիւը տարեկան 40,000 էն աւելի լինէր. ընդունելով այս վերջի թիւը և համարելով հայոց ազգը 4,000,000, դուրս կ'գայ որ 100 հայերից մէկը ամէն տարի մէկ օրացոյց է առնում:

Ժամանակով կ'աշխատենք այս խնդրոյս վերաբերութեամբ աւելի ճիշդ տեղեկութիւններ ունենալ:

ԿԱՅՅՈՒՆԱՅԻՆ ԱԶԳԱՏԱՆԻ ՌՈՒՍԱՅ:

Նորին Կայսերական Մեծութիւն Ալեքսանդր Նիկոլաևիչ Ինքնակալ և Կայսր ամենայն Ռուսաց, ծնաւ 17 ապր. 1818, ամբարձաւ 'ի գահ 19 փետր. 1855. Թագադրւ. 26 օգոստ. 1856:

Նորին Կայսերական Մեծութիւն Ալեքսանդր ամուսին Կայսեր ՄԱՐԻԱ ՍԵԲԱՍՏՅԱՆՈՎՆԱ ծն. 27 յուլ. 1824. ամուսն. 16 ապր. 1841: Ի դուստրն Հէսսէնի մեծ դուքս Լուդովիկոս Բ. ՕԳՈՍՏԱՓՈՒՆ ՈՐԳԻՔ ՆՈՅԱ 1) Ժառանգ Կայսերութեան և Մեծ Իշխան ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՍԵԲԱՍՏՅԱՆՈՎՈՎ Ժ. 26 փետր. 1845. ամուսնացաւ 28 հոկ. 1866: Ամուսին նորա Ժառանգուհի և Մեծ Իշխանուհի ՄԱՐԻԱ ՅԵԿԻՄՈՐՈՎՆԱ ծ. 14 նոյ. 1847. ցամաքանութիւնն կանուանուէր Մարիայ Դադմարայ. է դուստր Դանիմարքայի Թագաւորի: Որդիք սոցա 1) Մ. Ի. Նիկոլայ Ալեքսանդրովիչ ծ. 6 մայ. 1868. և 2) Մ. Ի. Գեորգի Ալեքսանդրովիչ ծ. 27 ապր. 1871:

2) Մ. Ի. Վլադիմիր Ալեքսանդրովիչ ծ. 10 ապր. 1847:

3) Մ. Ի. Ալեքսէյ Ալեքսանդրովիչ ծ. 2 յուն. 1850:

4) Մ. Իշխանուհի Մարիայ Ալեքսանդրովնայ ծ. 5 հոկ. 1853:

5) Մ. Ի. Սերգէյ Ալեքսանդրովիչ ծ. 29 ապր. 1857:

6) Մ. Ի. Պաւէլ Ալեքսանդրովիչ ծ. 21 սեպտ. 1860:

Օգոստոսական եղբարք Կայսեր. Ե) Մ. Ի. Կոստան:

դին **Նիկողայեվեչ ծ**՝. 9 սեպտ.՝ 1827: **Ամուսին նորա Ս. Ի. Ալեքսանդրայ Եօսիֆովնայ** (ամուսնացան 30 օգոստ.՝ 1848), է դուստր Սահակն **Ալեքսանդրի դուքսին: Որդիք սոցա 1) Ս. Ի. Նիկողայ Աոստանդինովեչ ծ**՝. 2 փետ.՝ 1850: 2) Ս. Ի. Օլգայ Աոստանդինովնայ ծ՝. 22 օգ.՝ 1851 և 15 հոկ.՝ 1867 թվի ամուսնացաւ ընդ **Գէորգի Ա. Թադաւորին Յունաց:** 3) Ս. Ի. Վերայ Աոստանդինովնայ ծ՝. 4 փետ.՝ 1854: 4.) Ս. Ի. Աոստանդին Աոստանդինովեչ ծ՝. 10 օգ.՝ 1858. 5) Ս. Ի. Գլխորդի Աոստանդինովեչ ծ՝. 1 յուլ.՝ 1860 և 6) Ս. Ի. Վեաչէսլավ Աոստանդինովեչ ծ՝. 1 յուլ.՝ 1862:

Բ.) Ս. Ի. Նիկողայ Նիկողայեվեչ երէցն ծ՝. 27 յուլ. 1831, ամուսնացաւ 'ի 25 յուն.՝ 1856 ընդ Ս. Ի. Ալեքսանդրայ **Պետրովնայի, որ ծ**՝. 21 մայ.՝ 1838 և է դուստր Օլգէնքուրդի դուքսին: Որդիք սոցա 1.) Ս. Ի. Նիկողայ Նիկողայեվեչ կրտսեր ծ՝. 6 նոյ.՝ 1856, 2 Ս. Ի. Պետր Նիկողայեվեչ ծ՝. 10 յուն.՝ 1864:

Գ.) Ս. Ի. Միխայիլ Նիկողայեվեչ ծ՝. 13 հոկ.՝ 1832. փոխարքայ Աովկասու, ամուսնացաւ 'ի 16 օգ.՝ 1857 ընդ Ս. Ի. Օլգայ **Ֆէօդորովնայի, որ ծ**՝. 8 սեպ.՝ 1839 և է դուստր Բաղէնի մեծ դուքսին: Որդիք սոցա 1.) Ս. Ի. Նիկողայ Միխայիլովեչ ծ՝. 14 ապր.՝ 1859: 2) Ս. Իշխանուհի Անաստասիայ Միխայիլովնայ ծ՝. 16 յուլ.՝ 1860: 3) Ս. Ի. Միխայիլ Միխայիլովեչ ծ՝. 4 հոկ.՝ 1861. 4) Ս. Ի. Գէորգի Միխայիլովեչ ծ՝. 11 օգ.՝ 1863. 5) Ս. Ի. Ալեքսանդր Միխայիլովեչ ծ՝. 1 ապր.՝ 1866: 6) Ս. Ի. Սերգէյ Միխայիլովեչ ծ՝. 25 սեպ.՝ 1869.

Ս. Իշխանուհի Մարիայ Նիկողայեվնայ ծ՝. 6 օգ.՝ 1819, ամուսնացաւ 2 յուլ. 1839 ընդ **Լէյֆտենէրդի**

մեծ դուքս Մաքսիմիլիանի, որ վախճ՝. 20 հոկ.՝ 1852. Որդիք նորա 1) Նիկողայ Մաքսիմիլիանովեչ ծ՝. 23 յուլ. 1843. 2) Եւգենիայ Մաքսիմիլիանովնայ ծ՝. 20 մար.՝ 1845 և ամուսնացաւ 7 յուն.՝ 1868 ընդ դուքսին Օլգէմքուրդի Ալեքսանդրի: 3) Եւգենի Մաքսիմիլիանովեչ ծ՝. 27 յուն.՝ 1847: 4) Սերգէյ Մաքսիմիլիանովեչ ծ՝. 5 դեկ.՝ 1849 և 5) Գէորգի Մաքսիմիլիանովեչ ծ՝. 17 փետր.՝ 1852:

Ս. Ի. Օլգայ Նիկողայեվնայ ծ՝. 30 օգ.՝ 1822 և ամուսնացաւ 'ի 1 յուլ.՝ 1846 ընդ Թադաւորին Վիտեմբերգի Աարլոսին:

Հանգուցեալ Ս. Ի. Միխայիլ Պաւլովիչի դուստր Ս. Իշխանուհի Եկատերինայ Միխայիլովնայ ծ՝. 16 օգ.՝ 1827, ամուսնացաւ 'ի 4 փետր.՝ 1851 ընդ **Գէորգի դուքսին Մէլէնքուրդի:**

ԱԶԳԱՏՈՒՄ ՕՍԿԱՆԵԱՆ ԻՆՔՆԱՎԱՐԻ:

Վեհափառ Այսր Սուլթան ԱՊՏԻԻ ԱԶԻԶ Խան ծ՝. 15 փետր.՝ 1830, երկրորդ որդի Սուլթան Մահմուտի Բ. և 32 երրորդ Ինքնակալ Օսմանեան յառմանէ Ա. Պօլսոյ: Ամբարձաւ 'ի զահ յետ մահուան իւր եղբոր Սուլթան Ապտիւլ-Մէճիթ Խանի 'ի 25 յունիսի 1861:

Որդիք նորա 1) Եուսուֆ իզէտտին Էֆէնտի ծ՝. 9 հոկ.՝ 1857: 2) Սուլթանուհի Սալիհէ ծ՝. 10 օգ.՝ 1862 3) Մէհմետ Շէմիլէ իզդին ծ՝. 20 նոյ.՝ 1862: 4) Մէհմետ Սէլիմ ծ՝. 8 հոկ.՝ 1866 և 5) Ապտիւլ Մէճիթ ծ՝. 27 յուլ.՝ 1868:

Ժառանգ զահի որդի հանգուցեալ կայսեր Մէհմետ Սուլթան էֆ. ծ՝. 21 սեպ. 1840.

Միւս արքայազունք հանդուցեալ Սուլթանի—Ֆաթիմէ Սուլթան ծ". 'ի 1840, ամուսնացեալ ընդ Մէհմէտ Նուրի փաշայի:

Բէֆիքէ Սուլթան ծ". 1842, ամուս". ընդ Էթհեմ փաշայի, որդւոյ Մէհմէտ Եալի փաշայի:

Եպտիւլ Զամիտ էֆէնտի ծ". 1842:

Ղէմիլէ Սուլթան ծ". 1843. ամուս". ընդ Ղէլալէտտին փաշայի:

Սուհամմէտ Բէշիտ էֆ. ծ". 1844:

Եհմէտ Քէմալէտտին էֆ. ծ". 1847:

Պէհլիալէ Սուլթան ծ". 1848 ամուս". ընդ Զիւսնի փաշայի:

Եհմէտ—Պուրհանէտտին էֆ". ծ". 1849:

Նուրէտտին էֆ. ծ". 1851:

Սէնիհէ Սուլթան ծ". 1851:

Ֆէհիմէ Սուլթան ծ". 1855:

Շէհիմէ Սուլթան ծ". 1855:

ԳԼՈՒԽ Բ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿԱԳԻՐ:

Նախ քան համաշխարհային վեճակադրութեան սկսիլը՝ հարկաւոր ենք համարում մէջ բերել հետեւեալ հետաքրքրական տեղեկութիւնները:

Ծնելու օրից սկսած արական և իգական սեռի երեխայք թէ քաշով և թէ հասակով հաւասար չեն միմեանց: Տղայքը ծանր են և խոշոր՝ քան թէ աղջկները: Երեխայի քաշը

ծնուելուց յետոյ սկսում է քչանալ և միայն մէկ շաբաթէն յետոյ դարձեալ աւելանալ:

Տղամարդը առ հասարակ ծանր է՝ քան թէ կինարմատը, բայց 'ի 12 տարեկան հասակը, երբ արուն և էգը միահաւասար քաշ ունին:

Թէ տղամարդիկ և թէ կանայք իւրեանց կատարեալ հասակում 20 անգամ ծանր են, քան թէ իրանց ծնուած օրը. երկար են $3\frac{1}{4}$ անգամ, քան թէ ծնուած օրը:

Տղամարդի ամենածանր քաշ ունեցած ժամանակը՝ իւր 40 տարեկան եղած հասակումն է. իսկ կնոջ ծանր քաշը 18-ը տարեկանէն մինչև 40 տարուայ հասակում սակաւ կը փոխուի, ամենից շատ կ'աւելանայ 40-էն մինչև 50 տարեկան հասակում:

Ծերութեան ժամանակ՝ սկսած 60 և մանաւանդ 70 տարեկանից—թէ տղամարդի և թէ կնոջ քաշը և հասակը սկսում է նուազել:

Մարդուս մարմնոյ ուժը գերազանցութեան հասնում է 25-էն մինչև 30 տարեկան հասակում և շարունակուում է մինչև 50 տարեկան հասակը: Վանանց մարմնոյ ուժը հաւասար է տղամարդոց ուժի $\frac{2}{3}$ -ին:

Թէ տղամարդոց և թէ կանանց աջ ձեռքի ուժը աւելի է, քան թէ ձախինը. կանանց ձեռքի ուժը տղամարդոց ձեռքի ուժի երրորդ մասն է:

Սրտակուր ուտելուց յետոյ թէ տղամարդիկ և թէ կանայք սովորականէն ուժով են լինում:

Քանի մի արհեստներ (օր. հիւսի արհեստը) զարգացնում են մարդուս ուժը, ոմանք (օր. կօշկակարութիւնը, դերձակութիւնը և այլն) նուազացնում են: Աշխատութիւնը և նիւթական բաւականութիւնը օգնում են ուժի զարգացման,

իսկ խեղճութիւնը և չափազանց աշխատութիւնը նուազացնում են:

Նրբեխայից շնչառութիւնը աւելի ուժեղ է, քան թէ չափահասներինը, կանանց շնչառութիւնը աւելի է՝ քան թէ տղամարդոց: Երթուն եղած ժամանակ մարդկանց շնչառութիւնը աւելի ուժեղ է, քան թէ քնած ժամանակ: Առողջ հետեակ մարդը առանց յոգնելու հասարակ քայլով կարող է քայլել օրը $8\frac{1}{2}$ ժամ:

Ողբերգական տաղանդը զարգանում է 20 տարեկան հասակէն սկսեալ, մի առանձին ուժ է ստանում 25-էն մինչև 30 տարեկան և շարունակւում է մինչև 50 տարեկան հասակը. նոյնը իմանալու է նաև բոլոր գեղարուեստներով պարապողների վերաբերութեամբ:

Մտաւոր ուժը մարդու մէջ գերազանցութեան է հասնում 38 տարեկան հասակից յետոյ:

Լեռնային տեղերում աւելի շատ են ապուշները (idiot) քան թէ դաշտային տեղերում: Իսկ դաշտային գիւղերի մէջ աւելի շատ են, քան թէ քաղաքներում:

Խելագարութիւնը կանանց մէջ շատ է, քան թէ տղամարդոց մէջ: Խելագար կանանց թիւը մեծ մասը ամուսնացածներէն է, իսկ խելագար տղամարդոց թիւը մեծ մասը ամուրիներէն է:

Տղամարդիկ խելագարւում են մեծ մասը մինչև 25 տարեկան հասակը. կանայք մեծ մասը 25 տարուց յետոյ: Թէ տղամարդիկ և թէ կանայք խելագարւում են մեծ մասը ամուրի:

Յանցանք գործելու յատկութիւնը մեծ մասը զարգանում է մարդու մէջ 25 տարեկան հասակէն սկսեալ: Նախ գործվում են բարոյականութեան դէմ յանցանքներ, յետոյ գո-

ղութիւն, աւագակութիւն, մարդասպանութիւն, թունաւորելու և վերջապէս ծերութեան ժամանակ մեծ մասը խարդախութիւն:

5 քրէական յանցաւորներէն սովորաբար չորսը տղամարդ է լինում, մինը կինը կրնարմատ. տղամարդիկ յանցաւորները մեծ մասը մարդասպաններ են լինում, իսկ կանայք գող:

Ամուր և տաք երկիրներում աւելի շատ է պատահում մարդասպանութիւն, իսկ ձմեռը և ցուրտ երկիրներում աւելի գողութիւն:

Մարդու մէջ յանցանքներ գործելու ընդունակութեան զարգացման վերայ, աւելի ներգործութիւն ունի բարոյական զարգացումն, քան մտաւորը:

Անձնասպանութիւնը աւելի զարգացած է տղամարդոց մէջ քան թէ կանանց, այդ յանցանքը գործող տղամարդիկը մեծ մասը լինում են չափահասներ և ամուրիներ: Իսկ կանայքը մանկահասակներ և ամուսնացածներ:

Անձնասպանութեան համար սովորաբար տղամարդիկ գործ են դնում զէնքը (մասնաւորապէս ատրճիւղակ և հասցան), իսկ կանայք մեծ մասը թունաւորւում են կտրուկ դովով:

Թէ տղամարդիկ և թէ կանայք անձնասպանութեան յանցանքը գործում են մեծ մասը ամուր, (տղամարդիկ մեծ մասը ապրիլ ամսին, կանայք մեծ մասը օգոստոսին). այսպիսի յանցանքներ աւելի քաղաքներումն է պատահում, և մեծ մասը լուսադէմին:

Երբեցողութիւնը տարածուած է աւելի տղամարդոց մէջ, քան թէ կանանց. տղամարդիկ աւելի արբում են ձմեռը, իսկ կանայք ամառը:

Երբեցողութեան տարածուելուն զգալի կերպով դէմ առան թէյն, թիւթիւնը և սուրճը, միւս կողմէն ուսումն, կրօնը և բարոյական զարգացումն:

Տղայ երեխայք (մանչ) աւելի են ծնվում, քան թէ աղջիկներ, բայց և արական սեռի մահը մանաւանդ դեռահաս ժամանակին աւելի շատ է քան թէ իգականինը. այնպէս որ իգական սեռը, գոնէ Եւրոպայում, բազմաթիւ է արականէն:

Արական սեռի մահը շատացնող պատճառները են ա. չափազանց աշխատութիւնը, բ. կենաց զուարճութեանց չարաչար դործ դնելը. գ. պատերազմները և զինուորական ծառայութիւնը և այլն: Իգական սեռի կեանքը պակսեցնող պատճառներէն զլիաւորը կարող է համարուիլ որդեծնութիւնը:

Մեռած ծնվում են աւելի տղայք, քան թէ աղջիկներ Եւրոպայի յարաբերութիւններէն ծնած զաւակների մահը շատ է, քան թէ օրինաւոր ամուսնութիւնէն ծնածներինը: 10,000 ծնած երեխաներէն առաջին տարին մեռնում են 1,844 տղայ և միմիայն 1,507-ը աղջիկ:

10,000 ծնած երախեններէն կենդանի մնում են իւրեանց հասակի.

		արակ.	իգակ.
1 տարին յետոյ		8,156	— 8,493
4	" "	7,078	— 7,447
14	" "	6,396	— 6,759
20	" "	6,093	— 6,419
25	" "	5,557	— 6,079
30	" "	5,193	— 5,746
40	" "	4,559	— 5,067
50	" "	3,830	— 4,359
60	" "	2,837	— 3,404
70	" "	1,750	— 2,071
80	" "	519	— 698
90	" "	49	— 71
100	" "	1	— 1

Այդպէս ահա՛ իգական սեռը համեմատաբար երկայնակեաց է: Հաշուած է, որ յԱնգղիա կանայք սովորաբար երկու տարիով աւելի են ապրում, քան թէ տղամարդիկ: Գաղղիայում, պնդում են որ, այդ զանազանութիւնը հասնում է երեք տարուայ և ինն ամսուան: Իգական սեռի մահը սաստկանում է սովորաբար 10—14 տարեկան հասակում, 25—40 տ. և 70 տարէն վերջը: Այնու ամենայնիւ նոյն իսկ ծնած օրէն սկսեալ արական սեռի մահը աւելի է, քան թէ իգականինը:

Սովորաբար եթէ արական սեռի երեխայք ծնվում են 106, իգականինը ծնվում են 100. սակայն որքան մօտենում են ծերութեան, այնքան աւելանում է իգական սեռի թիւը և արականի թիւը նուազում է, այնպէս որ 100 տղամարդին ընկնում է 102½ կին: Եւրոպայում իգական սեռը աւելի է, մանաւանդ քաղաքներում: Մեր հայ կանանց վերաբերութեամբ առանձին կը խօսենք:

Միջին հաշուով տղամարդիկ ապրում են մօտ 36 տարի, կանայք մօտ 40 տարի:

Քննուած է, որ պսակողների թիւը կախումն ունի հացի աժանութենից. որքան աժան է հացը այնքան շատ են լինում պսակներ, և որքան թանկ— սակաւ: Հացի թանկ տարին ծնած երեխայք սովորաբար հասակով փոքր և կազմուածքով թոյլ են լինում: Հացի թանկ տարիները աւելանում է և մեռնողների թիւը: Իհարկէ այս կանոնները կը վերաբերին միայն աղքատ ժողովրդեան: Սակայն երբ հիւանդութեանց կամ սովի տարիները մեռնողների թիւը աւելանում է 15-էն մինչև 20 0/0, պէտք է իմանալ, որ հետեւեալ տարին նոյն թիւով պակաս է լինում սովորական դուժարէն մեռածների թիւը, կամ թէ աւելի են ծնվում, այնպէս որ բնութիւնը հաւասարում է իւր չափազանց ծախսը:

Պէտք է գիտենալ, որ 1000 ծնուածներէց տասը տարեկան հասակին հասնում են հարուստ	938	աղքատ	598
30 տարեկան հասակին	796	„	486
50 տարեկան հասակին	557	„	283
70 „ „	235	„	65

Միջին հաշուով հարուստների կեանքը շարունակվում է 50 տարի. իսկ աղքատներինը 32 տարի: Բայց հարուստները չափազանց զետեւութենից և շոյալութենից արհեստական կերպիւ կարճացնում են իւրեանց կեանքը: Ուրքան մի ժողովուրդ տգէտ է և աղքատ, նա այնքան շատ է մահանում, որքան լուսավորւած է և հարուստ այնքան երկայնակեաց է: Քաղաքներում մեռնողների թիւը աւելի է քան թէ գիւղերում: Ինչ որ կը վերաբերի արհեստներին, պէտք է ասել որ ամենաներկայնակեացն հոգեւորականք են, դոքա ապրում են միջին հաշուով մօտ 66 տարի:

Սարժապետները, այգեպանները, մսավաճառները	մօտ 57	տարի:
Սաճառականները	56 ¹ / ₂	„
Չկնորսները	55 ¹ / ₂	„
Բժիշկները	52	„
Հացագործները	51 ¹ / ₂	„
Հիւսերը	49	„
Աօշկակարները	47	„
Դերձակները	45	և այլն:

Բարակացաւէն մեծ մասը մեռնողները են այգեպանները, հացագործները, կօշկակարները և դերձակները. դժբաղդ դէպքերէ մեռնողները մեծ մասը լինում են հիւսերը:

Սովորաբար դերձակները թոյլ կազմուածքի տէր մարդիք են:

Օխուորական ծառայութեան մէջ մեռնողների թիւը

նոյն իսկ խաղաղ ժամանակ՝ աւելի է քան թէ քաղաքական ծառայութեան մէջ եղածներինը:

Ազգերը զանազանվում են միմիանցից երկայնակեցութեամբ: Ալեմայի փոփոխութիւնը վատ է ներգործում տեղափոխուող ազգերի վերայ: Միայն հրէայք, և մասամբ մեր հայք, ամենայն երկիրներում դիմանում են աւելի քան թէ ուրիշ ազգերը: Այն տեղերը ուր ուրիշ ազգեր զարմանալի կերպիւ օրէց օր քիչանում են, հրէայք ընդունակ են երկայնակեաց լինելու:

Օրինակ 100 մարդուց մեռնում են

	քրիստոնեայ:	հրէայ:
Քառորդ մասը մինչև 7 տարեկան հասակը,	28	տարեկան
Ասոր	36 ¹ / ₂	53
Արեւ. քառորդը	60	71

Ցանկալի էր գիտենալ՝ մինչև ո՞ր աստիճան մօտ են երկայնակեցութեամբ հրէայք և հայք:

Սովորաբար որ և իցէ տէրութեան մէջ հասակի վերաբերութեամբ ժողովուրդը բաժանւում է այսպէս. ¹/₃ բոլոր ժողովրդեան լինում է 15 տարեկանէն վար, այնպէս որ ծնողաց օգնութեան կարօտ է. ¹/₁₀ 15-էն մինչև 20 տարեկան հասակի տէր են և ղեռ ևս դոքա կը պատրաստուին կենաց ճանապարհներ ընտրելու: ¹/₇ մասը 20 տարեկանէն մինչև 60 տարեկան հասակումն է և ամենազործունեայ մասն է ժողովրդեան. 60-էն մինչև 70 տարեկան ծերերը ¹/₂₀ մասն են զոյացընում: Իսկ 70-էն աւելի զառամեալ ծերերի թիւը ¹/₄₀ մասն է հասարակութեան, այնպէս որ այդպիսի մի ծերին 12 երեխայ է ընկնում:

Ընդհանրապէս ամէն տարի 124 մարդէն մէկը ամուսնանում է: Ամենաշատ պսակները կատարվում են ամուրի մարդկանց և օրիորդների մէջ: 1000 պսակէն 822-ը եղած է ամու-

րի տղամարդոց և օրիորդների մէջ. 99-ը ամուսնացած են այրի տղամարդիկ օրիորդների հետ. 43 պսակ կատարուած է ամուսնի տղամարդոց որբեայրի կանանց հետ. և 36-ը պսակուած են այրի մարդիկ որբեայրի կանանց հետ: Այդպէս ահա եթէ այրի տղամարդոց կրկին պսակուողների թիւն է 13¹/₂, որբեայրի կանանց կրկին պսակուողների թիւն է մօտ—8. այն ինչ ընդհանրապէս՝ եթէ մի երկրի մէջ այրի տղամարդոց թիւն է 100, որբեայրի կանանց թիւը լինում է 206: Սովորաբար ամէն մէկ ամուսնութիւնից ծնվում են 4¹/₂ երեխայք. իսկ ամուսնութիւնը շարունակուած է 20-ից մինչև 26 տարի:

Երկրագնդիս 1377 միլլիոն բնակիչներէն ամէն տարի մեռնում են 38 միլլիոն, որ ասել է թէ օրը մեռնում են 88,000, ժամը—3,600, մէկ վայրկենի մէջ 60, մի րոպէի մէջ 1 հոգի: Իսկ մէկ վայրկենի մէջ ծնուողների թիւը կը հաշուեն 70:

ԸՆԳՀԱՆՈՒՐ ԳԻՃԱԿԱԳԻՐ ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՏԵՐՈՒԹԵԱՆՑ

Եւրոպայ	301,600,000	բնակիչ ունէ
Ասիայ	794,000,000	
Աւստրալիայ	4,365,000	
Ափրիկէ	192,511,000	
Ամերիկայ	84,524,000	
Ընդ ամէնը	1377,000,000	

Երկրագնդիս վրայ ըստ տարածութեան ամենամեծ տէրութիւններն են:

1) Ռուսիոյ կայսերութիւն	մօտ 317,000	քառակ. միլ.
2) Մեծն Բրիտանիայ (Հնդկաստանիւ)	175,000	„ „
3) Չինաց կայսերութիւն	173,000	„ „

4) Միացեալ Նահանգք Ամերիկայի	179,000	„ „
5) Բրազիլիայի կայսերութիւն	152,000	„ „
6) Տաճկաստան	39,000	„ „
7) Մեքսիկայ	36,000	„ „
8) Պարսկաստան	26,000	„ „
9) Շվեդիայ և Նորվեգիայ	14,000	„ „
10) Աւստրիայի կայսերութիւն	11,300	„ „
11) Գերմանիայ	9,900	„ „
12) Գաղղիայ	9,600	„ „
13) Իսպանիայ	9,000	„ „
14) Ժապոնիայ	7,000	„ „
15) Պրուսիայ	6,000	„ „
17) Իտալիայ	5,000	„ „
18) Պորտուգալիայ	1,600	„ „
19) Բաւարիայ	1,400	„ „
20) Յունաստան	910	„ „
21) Օւկրցերիայ	750	և այլն:

ԸՍՏ ԹԻՈՅՆ ԲՆԱԿԱՅ

1) Չինաստանը ունէ մօտ	420	միլլիոն բնակիչ:
2) Մեծն Բրիտանիայ (Հնդկաստանիւ)	204	„ „
3) Ռուսաց կայսերութիւն	82	„ „
4) Գերմանիայ	41	„ „
5) Ամերիկայի միացեալ Նահանգք	39	„ „
6) Տաճկաստան „	38	„ „
7) Գաղղիայ	37	„ „
8) Աւստրիայ	36	„ „
9) Ժապոնիայ	35	„ „
10) Իտալիայ	27	„ „
11) Պրուսիայ	24	„ „

12) Իսպանիայ	17	„	„
13) Բրազիլիայ	12	„	„
14) Մեքսիկայ	9	„	„
15) Շուեդիայ և Նորվեգիայ	6	„	„
16) Բալարիայ	5	„	„
17) Պարսկաստան	4 $\frac{1}{2}$	„	„

Ամենախիտ բնակուած տերութիւններն են:

Մէկ քառակուսի մղոն տարածութեան վրայ բնակուում են:

1) 'ի Բելժիկայ	9387	Հոգի
2) 'ի Սաքսոնիայ	9361	„
3) Չինաստան	5722	„
4) Մեծն Բրիտանիայ	5584	„
5) Իտալիայ	4980	„
6) Ժապոնիայ	4949	„
7) Պրուսիայ	3861	„
8) Գաղղիայ	3805	„
9) Աստորիայ	3177	„
10) Յունաստան	1602	„
11) Եւրոպական Ռուսաստան	792	„
13) Տաճկաստան	692	„
12) Աովկաս	598	„
14) Միացեալ Նահանգք Ամերիկայի	290	„
15) Պարսկաստան	170	„
16) Սիբիրիայ	10 և այլն	

Սոյն 1874 թուականին հետեւեալ հասակը կունենան աշխարհիս ամենանշանաւոր զահակալները:

Հռոմայ Պիոս IX պապը	կ'լինի	81 տարեկան
Ալեհէյմ ա. կայսր Պրուսիոյ	„	76 „

Աղէքսանդր բ. կայսր Ռուսիոյ	55	„
Ա իկտորիայ Թագուհի Մեծն Բրիտանիոյ	54	„
Ա իկտոր Լամանուէլ Թագաւոր Իտալիոյ	53	„
Պետրո բ. կայսր Բրազիլիոյ	47	„
Նասրէտին շահ Պարսից	44	„
Երզիւլ Ազիզ Սուլթան Տաճկաստանի	43	„
Ֆրանչիսկոս Յովսէփոս կայսր Աստորիոյ	42	„
Թուռնջե կայսր Չինաստանի	18	„

Մ Ե Տ Ն Բ Բ Ի Տ Ա Ն Ի Ո Յ

Մեծն Բրիտանիայի տարածութիւնն է 5797 քառակուսի միլ. մասնաւորապէս այս տերութիւնը կազմող մասերն են

1) Անգլիայ 2398 ք. միլ. 2) Ալալիս 375 ք. միլ. 3) Շոտլանդիայ 1473, 4) Իրլանդիայ 1530, և 5) փոքրիկ կղզիները 20 ք. միլ. Աշխարհիս այլ և այլ մասերում եղած կալուածքներովն հանդերձ Մեծն Բրիտանիան մօտ 175,000 ք. միլէ: Բնակչաց թիւը է

Անգլիայ և Ալալիս:	32,000,000
Շոտլանդիայ	
Իրլանդիայ	172,000,000
'ի Հնդկաստան և յայլ և այլ տեղիս	

Ընդ ամէնը 204,000000,

Բնակիչների թիւը աւելացած է 1801 թւէն մինչև 1861 թիւը՝ Անգլիայում մօտ 14 $\frac{0}{10}$, Շոտլանդիայում մօտ 11 $\frac{0}{10}$, իսկ Իրլանդիայի պակասած է 1841 թւէն մինչև 1861 թիւը մօտ 16 $\frac{0}{10}$, այդ միջոցում մեծ քանակութեամբ զաղթած են Իրլանդացիք գլխաւորապէս յԱմերիկայ: 1815 — 1860 թ. այն է 46 տարուայ մէջ այդ երկիրներէն զաղթած են աւելի քան 5 միլլիոն հոգի:

Սովորաբար այս տերութեան մէջ ծնվող երեխայից 100 իգական զաւակին ընկնում է մօտ 105 արական սեռի զաւակ: Օրինաւոր ամուսնութիւնէն ծնած 100 զաւակին ընկնում է մօտ 7 ապօրինի զաւակ: 1000 հոգուց միջին հաշուով տարէնը պսակուում են 8 հոգի, կամ այլ հաշուով 125 հոգուց պսակուում է մէկը: 100 ամուսնութեանց ընկնում է 433 երեխայ: 100 հոգուց տարէնը մեռնում է 2,3: Ընդհանրապէս 1 միլլիոն բնակիչներէն տարին 69 հոգի անձնասպանութեամբ վերջացնում են իւրեանց կեանքը: 100 մեռնող կինարմատներին 103 մեռնող տղամարդ է ընկնում:

100 մեռնողներին 146 ծնվող է ընկնում:

Միջին հաշուով Մեզիպիա ապրում են 45 տարի:

Բնակչաց զաւանութեանց ձիշդ թիւը յայտնի է, յայտնի է նաեւ նոյն իսկ զաւանութեանց մանր բաժանմունքների թիւը: Դեռ ևս 1861 թւին սոյն տէրութեան մէջ կային մօտ 13 միլլիոն Մեզիպիական եկեղեցւոյն պատկանողք, 3 միլլ. Պրէսվիտերի եկեղեցւոյն, մօտ 6 միլլ. կաթոլիկք և 7 միլլիոն մնացած զանազան զաւանութեանց պատկանողք:

Հրէից թիւը 40,000-էն աւելի է:

Ոչ մէկ տերութեան մէջ քաղաքները այնքան բազմամարդ չեն և (բացի Մերիկայի) այնքան արագութեամբ չեն մեծանում, որքան այս տերութեան քաղաքները: Միսիսիպի լճի շուրջ մայրաքաղաքը ունէ աւելի քան 3,260,000 բնակիչ: Թէ որ աստիճան արագութեամբ մեծանում է քաղաքս, հարկաւոր ենք համարում յիշել, որ դեռ 1170 թւին լճի շուրջ ունէր մօտ 40 հազար բնակիչ: 1685 թւին—530 հազ. 1702 թ.—674 հ. 1801 թ.—959 հ. 1821 թ.—1 միլլ. և 379 հ. 1841 թ.—1,948,417 և վերջապէս 1871 թ.—մօտ 3,250,000 բնակիչ:

Մեզիպիայի բնակիչների կէսէն աւելը բնակւում է քաղաքներում:

Բրիտանիայում ընդ ամէնը տնտեսական կառաւարութեան համար դործ դրած հողն է մօտ 56 միլլիոն օրավար. դրանից ցանքի համար 16 միլ. խոտի—27 միլ. անտառի 2 միլ. և այլն: Հողագործութիւնը Մեզիպիայում վերին աստիճանի կատարելագործութեան է հասած: Հողատարութիւնը այնքան է, որ միջին հաշուով տարեկան բերքը ցանածէն տասնանգամ աւելի է լինում և այդպիսի առատութեան ոչ մի երկրի պտղաբեր դաշտերը չեն հասած: Մշտում են այնիւ Մեզիպիայի բնակիչների բազմութեանը չէ բաւականանում իւրեանց երկրի հացը և նոքա միշտ օտար երկիրներից հաց են բերում մեծ քանակութեամբ: Մշին իսկ երկիրը աւելի մանուֆակտուրայով է պարապում քան թէ երկրագործութեամբ: Բրիտանիայի մէջ հողը միայն քանի մի նշանաւոր և հարուստ տոհմերի սեփականութիւն է, իսկ ժողովուրդը հող չունէ և ստիպուած է կամ վարձել հողը կամ թէ ծանր գներով բերքը առնել: Մօտ 2000 հարուստ տոհմերին պատկանում է ամբողջ տէրութեան հողերի երրորդ մասը. այս է պատճառը ահա որ հասարակ ժողովուրդը մեծ մասամբ խեղճ է: Բրիտանիայի միմիայն $\frac{1}{3}$ մասը պարապում է երկրագործութեամբ և սոցա բուսած հացը չբաւականանալով՝ տարեկան մօտ 300 միլլիոն ուլերի հացէ բերում: Մեզիպիան օտար երկիրներից—Խաչնարածութիւնը և առ հասարակ ընտանի անասունների հողատարութիւնը Բրիտանիայում նմանապէս կատարելագործութեան է հասած:

Մեզիպիայի եղբ սովորաբար մօտ 40 փութ (մօտ 533 օղխայ) քաշ ունէ: Սովոր օրական մինչ 3 վեզրոյ (9 թունդի կամ մօտ 40 օղխայ) կաթ է տալիս: Հետեւի անուանեալ պանիրը աշխարհիս ամեն ծայրում կծախուի: Խոզերը ահագին մեծութեան են հասնում. ոչխարը գեղեցիկ բուրդ է տալիս և համեղ միս: Մեզիպիայի ձիաները արդէն հոշակուած են:

Մեր ժամանակներում Անգղիայում հաշվում են մօտ 2 միլլիոն ձի, 8 միլ". եզն ու կով, ոչխար—40 միլ". խոզ—6 միլ": 100 բնակիչներին միջին հաշվով ընկնում է 7 ձի, 28 եզն ու կով, 165 ոչխար:

Բացի սօրան Անգղիան հարուստ է հանքերով: Սովորաբար այնքան չուգուն է հանվում, որ տարեց տարի մարդագլուխ 9 փութ չուգուն է ընկնում, այն ինչ ոչ մի երկրում չիշեալ մետաղի քանակութիւնը այդ աստիճանին չէ հասնում: Քարէ ածուխը Անգղիային տարեկան մօտ 140 միլլիոն ռուբլի եկամուտ է տալիս, այնպէս որ այս տերութեան քարէ ածուխի քանակութիւնը հաւասար է մնացած բոլոր տերութեանց ունեցած ածուխին. սակայն այդ քանակութեան $\frac{1}{16}$ մասը հազիւ է գնում օտար երկիրները, իսկ $\frac{15}{16}$ մասը գործ է ածվում նոյն իսկ Անգղիայի Փարրիկներում, երկաթուղիներում և շոգենաւներում: Միմիայն Լոնդոնը բոլոր այդ բերքի $\frac{1}{3}$ մասն է կլանում: Ամբողջ Եւրոպայի հանքերից դուրս եկած երկաթի կէսը միմիայն Անգղիայէն է հանվում: Անգղիայում հանքերի թիւը հինգ հազարէն աւելի է:

1865 թւին Անգղիայի հանքերէն հանել էին քարէ ածուխ—6,085 միլլիոն փութ, երկաթ 299 միլ". փութ, պղինձ 735 հազար փ. արծիճ—4,165,000 փ. արծաթ—1,280 փ. աղ 92 միլ. փ. 31 միլլիոն ռուբլի արժողութեամբ: Ընդամենը բուն Մեծ Բրիտանիայի մէջ հանած մետաղների և հանքերի արժողութիւնը տարեկան աւելի է քան 260 միլ". ռուբլի: Հանքերի վրայ բանողների և նոցա գերդաստանեայց թիւը 1 միլլիոն մարդուց աւելի է: Անգղիան թէ և ինքը ոսկի քիչ ունէ, բայց իւր Աւստրալիայի կալուածքներէն շատ է ստանում:

Մանուֆակտուրայի վերաբերութեամբ Անգղիան աշխարհիս վրայ առաջի երկիրն է: Այժմ այդ տերութեան մէջ

22,500 Փարրիկայէն աւելի կայ. այդ գործարանները 94,000 մեքենայ ունին 2,580,000 ձիու ուժ ունեցող. գործարանների մշակների թիւը $3\frac{1}{2}$ միլլիոնէն աւելի է. իսկ այդ տեղ բանող արհեստաւորների թիւը մօտ 2միլ" է հասնում. ընդ ամենը արհեստաւորների թիւը 14 միլ". աւելի է: Փարրիկների և գործարանների տուած ապրանքի ընդհանուր արժողութիւնը աւելի է քան 4,000 միլլիոն ռուբլի: Մօտ 2,900 բամբակեղէնի Փարրիկ կայ, մօտ 2,300 բրդեղէնի Փար". 780 ապրեշումեղէնի Փար". 300-էն աւելի շաքարի գործարան՝ որք տարեկան 55 միլ". ռուբլի շաքար են տալիս. մօտ 40,000 դարեջրի գործարաններ 200 միլ". ռուբ". դարեջուր են տալիս. 130 ծխախոտի Փարրիկներ 13 միլ". ռուբ". թիւթիւնեղէն են տալիս: Աւելցապէս 570 մեքենայից գործարանները 80 միլ". ռուբլի մեքենայ են ծախում: 1871 թւին յԱնգղիայ ներս մտած ապրանքները կարժէին մօտ 2,300 միլ". ռուբլի, իսկ դուրս տարած ապրանաց արժողութիւնն էր մօտ 1550 միլ". ռուբլի:

Անգղիայի մշակների զրութիւնը աւելի լաւ է, քան թէ Եւրոպայի միւս տերութեանց մէջ: Օրինակ՝ համեմատաբար այստեղ մշակը օրական վարձ աւելի է ստանում քան թէ ուրիշ տեղ: Աէտլէի հաշվով այստեղ 51 մշակէն մինն է մեռնուս տարէնը: Միջին հաշվով Անգղիայի ժողովուրդը լաւ է ապրում քան մնացած Եւրոպայինը: Սովորաբար տարէնը ամէն անգղիացին գործ է ածում մօտ 160 ֆունտ (մօտ 53 օղխայ) մեղէն, շաքար մօտ 30 ֆունտ, սուրճ $1\frac{1}{2}$ ֆունտ, թէյ — $1\frac{1}{2}$ ֆ. բամբակեղէն մօտ 25 ֆ".

Անգղիայի խնայողութեան բանկերում մօտ $1\frac{1}{2}$ միլլիոն մշակ կամ ցածր կարգի ժողովուրդի մարդիկ դեռ ևս 1860 թւին դրած ունէին մօտ 300 միլլիոն ռուբլի, որ իրանց

իննադրութեան պտուղն է. այդ $1\frac{1}{2}$ միլլիոնի կէս մասը նոյն կարգէն են որ միայն մօտ 300 ուրբի դրած ունին բանկը. մնացածները քիչ աւելի հարուստ են: Մօտ 30,000 ընկերութիւններ կան չքաւոր մարդկանց դրութիւնը ապահովացնելու մտքով՝ դոցա հիւանդութեան, ծերութեան և այլևայլ դժբաղտութեանց ժամանակ: Այս բարեւալ վիճակէն զուրկ են միմիայն Իրլանդացիք, բայց սոցա դրութիւնը ևս համեմատելով քառասուն թուականներին օրէցօր լաւանում է:

Ապահովութեան ընկերութեանց թիւը Բրիտանիայում շատ մեծ է. դեռևս 1854 թւին այդ ընկերութեանց մօտ ապահովացրած էր մօտ 7,000 միլլիոն ուրբի կայք:

Բոլոր չափահաս մարդկանց մեծ մասը իրանց կեանքը ապահովացրած են:

2րդ նայելով Անգլիացւոց ընտրած միջոցներին, այդ երկրի մէջ դարձեալ մեծ է աղքատութիւնը: Մօտ 1,200,000 անձինք այդտեղ ոստիկանութեան ձեռքով տուած օգնութեամբ են ապրում: Մանաւանդ շատ են այդ սարսափելի դրութեան տէր աղքատները մեծամեծ քաղաքներում՝ Լոնդօն, Լիվերպուլ և այլն: Անթիւ ընկերութիւններ կան աղքատներին օգնելու. միջին հաշւով ամէն Անգլիացին տարեկան 8 շիլինգ (մօտ 2 ռ. 40 կ. կամ 40 դոլուռ) փող է տալիս յօշոտ աղքատաց:

Անգլիայի կարողութեան տէր հասարակութեան ամենոմեծ մասը տարեկան 100—150 լիրա ստերլինգ (մօտ 700—1050 ուրբի կամ մօտ 11200—24000 ղ") եկամուտք ունեցողներն են: Մօտ 1000 գերդաստուն 3000—4000 լիրա ստերլ" (21-էն մինչև 28 հազար ուրբի) եկամուտք ունին: Մօտ 500 գերդաստուն 10000—50000 լիրա ս. (70000—350000 ուրբ.) եկամուտքի տէր են: Սորանից էլ հարուստները մօտ 60 գերդաստուն են: Առ հասարակ այս երկրում հարստու-

թիւնը երեք անգամ աւելի շուտ է բազմանում, քան թէ նոյն խիւ բնակիչների թիւը:

Պողովրդական լուսաւորութիւնը այս երկրում այն աստիճանի չէ հասած, որքան որ կարելի էր սպասել երկրիս հարստութեան և առուստուրի ծաղկելուցը: Պողովրդական դպրոցները նմանապէս ցանկալի բարեւալ վիճակը չունին, թէ և վերջին ժամանակները առանձին ուշադրութեան առարկան են դարձել: Այդ դպրոցների թիւը մօտ 11,000 է, և ամէն մէկի մէջ միջին հաշւով մօտ 150 երեխայք են սովորում: Տարեկան ծախսը այդ դպրոցների է մօտ 7 միլ". ուրբի: 1869 թւին 100 ամուսնացածներից 20 տղամարդ և 28 կինարմատ գրել չը գիտէին: Լոնդոնի մէջ 100 տղամարդից 9-ը գիր չգիտեն, 100 կանանցից 15 հոգի անգրագետ են: Լոնդոնի Բրիտանական թանգարանի վրայ տէրութիւնը տարեկան մօտ 1 միլ". ուրբի ծախս ունէ:

1871 թւին Անգլիայում 118 ամենօրեայ լրագիրներ կային, դոցանից 21-ը Լոնդոնի մէջ էին տպւում: Անգլիայի պարբերական հրատարակութեանց թիւը 1871 թւին 852 էր. այնպէս որ մէկ պարբերական թերթը ընկնումէ 37,910 բնակչին: 1870 թւին փոստայով այսկողմը և այնկողմը ուղարկած լրագրաց թերթերի թիւը 130 միլլիոնէն աւելի էր: 1871 թւին Անգլիայում 5157 հեղինակութիւն է տպուած: Միջին հաշւով մարդազլուխ տարեկան 8 ֆունտ թուղթ է ընկնում իրր ծախս:

Անգլիայում տարեւը (1870 թ.) փոստայով ուղարկած նամակների թիւը մօտ 863 միլլիոն է, լրագիրների—աւելի քան 130 միլ": Միջին հաշւով փոստայ ձգած են նամակներ Անգլիայում մարդազլուխ 31, Շոտլանդիայում 25, Իրլանդիայում 12. Չուտ օգուտը փոստաներէն հասնում է մօտ 11 միլլիոն ուրբի:

Անգղիան՝ որ դեռ ևս 1860 թվին 15,739 վերստ տարածութեամբ երկաթուղի ունէր, 1871 թ. արդէն 23,063 վերստ ունեցաւ: Ոչ մի երկրում այնքան շատ չէ լինում երթևեկութիւն երկաթուղիով—որքան յԱնգղիայ և համեմատաբար մանաւանդ Լոնդոն: 1870 թվին Լոնդոնի զլխաւոր կեդրոնական իջևանէն օրը 399 անգամ զանազան կողմը գնացող ընթացք էր լինում: 1870 թվին մէկ օր զօրահանդէսի պատճառաւ Լոնդոնէն դուրս եկաւ 1,111 ընթացք, որք 170,441 հոգի տարան: Սովորաբար հասարակ ընթացքը ժամը անցնում է 36 վերստ, իսկ սուրհանդակների տանողը—ժամը 53 վերստ:

1871 թվին Անգղիայում երկաթուղիներից մեռան 404 հոգի, վերաւորուածների թիւը 1200 հոգի: Մէկ մեռածը ընկնում է 3,410,000 ճանապարհորդներին, իսկ 1 վերաւորուածը 281,499 հոգուն:

Անգղիան խաղաղ ժամանակը զօրք ունէ 112,023 հոգի և ձի 10,914 հատ. պատերազմական ժամանակ զօրաց թիւը հասնում է 470,800 հոգուն: Թնդանօթների թիւը 336: Տէրութիւնն Մարտին-Հէնրի անուանեալ նոր ձև հրացաններն է դործ դրած: Օտքի վրայ արած ծախսը ընդհանուր ծախսերի 33% է:

Անգղիայի ամենամեծ ուժը նրա նաւատորմին է, որի վերա 1872 թվին ծախս ունէր մօտ $63\frac{1}{2}$ միլլիոն ուրբլի, նոյն 1872 թվին ունէր 54 զրահաւոր նաւ, 324 հասարակ նաւ, բաց ի այդ 66 զինուորական շոգենաւ, 58 առաջատաւոր նաւ. ընդամենը 502: Դրքա ունէին 5594 թնդանօթ: Ըստ մեծութեան Անգղիայի զինուորական նաւերը Եւրոպայի մէջ ամենամեծերն են: Աճառատար նաւուց թիւը մօտ 30,000 կ'հասնի: Անգղիայի տէրութեան պարտքը 1872 թվի ապրիլի մէկին հասնում էր մօտ 5122 միլլիոն ուրբլի:

Տարեկան եկամուտը տէրութեան աւելի քան 488 միլլիոն ուրբլի էր. դորանից 132 միլլիոն միայն մաքսի եկամուտ. ծախս տէրութեան աւելի քան 482 միլլիոն, այնպէս որ 1872 թվին տէրութիւնը ծախսէն աւելի եկամուտք ունեցաւ մօտ 7 միլլիոն ուրբլի: Միջին հաշուով թագաւորական պարտքէն մարդազուլիս ընկնում է մօտ 162 ուրբլի. ամէն անգղիացին հարկ տալիս է մօտ 16 ուրբլի: Տէրութեան ծախսէն մարդազուլիս ընկնում է աւելի քան $14\frac{1}{2}$ ուրբլ:

Գ. Ա. Դ. Դ. Ի. Ա.:

Գաղղիայի տարածութիւն է 9,599 քառակուսի միլլ. իսկ Ալժիրիայում և իր այլ և այլ տեղ ունեցած կալուածներով հանդերձ է մօտ 17,000 քառակուսի միլլ:

Թիւ բնակչաց $36\frac{1}{2}$ միլլիոն:

Միջին հաշուով մէկ քառակուսի միլլ տարածութեան վրայ բնակւում են մօտ 4000 հոգիք: Գաղղիացիք ընդհանուր Եւրոպայի բնակչաց 11%-ն կազմում: Գաղղիացիք համեմատաբար այնքան նուազ կերպիւ են շատանում, որ հազիւ 500—600 տարուայ մէջ կարող են երկու այնքան լինիլ, որքան որ հիմայ կան: Գաղղիայում մօտ 130 հոգուց մէկն է պսակվում. մօտ 40 հոգուն մէկ ծնունդ է ընկնում, մօտ 43 հոգուն մէկ մահ: Միջին հաշուով 100 մեռածին 125 ծնունդ է ընկնում: Թէև Գաղղիայի ամէն 100 աղջիկ զաւակին ընկնում է մօտ 105 արու զաւակ, այնուամենայնիւ կանանց թիւը աւելի է քան աղամարդոց: 100 օրինաւոր ամուսնութիւնէն ծնածներին 7-էն աւելի ապօրինի ծնունդ է ընկնում. Փարիզի մէջ 100-ին 26 ապօրինի ծնունդ: 1 միլլ. բնակիչներէն 110 հոգի ինքնասպանութեամբ են վերջացնում կեանքերին: Միջին հաշուով Գաղղիացին ապրում է 32 տարի: Ընդհանուր ծնունդէն $4\frac{0}{0}$ մեռած է ծնում: Միջին

հաշվով գաղղիացի գերդաստանի անդամների թիւն է 3—4: Ըստ դաւանութեանց մօտ 37 միլ". բնակիչներէն $1\frac{1}{2}$ միլլիոն բողոքական են և մօտ 100,000 հրէայ. մնացածը կաթոլիկ:

Պաղղիան շինական կառավարչութեան համար մօտ 96 միլ". օրավար հող ունէ, որից մօտ 48 միլ". վարուցանքի համար է գործ ղնվում: 16 միլ". օրավար անտառն է բռնած և այլն: Այս երկրի մէջ գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրած է ոչ հողագործութեան վրայ, այլ այգեպանութեան վրայ: Պաղղիայի գինիքը աշխարհիս մէջ յայտնի են, ինչպէս օրինակ Շամպանիան, Բուրգունիայի գինիքը և այլն: Պաղղիայում պատրաստված գինիքը բոլոր Եւրոպայի տուած գինու կէսն է: Երկրիս միւս գլխաւոր բերքը համարուելու են գոված և ազնիւ պտուղները՝ տանձր, խնձորը և այլն: Սերձապէս շատ են ցանվում ճակնդեղը (ճարխալ), տորոնը, ծխախոտը և շատ ուրիշ օգտուէտ բուսեղէնք: Պետ ևս 1861 թւին Պաղղիայի մեծ ու փոքր կալուածատէրների թիւը մօտ 8 միլ". էր հասնում, իսկ երկրագործութեամբ պարապողների թիւը մօտ 15 միլ". հոգւոյ:

Ընտանի կենդանեաց վրայ ևս մեծ ուշադրութիւն է դարձրած այստեղ. այժմս երկրիս մէջ կայ մօտ 3 միլ". ձի, 10 միլ". տաւար, 32 միլ". ոչխար և 5 միլ". խոզ: 100 հոգուն ընկնում է 149 զլուխ տաւար: Հաւեղէնի պահելը նմանապէս մեծ օգուտ է տալիս գաղղիացւոց. նոյնը պէտք է ասել շերամագործութեան և մեղրագործութեան մասին:

Պաղղիոյ տէրութեան ելումուտքը վերջին պատերազմից յետոյ դեռ շուտ չէ կարող ստանալ իւր բնական ընթացքը, այնուամենայնիւ ասելու է, որ 1872 թւին մուտք սպասվում էր մօտ 787 միլ". ուրբլի, իսկ ծախսի հարկաւորութիւն կար մօտ 800 միլ". ուրբլի: Ամէն մի գաղղիացուն տէրութեան ծախսէն մարդագլուխ 31 ուրբ". 65 կոպ". ծախս էր ընկնում:

Գլխաւոր ծախսը Պաղղիոյ, ինչպէս և միւս գլխաւոր տէրութեանց, է տէրութեան պարտքի վճարումը: Արդէն մինչև վերջի պատերազմը Պաղղիան մօտ 7660 միլ". Ֆրանք պարտք ունէր, իսկ պատերազմը աւելացրուց մօտ 12,000 միլ". Ֆրանք, այնպէս որ 1873 թւին այս տէրութեան պարտքը մօտ 19,000 միլլիոն ֆրանքի էր հասնում, որ ասել է թէ մօտ 4,800 միլ". ուրբլի: Պետ ևս 1861 թւին միմիայն Փարիզ քաղաքը ունէր մօտ 300 միլ". Ֆրանք պարտք:

Միւս գլխաւոր ծախսը այս տէրութեան մէջ զօրքի վրայ է ղնում: յիշեալ 800 միլ". ուրբլի տարեկան ծախսէն մօտ 32% միմիայն զօրքին է ընկնում: Ամէն գաղղիացուն զօրքի պահելը մարդագլուխ արժէ 8 ո. 14 կոպ. 1872 թւի յունիլ". 1-ին Պաղղիան մօտ 450,000 զօրք ունէր: Պորա նաւատորմիղը 496 զանազան նաւերէն էր գոյացած և վրան մօտ 7,000 թնդանօթ էր կրում:

Ժողովրդական լուսաւորութեան մասին Պաղղիան առաջին կարգի տէրութիւններէն չէ. այս տեղ 100,000 բնակչին ընկնում է թէ և 173 ուսումնարան, բայց միայն 9,322 ուսանողք, այն ինչ Պրուսիայում նոյն թիւ ուսումնարանների մէջ 18,595 ուսանողք կան: Օկնւորների կարգում 1869 թւին հարիւրէն 20-ը կարգաւ զրել չգիտէին: 1853—1854 թւականների հաշիւներէն երևում է, որ այդ տարիքը պսակողներին տղամարդոց $\frac{1}{3}$ մասը, իսկ կինարմատներից $\frac{1}{2}$ մասը անգրագէտ էին: 1000 յանցաւորներից մօտ 820-ը անգրագէտ են լինում: Մէկ միլլիոն երեխայք առանց ուսումի են մնում:

Յանցաւորների թիւը համեմատաբար տարեցտարի քշանում է և Ժողովրդեան բարոյականութիւնը, գոնէ քրէական գործերի սակաւանալուն նայելով, փոքր առ փոքր վերականգնում է: Հաշուած է որ 10,000 հոգուց միջին թւով մօտ 280 հոգի աղքատ տէրութեան օգնութեամբ են ապ-

րում: Դեռ ևս 1861 թւին մօտ 378 միլ". ֆրանք էր դրած ժողովրդական խնայողութեան կասսաներում:

Պաղղիական բանկը հիմնած է 1803 թւին. դրա գործունէութիւնը օրէ ցօր մեծանում է. 1861 թւին դրա ելու մուտքը հասնում էր 6,556 միլլիոն ֆրանքի:

Աւերջին Պաղղիայի և Պրուսիայի պատերազմը պատճառ եղաւ Պաղղիայի մէջ մեծամեծ յեղափոխութեանց թէ տէրութեան զօրքի, նաւատորմիղի ու ելումուտքի մասին և թէ սոյն իսկ վաճառականութեան: Այս մասին դեռ ևս ճիշդ թուանշաններ չկան հրատարակած, վասն որոյ ստիպուած ենք առ այժմ երկրիս վիճակագրութիւնը թերի թողուլ:

ԱՒԵՏՐՕ — ՀՈՆԳԱՐԻԱ:

Աւստրո-Հոնգարիայի կայսերութեան տարածութիւնն է մօտ 11,306 քառ". միլ, իսկ բնակչաց թիւը մօտ 36 միլ". այնպէս որ մէկ քառակ". միլ երկրի վրայ մօտ 3,177 բնակիչ կայ:

Այս տէրութեան մէջ 127 բնակչաց մէկ պսակ է ընկնում: մօտ 27 բնակչաց մէկ ծնունդ: Մօտ 36 հոգու ընկնում է մէկ մահ: Մէկ միլլիոն բնակիչներէն 43 հոգի ինքնասպանութեամբ են վերջացնում կեանքը: Հաշուած է որ այս տէրութեան բնակչաց թիւը կարող է կրկնապատկուիլ միմիայն 385 տարուայ մէջ:

Դեռ ևս անցեալ դարուց սկսեալ Աւստրիայի ելումուտքը չէ հաւասարվում և ծախսը միշտ դերազանցում է մուտքին: 1871—2 թւին այս տէրութեան մուտքն մօտ 375 միլ". ռուբլի էր, այն ինչ ծախսը մօտ 406 միլ". այնպէս որ մօտ 31 միլ". պակասնորդ կար: Տէրութեան ծախսը բնակչաց վրայ բաժանելով միջին հաշուով մարդագլուխ 15 ռ". 92 կ".

ծախս է ընկնում: 1872 թւին տէրութեան պարտքն էր մօտ 1,999 միլլիոն ռուբլի, որ ասել է թէ մարդագլուխ ընկնում է 76¹/₂ ռուբլի:

Այս տէրութեան մէջ 7 համալսարան կայ, ասել է թէ մօտ 8¹/₂ միլլիոն բնակչաց համար մէկ համալսարան: Այդ տեղ ուսանում են մօտ 10 հազար ուսանողք, որ ասել է թէ մօտ 5000 բնակիչներէն մէկը ուսանող է.

Գիմնազիոնների թիւն է 241, միւս միջին կարգեայ ուսումնարանների թիւը 94. դոցա մէջ ուսանում են 75,986 հոգիք: Ժողովրդական սկզբնական դպրոցների թիւն է 31,218, աշակերտաց թիւը՝ 2,852,843: Այդպէս ահա 100,000 հոգուն 86 սկզբնական դպրոց է ընկնում և 7,940 աշակերտ:

1872 թւին երկրիս մէջ 873 պարբերական հրատարակութիւն կար. 41,140 հոգուն մէկ հրատարակութիւն է ընկնում:

Չընայելով որ այս տէրութեան ձեռքէն ելան քանի մի կաթոլիկ երկիրներ (Աւստրիա, Լոմբարդիան և այլն) այնուամենայնիւ կաթոլիկ հոգևորականութեան ազդեցութիւնը այս տեղ շատ մեծ է և այժմ տէրութիւնը զգալուած է այդ ազդեցութիւնը քչացնելու վրայ: Արդեն Յովսէփ Բ. կայսրը 625 վանքեր դոցեց, այնուամենայնիւ այժմ 720 տղամարդոց և 298 կանանց վանք կայ. դոցա մէջ 9660 կրօնաւոր վանական և 5,198 կոյս. բացի դոցա 55,370 հոգևորականք կան, որոնց մէջ մօտ 100 եպիսկոպոս: Հոգևորականութիւնը մեծ եկամուտք և կալուածներ ունէ. միմիայն Աւստրիայի արքեպիսկոպոսի եկամուտքը մօտ 500,000 ֆիորին է. հայկաթոլիկ վարդապետների թիւը 1860 թւին 47 էր: Ժողովրդական դպրոցները հոգևորականաց ձեռքին է:

Արքիւրագործութիւնը ծաղկած է այս երկրիս մէջ, մանաւանդ Հոնգարիայում. վերջինը տալիս է և լաւ գինի (Թու-

կայի գինին յայտնի է): Աւելի զարգացած է այս տեղ խաշ-նարածութիւնը. Տիրօլիայի կովերը յայտնի են Աւրոպայում: Հոնգարիան ունի լաւ ձի, խոզ, ոչխար: Ընդամենը հաշուում են այս երկրում 3 միլ". ձի, 12 միլ". կով ու եղ, 27 միլ". ոչ-խար, 6 միլ". խոզ: Արկիւս հարաւային մասերում տարածուած է շերամագործութիւնը:

Հանքերի վերաբերութեամբ Աւստրիան Աւրոպիայում պայծառ տեղ ունէ բռնած: Ոսկին, արծաթը, պղինձը, երկաթը, քարէ ածուխը և մանաւանդ աղաքարը մեծ օգուտ են բերում երկրիս: 1865 թւին հանքերի արդիւնքը մօտ 50 միլ". ռուբլի էր, որից միմիայն աղի եկամուտքը մօտ 24 միլ". ռուբլի էր: Նոյն տարին հանքերում բանողների թիւը մօտ 122 հազար հոգի էր, որոնցից մօտ 16,000 հոգիք կին և երեխայք էին:

Այս երկրի մէջ Ֆարրիկները և գործարանները այն աստիճան չեն ծաղկած, ինչպէս Աւրոպայի միւս տէրութիւններում: Այստեղի շինուածները դուրս են տանում միմիայն Տաճկաստուն և մասամբ Ռուսաստան: Մինչև 1860 թիւը արհեստները շատ ճնշուած էին զանազան օրէնքներով. այժմ արհեստներին ազատութիւն է տուած, նոյնը հասկանալու է և ընդհանուր վաճառականութեան վերաբերութեամբ: Այս տէրութիւնը 1865 թւին մօտ 9500 առևտրական նաւ ունէր:

Աւստրիայում 10,000 բնակիչներէն 333 հոգի այնպիսի աղքատներ են, որք ոստիկանութեան ձեռքով են ապրուստ ստանում:

1872 թւին այս տէրութեան նաւատորմիղը բաղկացած էր 13 զրահաւոր, 59 հասարակ և 72 առաջատուաւոր նաւերէն: Խաղաղութեան ժամանակ զօրաց թիւն է մօտ 276 հազար, իսկ պատերազմի — մօտ 780 հազար հոգի և 1424 թնդա-

նօթ: Չօրքին բաժանած են Վէրնդլի անուանեալ նորատեսակ հրացանները:

ՊՐՈՒՍԻԱ ԵՒ ԳԵՐՄԱՆԻՅՑ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԻՒՆ:

Պրուսիան մօտ 6,400 քառ". միլ". տարածութիւն ունի և 24,693,066 բնակիչ. բայց ընդհանուր Պերմանիոյ կայսերութիւնը, որ գոյացած է բացի Պրուսիայէն 25 այլ և այլ մեծ ու փոքր տէրութիւններէ, մօտ 9,890 քառ". միլ է տարածութեամբ և մօտ 41 միլ". բնակիչ ունէ: Մէկ քառակ". միլ տարածութեան վրայ Պրուսիայում մօտ 3860 հոգի է բնակւում, իսկ ընդհանրապէս Պերմանիոյ կայսերութեան մէջ մէկ քառ". միլի վրայ 4151 հոգի բնակիչ կայ:

Միջին հաշուով 123 բնակչաց մէկ պսակ է ընկնում. մօտ 25 հոգուն — մէկ ծնունդ: 100 ամուսնութեանց ընկնում է 460 երեխայ, մօտ 38 բնակչաց — մէկ մահ. 100 մահին ընկնում է 155 ծնունդ: 1 միլլիոն բնակիչներէն 123 հոգի ինքնասպանութեամբ են վերջացնում կեանքերին: Պրուսիայի (առանց ընդհանուր Պերմանիայի) բնակչաց թիւը կարող է կրկնապատկուիլ 131 տարուայ մէջ:

Պրուսիայի տէրութեան բեռւդժէն (եղումուտքը) Աւրոպայի մէջ Անգլիայէն յետոյ առաջինն է համարւում իւր կարգաւորութեամբ: 1872 թւին կ'սպասուէր 187 միլ". տալէր մուտք և նոյն չափ ելք, առանց պակասորդի: Հարկը, կարելի է ասել, միահաւասար կերպիւ բաժանւում է երկրիս ամէն կարգ բնակչաց վրայ:

Տէրութեան ծախսէն մարդագլուխ ընկնում է 6 ռ". 93 կ": Այսու ամենայնիւ այս տէրութիւնը ևս (առանց Պերմանիայի) մօտ 390 միլ". ռուբլի պարտք ունէ, որ ասել է թէ մարդագլուխ 11 ռ". 60 կ".

Ժողովրդական լուսաւորութիւնը այս երկրում շատ զարգացած է: Գերմանիայի կայսերութիւնը 21 համալսարան ունէ. միմիայն Պրուսիան 10: Մէկ համալսարանը ընկնում է Գերմանիայում 1,955,149 բնակչաց, Պրուսիայում 2,464,341 բնակչաց: Համալսարանների ուսանողների թիւը 1871—2 թւին Գերմանիայում էր 14,113 հոգի, որ ասել է թէ 2900 բնակիչներէն մէկը, իսկ Պրուսիայում 8,113 հոգի, որ ասել է թէ 3,062 բնակիչներէն մէկը: 1870 թւին Պրուսիայում 209 դիմնազին կար և մօտ 330 զանազան միջին կարգի ուսումնարաններ՝ մօտ 120,000 ուսանողներով: Դառնալով ժողովրդական սկզբնական դպրոցներին՝ պէտք է ասել, որ տէրութեան օրէնքով ամէն երեսայ 5—15 տարեկան հասակում պարտական է դպրոցում ուսանիլ: Դեռ ևս 1864 թւին Պրուսիայում կար 34,070 ժողովրդ. դպրոց 3,650,000 ուսանողներով, այնպէս որ այստեղ 100,000 բնակչաց 176 դպրոց է ընկնում և 18,595 աշակերտ:

Օրօքի մէջ 100-էն 2-ը միայն ուսումն չունին ստացած:

Տպագրութիւնը ևս շատ ծաւալած է: Տարեցտարի տասը հազարէն աւելի գրքեր է լոյս ընծայվում: Մօտ 26,000 հոգուն մէկ պարբերական հրատարակութիւն է ընկնում: 1871 թւին Գերմանիայի փոստաներին մօտ 203 միլլիոն համար լրագիր և ամսագիր է յանձնած բաժանելու:

Երկրագործութիւնը Պրուսիայում նոյն աստիճան ծաղկած է, որքան և յԱնգլիայ: Երկրիս կէսը միմիայն հողագործութեան համար է գործ գնվում: Երկրիս տարեկան բերքը մօտ 4,500 միլ. ուրբ. է հասնում: Խաշնարածութիւնը զարմանալի կերպիւ կատարելագործուած է այստեղ. մօտ 5 միլ. գլուխ կով ու եղ կայ, մօտ 1½ միլ. ձի, մօտ 16½ միլ. ոչխար և մօտ 2½ միլ. խոզ:

Թէ և հանքաբանութիւնը այստեղ նմանապէս ծաղկած է, բայց համեմատաբար երկրիս հանքերի թիւը սակաւ է. քարէ ածուխը և աղը զլիսաւոր առարկայքն են, որոնցից Պրուսիան մեծ օղուտ է ստանում:

Ֆաբրիկները և գործարանները շատ են մանաւանդ Րէնոսի դաւառում: Ախտվալիայի կտաւեղէնը, Լիւէնի—մահալը յայտնի են ամենքին:

Մօտ 100,000 ֆաբրիկ և գործարան կայ Պրուսիայում և մօտ 900,000 գործաւորներ:

Եռուտուրի վերաբերութեամբ Պրուսիան պայման ունէ դրած Գերմանիայի միւս տերութեանց հետ 1818 թւին, որի հիման վերայ շատ արտօնէութիւններ է տուած երկրիս վաճառականութեանը: Եւր ընկերութեան մոտուելքը էր 1860 թւին՝ մօտ 460 միլ. տալլէրի դուրս տարած ապրանք և մօտ 359 միլ. տալլէրի ներս բերած ապրանք:

Պրուսիայի իւր զօրքի վերայ ունեցած ծախար տերութեան ամբողջ ծախսերի 35 % է կազմում: Օրօքը պահելու համար ամէն բնակիչ մարդագլուխ տալիս է տարեկան 2 ռ. 20 կ': Գերմանիայի կայսերութիւնը խաղաղ ժամանակ մօտ 791 հազար զինուոր ունէ, իսկ պատերազմական դրութեամբ կարող է ունենալ մօտ 905 հազար և 2022 թնդանօթ: Եւր տերութիւնը ունէ 6 զրահաւոր նաւ, 37 զինուորական շոգենաւ և 7 առաջատու նաւ և 565 թնդանօթ: Օրօքը գործ է ածում Գրէյզ և Մաուզէր անուանեալ հրացանները:

Պրուսիայի մէջ ևս աղքատութիւնը բաւականին տիրապետած է. այստեղ 10,000 հոգուց մօտ 457 հոգի տերութեան ոստիկանութեան ձեռքով է ապրուստ ստանում:

Ռուսաց կայսերութիւնը բաղկացած է հետեւեալ երկիրներէն մէկ քառ".

	տարածութիւն	միլ. տարած".	քառ միլ.	բնակիչ	ընկնում է
Եւրոպական Ռուսաստանն	87,814 — 69,364,541 — 792				
և Ահաստուն					
Ֆինլանդիայ	6,342 — 1,773,612 — 290				
Աովկաս	7,943 — 4,780,297 — 598				
Սիբիրիայ	221,295 — 3,327,627 — 14				
Միջին Ասիայի գաւառները	46,742 — 2,626,246 — 56				
Ընդամենը	370,135 — 81,872,323 — 221				

Ընդհանուր կայսերութեան մէջ միայն 10 անգամ վիճակագիր (րէվիզիա) է եղել:

I	Ա	Խճակ. 1722 թ: հաշուեց 14 միլ. բնակիչ ընդհան. Ռուսիոյ:
II	"	1742 " " 16 " " " "
III	"	1762 " " 19 " " " "
IV	"	1782 " " 28 " " " "
V	"	1796 " " 36 " " " "
VI	"	1812 " " 41 " " " "
VII	"	1815 " " 45 " " " "
VIII	"	1835 " " 60 " " " "
IX	"	1851 " " 68 " " " "
X	"	1858 " " 74 " " " "

Ռուսաստանը բաժանվում է Եւրոպական և Ասիական թիւ գաւառաց 97: Եւրոպական Ռուսաստանը 50 գաւառում (առանց Ահաստանի և Ֆինլանդիայի) 1867 թւին մօտ 63 $\frac{1}{2}$ միլ". բնակիչ ունէր, որից 31 միլ". արական և մօտ

32 միլ". իգական սեռից: Այդ 50 գաւառում մօտ $\frac{1}{2}$ միլ". ժառանգական ազնիւ կար, մօտ 303 հազար տէրութեան պաշտօնատար, 624 հազար հողերական, 461 հազար պատուաւոր քաղաքացիք, 5 միլ". արհեստավոր և 52 միլ". զիւղացիք:

Ըստ ազգութեանց՝ Ռուսիոյ բնակչաց մօտ կէս մասը նոյն իսկ տիրող Ա էլիթօրուս ցեղն է, Մալօրոսները մօտ 13 միլ". Բէլօրուս 3 միլ". Ահհք մօտ 5 միլ". ֆնացածները փոքր ազգութիւններ են կազմում:

1859—1863 թ. Եւր". Ռուսաստանում միջին հաշուով մօտ 3 միլ". ծնունդ էր լինում, այնպէս որ 100 հոգուն 5 ծնունդէն աւելի էր ընկնում: Քաղաքներում 100 արու զաւակին 92 էդ զաւակ է ընկնում, իսկ զիւղերում 100-ին 96 էդ զաւակ: Այլապէս ասել 100 էդ զաւակին մօտ 109 արու զաւակ է ընկնում: Միջին հաշուով 100 ծնունդին 3 $\frac{1}{2}$ ապօրինի ծնունդ է ընկնում: Քաղաքներում 100 ծնունդէն 10 ապօրինի է, իսկ զիւղերում մօտ 3-ը: Ապօրինի զաւակաց թիւը աւելի է Մոսկվայի (100-էն 35) և Պետերբուրգի (100-էն 18) գաւառներում: Այլ խօսքերով ասել՝ 1 միլ". քաղաքացիք ծնում են 46,000 երեխայք, որոնցից 4600 ապօրինի, իսկ մէկ միլ". զիւղացիք ծնում են 57,000 եր". որոնցից միայն 1700 ապօրինի: Այս ցոյց է տալիս որ զիւղացւոց բարոյականութիւնը շատ չէ խանգարուած: Եւր". Ռուսաստանում տարէնը 631,402 պսակ է լինում կամ թէ 1000 հոգուց տարէնը պսակվում են 10: 100 ամուսնութեանը 477 երեխայ է ընկնում: Երեխայից մահը շատ է. 1000 երեխայից 5 տարեկան հասակի հասնում են 603-ը: Առ հասարակ մահը շատ է այս երկրում: մօտ 26 հոգուն մէկ մահ է ընկնում: Ծննդեան վերաբերութեամբ դուրս է գալիս որ 100 մահին 130 ծնունդ է ընկնում: Մէկ միլ". ժողովրդէն տա-

բէնը 20 ինքնասպան են լինում, 91-ը խեղդվում են ջրում, 27 մեռնում են արբեցողութենից: Առ հասարակ մէկ միլ". Ժողովրդից դժբաղդ մահով մեռնում են տարեկան 317: Մի-ջին հաշուով ուսար ապրում է 26 տարի: Այս տեղեկու-թեանց հիման վրայ դուրս է դալիս, որ Ռուսիայի բնակչաց թիւը մօտ 70 տարւայ մէջ երկու անգամ շատանալու է:

Ռուսաստանի ամէն զաւառատանց մէջ վիճակադրու-թեամբ պարասող խմբադրատուներ են կազմած, որոնք տարէ ցտարի հազորդում են Պետերբուրգի կեդրոնական վիճակա-դրական կոմիտէին:

Նկեղեցի: Այսերութեան մէջ տիրապիտողը Օրթո-դոքս Ռուսական եկեղեցին է, որոյ վարչութիւնը կեդրոնացած է Պետերբուրգ գանուղ Սրբազան Սինոդոսում: Սա իւր բոլոր առաջարկութիւնները կներկայացնէ Այսեր Օրթո-դոքսի ձեռամբ: 1872 թւին 59 առաջնորդութիւն և 31 յաջորդու-թիւն կար 'ի Ռուսիայ, սոցանից 6 առաջնորդ". և 21 յա-ջորդ". բացուած են այժմեան Աղէքսանդր II կայսեր ձեռքով: Այժմ բոլոր եպիսկոպոսաց թիւը 105 է, սոցանից վիճակա-ւոր առաջնորդ են 59, այն է 3 միտրոպոլիտ, 18 արքեպիս-կոպոս, 38 եպիսկոպոս և 26 ծայրագ". վարդապետ: 8 արք-եպիսկոպոս 9 եպիսկոպոս և մէկ ծայր". վարդապետ վանքե-րում առանձնացած են առանց վիճակի:

Ընդամենը տէրութիւնը եկեղեցւոյ վրայ ծախս է անում տարեկան մօտ 18 միլ". ուրբէ. դորանից Սինոդոսի վրայ մօտ 217 հազար, կանսիստորեայից վրայ 634 հազար, վիճակաւոր առաջ-նորդաց 156 հազար, վանքերի վրայ 407 հազար, քաղաքների և զիւղերի հոգեւորականաց վրայ 5¹/₂ միլ". հոգեւոր ուսումնարան-ների վրայ աւելի քան 1¹/₂ միլ". հայ հոգեւորականութեան վրայ 29,801 ուրբէ, կաթոլիկ հոգեւորականութեան վրայ 1¹/₂ միլ". աւելի. եկեղեցեաց շինութեան վրայ 1 միլ". աւելի և այլն:

Ըստ դաւանութեանց դեռ ևս 1867 թւին համարվում էր Ռուսաստանում:

Օրթոդոքս-յունադաւան	58,014,698	հոգի
Բասկօնիկ (աղանդաւորք)	1,051,012	"
Աթոլիկ	7,263,910	"
Պրօտեստանդ.	4,314,272	"
Յոյն—ունիատ	37,136	"
Հայ—լուսաւորչական	789,944	"
Հրէայ.	2,647,826	"
Մահմետական.	4,381,040	"
Առաքաշտ.	550,429	"

Օրթոդոքս եկեղեցին 1870 թւին ունէր 4 ակադեմիա, 51 սեմինարիայ և 190 դպրոցներ. ընդհանուր ուսանողաց թիւն էր 43,443: Անքերի թիւն էր 383, վանականաց մօտ 11 հազար, կանոնների թիւը 153, դոցա մէջ պատասպարու-ած են մօտ 13¹/₂ հազար կոյսեր: Նրկու տարուայ մէջ եկե-ղեցւոյ ձեռքով անջատուած են ամուսնութիւններ յետագայ պատճառներով. 1869 թ. 1870 թ.

Ամուսններից մէկը կենդանի լինելով այլոց		
հետ կրկին ամուսնանալոյ համար.	18	— 25
Մօտիկ ազգականութեան (չհասութեան) հա-մար	5	— 14
Ամուսնական պարտականութեանց անընդու-նակ լինելուն համար	13	— 8
Անառակութեան համար	28	— 47
Ամուսններէն 1-ը անյայտ կորչելուն համար	538	— 523
Ամուսններէն մէկը իբր յանցաւոր դատա-պարտուած լինելով թիով աշխատութեան կամ Սիբիրեայի մէջ բնակութեան	113	— 118
Ընդ ամենը	715	— 735

Օսնազան հարկաւորութեանց համար Սինոդոսի ձեռքին 1870 թւին կար մօտ 22 միլ". ուրբի: Միջին հաշւով ամէն եկեղեցի իւր հոգեւորականաց ապրուստի համար թաղաւորական դանձարանէն տարեկան ստանում է 231 ուրբի: Բացի այդ 1870 թւին Ռուսաց եկեղեցիքը ստացել են 9,668,517 ու". ժողովրդեան նուիրաբերութենից, այդ հաշւում գանձանակ 5,462,909 ու". և կալուածքներէն եկամուտք 1,028,050 ու": Օրթոդոքս-յունաստան եկեղեցւոյ դաւանութիւնը ընդունած են 1870 թւին 14,536 հոգի այլադաւանք, որոնցից 12 հայք:

Ա. հասարակ ուսման վրայ տէրութեան բոլոր նախա-րարութիւնները ծախս են անում տարեկան աւելի քան 30 միլ". ուրբի, ի թիւս սոցա միմիայն լուսաւորութեան նախա-րարութիւնը ծախս ունէ 11,285,687 ուրբ: Ռուսաստանում 9 համալսարան կայ, որ ասել է թէ մօտ 9 միլ". բնակիչնե-րին մէկ համալսարան է ընկնում: Այդ համալսարանների վրայ տարեկան ծախս է լինում աւելի քան 2 միլ". ուրբի իսկ ուսանողաց թիւն 1872 թ. էր 7,467 հոգի, որ ասել է թէ 10,982 հոգի բնակչաց մէկ ուսանող է ընկնում:

1871-ին հետեւեալ թիւն էր ուսանողաց

Ս. Պետերբուրգի համալսարանում	1168	հոգի
Մոսկւայի	1541	„
Խարքովի	552	„
Ղազանի	590	„
Ս. Սլադկոմիրայ	784	„
Նովորոսիսկի	410	„
Պորբաթու	659	„
Հելսինգֆորսի	509	„
Վարշաւայի	981	„
Ընդ ամենը	7193	„

Սոցանից իրաւաբանութիւն էին ուսանում 3487, բժշ-կութիւն 1691, ֆիզիկոմաթէմաթիկական գիտութիւններ 1,158, և պատմ". ֆիլոլոգիական գիտութիւններ 673: Ի թիւս ուսանողաց 1871 թւին Հիլսինգֆորսի համալսա-րանում կար մի կին, որ բժշկականութիւն կուսանէր: 1870 թւին մանկաբարձութեան ուսումն աւարտեցին 215 կանայք:

Գիմնազիոնների կամ ձեմարանների թիւը 1871 թւին էր 130, դոցանից 70-ը կլասիկական ուղղութեամբ յունարէն և լատիներէն լեզուներով: Թիւ ուսանողաց 42,251: Նոյն տա-րին աւարտած են ուսումն 1,766 հոգիք:

Բացի այդ կան մօտ 70 չափ ձեմարաններ մասնաւորա-պէս մի որ և իցէ գիտութիւն ուսանելու համար: Զենք հաշւում այստեղ բէալեան ուսումնարանները և զինւորական դպրոցները: Նահանգական դպրոցների թիւը 1872 թ. էր 402, դոցա մէջ աւելի քան 27 հազար աշակերտք: 1870 թւին ժողովրդական դպրոցների թիւը էր 22,827, դոցա մէջ աշա-կերտք արական և իգական սեռի 831,402: Թէ և համեմա-տելով Նւրոպայի միւս տէրութեանց հետ Ռուսաստանի մէջ ուսումն սակաւ է տարածուած, այնուամենայնիւ վերջի տա-սը տարուան մէջ մեծ յառաջագիմութիւն է արած այստեղի ժողովրդական կրթութիւնը: Ղեռ ևս 1867 թւին 100 զինւո-րէն միայն 8-ը զրազէտ էին, իսկ 1871 թւին—արդէն 11-ը:

Իգական սեռը բարձրագոյն ուսումն ստանալու համար մինչև 1872 թիւը ստիպուած էր Յիւրիխ երթալու, ուր նոյն 1872 թւին ուսու սանողուհեաց թիւը հասաւ 54-ի, բայց 1871 թւին տէրութիւնը իրաւունք տուեց կանանց Հելսինգ-ֆորսի համալսարանում ևս լսելու, թէ և այնտեղ ցայսօր մի կին է լսողը: 1872 թւի նոյեմբերին մի բարեգործ տիկին, որ չկամեցաւ իւր ազգը յայտնել, մի նշանաւոր գումար ընծայեց որպէս զի Պետերբուրգի Բժշկական Ակադեմիայում կանայք

բժշկական զիտութիւնները ուսանէին. այդ առաջարկութիւնը ընդունուեցաւ և արդէն 70 կանանց համար տեղ բացուեցաւ նոյն Եկադեմիայի առանձին բաժնում: Եստեղ կարող են մտնել ուսանելու կանանց հարկաւոր եղած բժշկական զիտութիւնները օրիորդք և տիկնայք ոչ պակաս 20 տարեկան հասակէն, միայն թէ զիմնագիտական զիտութիւնները աւարտած լինէին: Պոցա ուսումնի շարունակուելու է 4 տարի. տարեկան վճարքն է 50 ռուբլի: Բացի սորան կան քանի մի ուսումնարանք մանկաբարձներ պատրաստելու: Մեծ մասը իգական սեռի ուսումնարանաց գտնվում է Թագուհայ բարձրագոյն հովանաւորութեան տակ: Լուսաւորութեան նախարարի հովանաւորութեան ներքոյ 1870 թվին իգական սեռի 57 զիմնադիւն կար, 121 պրօգիմն. և դոցա մէջ 17,530 աշակերտուհիք: Բացի այդ՝ իգական սեռի համար մօտ 1200 մասնաւոր ուսումնարաններ կան:

Տպագրութիւնը Ռուսաստանում ենթարկված է 1865 թ. ապր. 6 և 1872 թ. յունիսի 7 հրատարակեալ օրինաց, որոց հիման վրայ Պետերբուրգի և Մոսկվայի լրագիրները և ամսագիրները մեծ մասամբ ազատ են ցենսուրայէն, բայց այնուամենայնիւ պատասխանատու են դատարանի առաջ օրինազանցութեանց համար: Մայրաքաղաքներէն դուրս ազատ են ցենսուրայէն ուսումնական ընկերութեանց հրատարակութիւնները: 1871 թվին ընդամենը պարբերական հրատարակութեանց թիւը Ռուսաստանում 429 էր, որոնցից 3-ը հայերէն: Պոցանից առանց ցենսուրայի հրատարակվում էին մօտ 110-ը:

Եստեղ ահա Ռուսաստանի 210,200 բնակչաց մէկ պարբերական հրատարակութիւն է ընկնում. մենք հայքս այս հաշւին մօտ ենք, իւր տեղը կտեսնուի որ մեր 200,000 հային մէկ պարբերական հրատարակութիւն է ընկնում, այն ինչ Օվիցերիայում մէկ հրատարակութիւնը 6638 հոգու է ընկնում:

Ռուսաստանում 60 հազար բնակչաց մէկ զրաւաճառանոց է ընկնում, 145 հազար հոգուն մէկ տպարան:

Տէրութեան մուտքը 1872 թվին 497,197,802 ռուբ. էր, իսկ ծախսը 496,813,581 ռ. այդպէս մուտքը գերազանց էր եւքէն 384,221 ռ.: Եստառջին անգամն էր որ մուտքը աւելի եղաւ, իսկ սովորաբար միջին հաշուով տարէցտարի ծախսը գերազանց է եղել մուտքէն մօտ 40 միլ. ռուբլի և այդ պակասնորդը լցուցած են կամ պարտքեր անելով կամ թղթադրամներ դուրս տալով: Տէրութեան եկամուտքի գլխաւոր աւարկայքն են:

1872 թվին:

Ընկերաց ակցիյը (բաժը).	մօտ	միլ.	ռուբլի:
Ժողովրդական հարկը	96	''	''
Եղել տուրքը	12 ¹ / ₂	''	''
Երկաթուղիքը	18	''	''
Եռուտուրի իրաւունք ստանալու համար	12	''	''
Մաքսը	3	''	''
Օխսխոտի տուրքը	9	''	''
Փոստան	9	''	''
Թեկեղաքը	4	և այլն և այլն:	

Նոյն 1872 թվին ծախս լինելու էր

Օջրաց վրայ	160	միլ. ռուբլի:
Թագաւորութեան պարտքը վճարելու	86	''
Նաւատորմիղին վրայ	20 ¹ / ₂	''
Կայսերական տան նախարարութեան .	9	''
Լուսաւորութեան նախարարութեան .	11	''
Երաւքին դործոց նախարարութեան .	2 ¹ / ₂	''
Երգարութեան նախարարութեան .	10 ¹ / ₂	և այլն և այլն:

Տէրութեան բոլոր ներքին և արտաքին պարտքը երկա-

Թուղեաց համար արած փոխառութեանց հետ միասին 1872 թ. յունվարի 1-ին էր մօտ 2,255 միլ". ուղբի:

Համեմատում ենք այստեղ նշանաւոր տէրութեանց մուտքը և եւբը:

	մուտքը	ծախսը	մարդա- զուլս ծախս
Պաղղեայ 1871 թ. 787 միլ". ու". 800	միլ". ու". 21	ու". 65	կ.
Ռուսիայ 1872 ,, 497 ,,	496 ¹ / ₂ ,,	6 ,,	21 ,,
Ենգլիայ 18 ⁷² ₇₃ ,, 450 ,,	448 ,,	14 ,,	17 ,,
Եմերիկ" } միացեալ } նահանգք }	18 ⁷¹ ₇₂ ,, 428 ,,	414 ,,	10 ,, 89 ,,
Եւստրիայ 1872 ,, 375 ,,	406 ,,	15 ,,	92 ,,
Իտալիայ 1872 ,, 324 ,,	387 ,,	14 ,,	60 ,,
Պրուսիայ 1872 ,, 171 ,,	171 ,,	6 ,,	93 ,,
Տաճկաս" 1872 ,, 115 ,,	119 ,,	4 ,,	2 ,,

Ռուսաց կայսերութեան զօրաց և նաւատորմի ծախսը տէրութեան ընդհանուր ծախուց 35 % է: Բնակչաց ամէն մէկին զինուորական ծախսէն ընկնում է 1 ու" 96 կ": 1872 թվին սեպտ". 1-ին զօրաց թիւն էր 882, 978 հոգի և 120 հազար ձի: Պատերազմական դրութեամբ լինելու է 1,404,054 հոգի և 339,065 ձի: Այդքէն դրութեամբ զօրաց մէջ լինելու են 434 ժէներալ, մօտ 39 հազար օֆիցիէր և մօտ 117 հազար երաժիշտ: Օջրքին բաժանած է կրիին և կարլօ անունով նորաձև հրացանները: 1870 թվին զինուորականաց 2,592 պատուանշան է բաժանած և 865 հազար ուղբի պարգև:

Ռուսիայի նաւատորմի իրրորդ տեղը կ'բռնէ Եւրոպայում: Թիւ նաւուց 550, որոնցից 24 զբաւաւոր:

Ռուսաստանը գլխաւորապէս երկրագործութեան երկիր

է: Եւելի քան 174 միլ". օրավար պտղաւէտ սև հող ունէ: Հացերից գլխաւորապէս ցանվում են ցորենը, դարին և այլն: Բիրքի շատութիւնը այս ընդարձակ տարածութեան վրայ, զանազան տեղ այլ և այլ է: Բնդհանրապէս ցորենի տարեկան բերքը համարվում է 300 միլ". չէթվէրտ և հացի այս քանակութիւնը ոչ միայն բաւում է մօտ 82 միլ". ժողովրդին, այլ և 10 միլ". չէթվէրտէն աւելի արտասահման է տանվում ծախելու: Եյս է պատճառը, որ Ռուսաստանի բնակչաց մեծ մասը շինական կառավարութեամբ է զբաղւած: Բնտանի կենդանիներէն երկրիս մէջ առաջի տեղն ունէ բռնած ձիւն, որոց թիւը համարվում է մօտ 20 միլ": Եւ հասարակ Ռուսաստանում 100 մարդու ընկնում է 154 գլուխ ընտանի կենդանի: Հանքերից զուրկ չէ այս երկիրը. ոսկին առատ է. ընդամենը հանքային տարեկան բերքերի արժողութիւնը հասնում է 50 միլ". ու":

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ (ԹՈՒՐԿԻԱ)

Տաճկաստանի տէրութիւնը մօտ 38,934 քառ". միլ է և մօտ 26,973,000 բնակիչ ունէ, այնպէս որ մօտաւորապէս մէկ քառ". միլին 692 բնակիչ է ընկնում: Մի այլ հաշուով բնակիչների թիւը յետագայ գումարն է կազմում:

	Եւրոպայ	Եւսիայ	Եւփրիկէ	Բնդամենը:
Մահմետականք	4,050,000	12,650,000	600,000	17,300,000
Օրթօդքսք } և հայք.	8,000,000	3,000,000	—	11,000,000
Աթուրէկք	640,000	260,000	—	900,000
Հրէայք	70,000	80,000	—	150,000
Եյլ և այլ } դաւանութիւնք }	240,000	60,000	—	300,000
Բնդ ամենը	13,000,000	16,050,000	600,000	29,650,000

Մի երրորդ հաշվով այդ թիւը 38 միլ" է հասնում:

Սեհափառ Սուլթան Եբդիւլ Եզիզ անը ամբարձաւ 'ի դահ 25 յունիսի 1861. թէ և ինքը որդիք ունէ, բայց տէրութեան ժառանգը համարվում է իւր հանգուցեալ աւագ եղբոր Եբդիւլ Մէջիդ սուլթանի որդին Մէհմէդ Սուրադ էֆէնդին: Պահը տէրութեան օրէնքով անցնում է ոչ թէ հօրիցը որդուն, այլ ազգի մէջ եղած մեծին. սակայն Սուլթանը ինքը իրաւունք ունէ իրան ժառանգ նշանակել:

Սուլթանի իրաւունքը անսահման միապետական է, թէ և նորա կամքը պէտք է համապատասխանէ Ղուրան և Մուլթէի սրբազան գրքերի կանոններին: Եւրոպացիները բովանդակվում են իրանց մէջ և տէրութեան հիմնական օրէնքները: Բացի այդ սուլթան Սուլթանի հրատարակած կանոննաւ մէ գիրքը կայ, որ ժողովածու է հատարի շէրիֆների կամ հրովարտակների: Եբդիւլ Մէջիդը 18 փետր". 1856 թւի հրատարակեց հատարի-հումայուն անունով հրովարտակը, որով խոստացած է կատարեալ ազատութիւն բոլոր քրիստոնեայ հպատակաց և իրաւանց հաւասարութիւն առանց ազգութեանց և կրօնի խտրութեանց: Եւս օրէնքը թէ և դաւառներում չէ գործ դնվում օրէնսդրի կամքին համեմատ, բայց համարվում է իբր առաջին քայլ դէպի Եւրոպական կարգ ու կանոն: Սեհափառ Սուլթանը իր բարձրագոյն անօրէնութիւնները և օրէնքները հրատարակում է և գործ է դնում կամ մեծ վեզիրի ձեռքով, որ քաղաքական վարչութեան ղեկին է և կամ Եւլիսուլիսլա մի—որ հոգեւոր վարչութեան ղեկին է:

Մեծ վեզիրը նախագահում է Պիվանում կամ Բարձրագոյն Վրանը, ուր տէրութեան 9 նախարարների խորհուրդն է (նախարարներն են՝ ներքին գործաց, ղենւորական, ծովային, ֆինանսի, վաճառականութեան և հասարակաց շինութեաց,

ստիկանութեան, արդարութեան, լուսաւորութեան և վաւոֆի կամ հոգեւոր և հասարակական սեփհականութեանց տեսչութեան):

Եւս տէրութիւնը չեւ կանոնաւոր վիճակագրութեան ձեռք չէ զարկած, և բոլոր թուանշանները երկրի վերաբերութեամբ Եւրոպացի զանազան հեղինակների կարծիքներ են և ճշգրութիւն չունին, վասնորոյ շատ բան զանց աւինք այս տեղ բերելու:

Տէրութեան ելումուտքը օրէցօր կարգաւորում է: Եւլումուտքը տարեցտարի 15% աւելանում է, վասն զի նոր և նոր աղբիւրներ են գտնվում եկամուտքի (թիւթիւնի մենավաճառութիւնը և այլն): Ելումուտից կամ ֆինանսի նախարարը խոստանում է մուտքը գերազանցել ծախսից, բայց դուրան ոչ ոք չէ հաւատում, վասն զի օրէցօր տէրութիւնը նոր և նոր պարտքեր է անում ահադին տոկոսիք վճարելով:

Պուրուշ

1872-73 թւին տէրութեան մուտքը լինելու էր 2,063,721,000

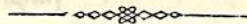
„ „ ծախսը „ 2,140,445,000

Պակասորդ 76,742,000

Տէրութեան արտաքին պարտքերը (մեծ մասը 6% տոկոսիքով) 91 յունվ". 1871 թւին հասնում էին 3,103,404,194 ֆրանկի. նոյն 1871 թ. տէրութիւնը երկու նոր պարտք աւրաւ 7,560,000 ֆունտ ստերլինգի: Ընդ ամէնը 1872 թ. Տաճկաստանի պարտքը (առաւայ ստակի վրայ փոխադրած) էր 920,120,940 ուրբլի, որոնց համար տարեկան տոկոս է վճարվում մօտ 53½ միլ". ուրբ". Եւսպէս որ տարեկան տոկոսը տէրութեան ընդհանուր ծախսի 45% է կազմում: Տէրութեան պարտքէն Տաճկաստանի բնակչացը մարդաղլուխ ընկնում է մօտ 30 ուրբլի:

Տաճկաստանի զօրաց թիւը խաղաղ ժամանակ հաշուելու է 127,332 հոգի և 21,000 ձի. պատերազմական դրութեամբ զօրաց թիւն է 190,983 հոգի, 47,843 ձի և 732 թնդանոթ: Օջրքի վրայ արած ծախսը, որ 784,538 քիսայ կամ ռուսաց 21,849,383 ռուբլի է, տէրութեան ընդհանուր ծախսի 24⁰/₀, որ համեմատաբար Եւրոպական տէրութեանց ծախսէն քիչ է: Օջրքը ունէ Սնայդէրի անուանեալ նորաձև հրացանները: Նաւատորմիդը 103 նաւէն է բաղկացած. այդ հաշուով 19 զրահաւոր նաւ, 33 առաջատաւոր, դոցա վրայ 1100 թնդանոթ կայ: Եււտրական նաւուց թիւը 3,600 է:

Եւրոպական Տաճկաստանը բաժանուիւմ է 13 վիլայէթի այն է՝ Բստանպօլ, Էտիրնէ, Դունա, Պօսնա, Փրէսթէն, Ռումէլի, Թուհալա, Եաննա, Սէլանիք, Ճէզիրի Պահրի Սէֆիտ, Սուսամ Քայմաքամլըզ, Արիտ, Քըպրըզ: Եսիականը 16 վիլայէթ՝ Խիւտալէնտիկեար, Եսթըն, Քօնեա, Լինկիւրիւ, Քաստանպօլի, Սըվազ, Իրապիլօն, Էրզրում, Վան, Ղարբուզ, Հալէպ, Պէյրութ, Ճէպէլի Լիպան, Պաղտատ, Հիճազ, Եէմէն:

ԿՈՎԿԱՍԿԱՆ ՓՈԽԱՐՔԱՅՈՒԹԻԷՆ:

Աովկասեան փոխարքայութիւնը կայանում է հետեւեալ 12 մասերից:

	տարածութիւն	թիւ	մէկ քառ. վերաքառակ. վերստ	բնակչաց	տի վրայ բնակիչ
1 Ստաւրոպօլու գաւառ	62,299	429,578	6		
2 Սուբանի աշխարհ	81,382 ¹ / ₂	606,700	7		
3 Թէրքի աշխարհ	51,728 ¹ / ₂	477,612	9		
4 Դաղստանու աշխարհ	25,124	448,300	17		
5 Օւքաթալսու նահանգ	3,427	52,215	14		
6 Թիֆլիսու գաւառ	35,375	599,098	16		
7 Բազուի գաւառ	34,278	506,832	14		
8 Երևանի գաւառ	22,867	453,597	18		
9 Քութայիսու գաւառ	18,295	600,607	32		
10 Ելիսաւէտպօլու գաւառ	38,449 ¹ / ₂	523,742	13		
11 Սուխումի նահանգ	6,428	66,498	10		
12 Չէրնօմօրիայի երկիր	4,646	15,578	3		

Ընդ ամէնը 384,339 4,780,297 12

Տարածութեան վերոյիշեալ թւում չէ մանում և լճերի, գետերի և առհասարակ ջրերի բռնած տարածութիւնը, որը որ է Սուբանի աշխարհում . . . 723 քառ. վերստ

Թիֆլիսի գաւառ.		86	„	„
Բազուի գաւառ.		38	„	„
Երևանի գաւառ.		1,204	„	„

Ընդամէնը 2,051 „ „

Եւս թուանշանները թէ տարածութեան և թէ բնակչաց վերաբերութեամբ թէ և պատկանում են 1870 թւի, բայց հիմնացած են զլիսաւորապէս 1859 թւի աշխարհագրի վրայ. վերջին աշխարհագիրը երկրի մէջ եղաւ անցեալ 1873 թւի վերջերին, բայց դեռ ևս դորա թուանշանները յայտնի չէին սոյն տոմարի տպագրութեան ժամանակ:

62]

Գաղափար եւ նախնայնոր	տարած- ման թիվը	Թ Ի Ի Բ Ե Մ Ա Ն Գ Ն Դ Ն Ե Ր Ո Ւ Մ				ընդ- ամենը	մեկ բառ- կանի վեր- աւելումը
		Բ ա ղ ա թ ն եր ու մ		Ն ա ճ ա ն գ ն եր ու մ			
		արական	կողման	արական	կողման		
I Ս ա ա լ ը ո ղ ու դ ա լ ա ճ:							
Նախնայնոր Ստաւրոպոլ . . .	13,231	12,857	10,755	76,692	74,148	174,452	13,2
„ Պետախորհրդ . . .	10,356	5,659	3,860	39,517	38,311	87,347	8,4
„ Տօբոլսկի թաղ . . .	11,646	—	—	40,945	38,959	79,904	6,9
„ Գիւրգենի թաղ . . .	—	2,376	1,757	—	—	4,133	—
„ Վրանայնայն աղբեր . . .	27,064	—	—	46,645	37,097	83,742	3,4
Ընդամենը	62,299	20,892	16,372	203,799	188,515	429,578	6,9
II Կ ո ռ ը ա ն ի ա շ խ ա թ ճ (օրւսաց):							
Նախնայնոր Եսկի	15,839	13,850	12,426	45,234	44,928	116,438	7,3
„ Թեմիսկի	13,752	4,009	3,417	45,959	41,061	94,446	6,9
„ Եկատերինոպոլ . . .	9,785	7,010	5,879	52,588	52,528	118,005	12,4
„ Բաժնապաշտ	24,032	—	—	79,182	73,938	153,120	6,4
„ Մայիս	18,695	5,800	4,218	60,345	54,328	124,691	6,7
Ընդամենը	82,105	30,669	25,940	283,308	266,783	606,700	7,4

63

III Թ Ե Ր Բ Ի ա շ խ ա թ ճ (օրւսաց)

Նախնայնոր Գեորգիական . . .	19,287	1,274	1,000	60,140	56,725	119,139	6,2
„ Վաղարշապատ . . .	9,501	9,598	7,430	60,304	56,691	134,023	14,4
„ Գրգի	7,638	1,429	1,186	54,239	50,364	107,218	14,0
„ Արարի	2,471	—	—	10,970	10,937	21,907	8,8
„ Գլխաւ	6,648	5,093	1,083	10,751	9,813	29,740	4,5
„ Կապալ	4,791	—	—	24,882	21,552	46,434	9,7
„ Վեդի	1,389	—	—	9,836	9,315	19,151	15,8
Ընդամենը	51,728	17,394	13,699	231,122	215,397	477,612	9,5

IV Գ ա ղ ա թ ա ն ու ա շ- խ ա թ ճ (օրւսաց)

Նախնայնոր Գեորգիական . . .	241	9,957	7,774	—	—	17,731	73,3
„ Վաղարշապատ . . .	5,358	3,744	1,350	32,020	29,720	66,834	12,5
„ Գրգի	3,258	—	—	22,661	23,917	46,578	14,3
„ Վաղարշապատ . . .	1,820	—	—	16,322	18,342	34,664	19,0
„ Արարի	3,053	—	—	17,531	18,250	35,781	11,7
Նախնայնոր Արարի	1,335	—	—	13,427	17,118	30,545	22,9
„ Կապալ	2,569	—	—	20,990	21,090	42,080	16,2
„ Կապալ	1,447	—	—	32,918	31,033	63,951	44,2
„ Կապալ	2,813	—	—	30,287	28,671	58,958	20,9
„ Մամուլ	3,224	—	—	27,073	24,105	51,178	15,9
Ընդամենը	25,122	13,701	9,124	213,229	212,246	448,300	17,8

64]							
V Զարթուստի նահանգ							
VI Քիթիկուդի գաւառ							
Կանանք թիֆլիսու	3,497	—	—	—	28,009	24,206	52,215
„ Սննդի	9,322	38,460	23,131	61,750	52,407	175,748	18,8
„ Քիթիկ	4,545	5,200	5,120	37,922	33,957	82,199	18,1
„ Կուր	7,043	3,276	2,933	41,195	37,328	84,732	12,0
„ Կուր	5,989	2,739	2,444	60,647	56,042	121,872	20,4
„ Կուր	3,776	—	—	27,930	29,090	54,020	14,3
„ Աղաղակ	4,783	7,202	6,573	34,900	31,852	80,527	16,8
Ընդամենը							
35,460	56,877	40,201	264,344	237,676	599,098	16,9	
VII Բաղրի գաւառ							
Կանանք Բաղրի	3,457	8,950	6,654	21,312	21,039	57,955	16,7
„ Զանաւ	5,768	13,141	11,361	44,046	42,000	110,548	19,2
„ Կուր	6,300	7,230	5,832	74,136	63,974	151,172	23,9
„ Լեւոն	4,731	2,836	2,484	41,629	38,299	85,248	18,0
„ Զեփ	9,837	4,855	4,634	21,194	15,743	46,426	3,8
„ Կեփ	4,156	—	—	29,387	26,096	55,483	13,3
Ընդամենը							
34,286	37,012	30,965	231,704	207,151	506,832	14,7	
VIII Երեւանի գաւառ							
Կանանք Երեւան	2,865	8,428	6,612	33,583	32,134	80,757	24,7
„ Երեւան	5,714	4,714	4,058	43,366	37,536	89,674	15,7
„ Արարիկ	3,405	11,778	8,822	39,067	34,633	94,300	27,7
„ Եր Բաղր	5,372	2,553	2,317	31,304	29,198	65,372	12,2
„ Եր Երեւան	6,714	—	—	62,485	56,688	119,173	17,8
Ընդամենը							
24,071	30,049	23,554	209,805	190,189	453,597	18,8	

65							
IX Գուրգուրի գաւառ							
Կանանք Գուրգուր	2,963	6,805	5,360	61,926	61,293	135,384	45,7
„ Գուրգուր	1,928	839	638	31,172	26,431	59,080	30,6
„ Զարգուր	2,682	—	—	61,679	54,556	116,235	43,3
„ Զարգուր	5,635	—	—	25,435	24,652	50,087	10,8
„ Զարգուր	2,575	—	—	47,216	45,140	92,256	35,9
„ Զարգուր	1,477	—	—	51,766	44,598	96,724	65,5
„ Զարգուր	2,032	—	—	26,311	21,407	47,718	23,5
Ընդամենը							
18,295	9,411	7,254	305,505	278,437	600,607	32,8	
X Երեւանի գաւառ							
Կանանք Երեւան	11,097	10,106	6,061	42,394	36,154	94,715	8,5
„ Երեւան	6,190	13,133	11,861	60,619	50,781	136,394	22,0
„ Երեւան	6,617	10,910	9,035	53,320	42,413	115,678	17,5
„ Երեւան	7,317	—	—	48,142	39,006	87,148	11,8
„ Երեւան	7,173	—	—	49,851	39,956	89,807	12,5
Ընդամենը							
38,449	34,149	26,957	254,326	208,310	523,742	13,6	
XI Սուրբ Երեւանի գաւառ							
Կանանք	6,427	—	—	19,994	17,389	37,383	—
„ Երեւան	—	—	—	15,528	13,587	29,115	—
Ընդամենը							
6,427	—	—	35,522	30,976	66,498	10,4	

[66]

XII ԶԷՐՆՈՐԻՄԻ									
(ՍԵԼ ԾՈՎՈՒՆ) ԵՐԿԻՐ—									
Քաղաք ճօգորսխակ . . .	4,645	1,122	740	—	—	—	1,862	—	—
„ Անախայ		2,614	2,284	—	—	—	4,898	—	—
Ծովաօկերայ մասը		—	—	5,180	3,578	—	8,758	—	—
Ընդամենը	4,645	3,736	3,024	5,180	3,578	—	15,518	3,3	—
Ամբողջ փոխարքայութեան մէջ	386,390(*)	253,890	197,090	2,265,853	2,063,464	4,780,297	12,4	—	—

(*) Այս հաշուում է եւ լնկի տարածութիւնը:

Այդպէս ահա Արիկանտան փոխարքայութեան մէջ քաղաքացւոց թիւն է 450,980 հոգի, իսկ զիւղացւոց թիւն է 4,329,317: Ասել է թէ 100 բնակիչներէն քաղաքացիք են 10, Թիֆլիսի գաւառում 17, Տաղուրի գաւառում 11, Ստաւրոպոլի գաւառում 10, Երևանու գաւառում 10, և այլն: Ամենից ասկաւ են թւով քաղաքացիք Վրոթայիսի գաւառում (մօտ 4-ը 100-ից):

Այս ազգութեանց Արիկանտան փոխարքայութեան բնակիչք 1865 թւին էին:

Քաւառք եւ նահանգը		Բուսը	Վրացիք	Հայք	Յոյնք	Գերմանացիք	Հրէայք	Թաւմարներ (թուրքներ)	Կովկասեան լեռնականք	Ճիւղաւորութիւն	Ընդամենը:		
I Հիւսիսային Կովկաս:													
1. Ստաւրոպոլի գաւառ	255,669	?	16,731	2,226	1,927	—	232	—	—	88,350	365,135		
2. Կուրանու աշխարհ	478,976	—	4,010	444	1,187	—	495	—	70,531	2,326	557,969		
3. Թեթրի աշխարհ	123,036	—	62	—	—	—	1,627	—	340,500	4,053	469,278		
	857,681	?	20,803	2,670	3,114	—	2,354	—	411,031	94,729	1,392,382		
II Անդրկովկաս													
1. Գաղստանու աշխարհ	4,041	—	1,113	—	—	—	5,445	74,713	359,852	30,637	475,801		
2. Զարաթաշու նահանգ	?	—	4674	218	—	—	—	47,696	?	—	52,588		
3. Թիֆլիսի գաւառ	36,000	290,000	113,000	—	—	6,114	2,063	90,000	47,867	14,482	599,526		
4. Բաքուի	14,388	—	144,000	—	—	356	7,112	644,667	—	36,119	848,642		
5. Երևանու	8,200	—	240,000	—	887	—	—	165,811	—	22,776	437,719		
6. Գուրայիսի	4,900	557,600	42,600	—	—	65	4,702	—	—	11,826	621,693		
7. Սուխուმი նահանգ	?	—	—	—	—	—	—	—	79,195	—	79,195		
8. Չէրեփոնիսի երկիր	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	?		
Ընդամենը		67,529	852,319	540,931	887	6,535	19,322	977,191	486,914	163,546	3,115,164		
		925,210	852,319	561,734	3,557	9,649	21,676	977,191	897,945	258,275	4,507,546		

[67]

Այս աղիւսակը շատ ճիշտ է, վասն զի գլխաւորապէս ընդհանուր գումարը բոլոր փոխարքայութեան բնակչաց՝ պակաս է եղած թուէն: Ուստաց ազգը զօրքերով միասին աւելի պէտք է լինի քան զ1,000,000. վասն զի այս աղիւսակում երկրիս մէջ գտնուած ուսու ծառայողք չեն նշանակած: Արաց ազգութիւնը նմանապէս պէտք է լինի աւելի քան 900,000 հոգի. այս տեղ վրացի ասելով հասկանալու է 1) բուն վրացիքը (Թիֆլիսի գաւառում բնակվողք), որոնք մօտ 290 հազար են, 2) Խմերէլները մօտ 285,000, 3) Պուրիացիք մօտ 60,000, 4) Մինգրեւները մօտ 188,000, 5) Սվանէթները մօտ 7,000, 6) Խնդկւյցիք մօտ 5,000, 7) վրացի մահմետականք Ախալքիսու նահանգի մօտ 20,000, 8) Թուշ, Փշաւ և Խեւսուր մօտ 20,000 և այլն:

Հայոց մասին տես Հայք 'ի Ռուսիայ առանձին գլուխը:

Աղիւսակիս մէջ նշանակած գերմանացիք մեծ մասը գաղթական-չինականներ են:

Պակաս է թւում այս աղիւսակում և թաթար կամ թուրք և կամ առհասարակ մահմետական ազգաց թիւը, որոնք 1 միլիոնէն պակաս չէին լինելու:

Վալմուխ, վրանաբնակ և այլ և այլ ազգաց մէջ հաշուած են և Քուրդերը, Եզիդները, Նոզայք և այլ և այլ մանր ազգութիւնները:

Բաւականանալով առ այժմ այս աղիւսակով, պէտք է ասել որ երկրիս բնակչաց ընդհանուր թւի (4,507,546) վերաբերութեամբ

Ռուսք կազմում են.	մօտ 1,050,000	կամ 22,8%
Վրացիք	900,000	19,6—
Հայք	555,000	12,1—
Յոյնք	5,000	0,1—
Գերմանացիք	10,000	0,2—

Հրէայք	20,000	0,5—
Թաթարք	1,000,000	21,8—
Լեռնականք	900,000	19,6—
Վրանաբնակք	100,000	2,1—
Այլ և այլ ազգութիւնք (Լեհացիք, Պաղղեացիք և այլն)	60,000	1,2—

Ընդամենը մօտ 4,600,000 100%—

Ըստ դաւանութեանց Սովկասու 12 գաւառի բնակիչները հետեւեալ կերպիւ են դասաւորվում:

Մահմետականք	1,954,520	հոգի
Օրթոդոքս (ուղղափառք)	1,829,847	„
Հայ Լուսաւորչականք	541,405	„
Ռուս աղանդաւորք	58,682	„
Հրէայք	21,676	„
Առաքաշտք	14,764	„
Հայ կաթոլիկք	13,722	„
Բողոքականք	10,147	„
Հռոմէադաւան կաթոլիկք	10,033	„

Ընդամենը քրիստոնեայք 2,463,836, ոչ քրիստոնեայք 1,990,960. այնպէս որ 100 քրիստոնէից 80 ոչ քրիստոնեայք են ընկնում:

Այս թւերի անձղութիւնը աւելի կ'նկատվի, եթէ մենք խօսինք գաւառների վրայ առանձնապէս:

1856 թւի քննութեանց նայելով երկրիս մէջ 26 հոգուն 1 ծնունդ էր ընկնում, 36 հոգուն — մէկ մահ: 1865 թւի հաշիւներով և քննութեամբ՝ ընդհանրապէս փոխարքայութեան մէջ բնակչաց թիւը աւելանում է տարեցտարի մօտ 1,26%: մասնաւորապէս Հիւսիսայի Սովկասում տարէնը աւելանում է 1,41%, իսկ Անդրկովկասում 1,12%: Այս հետաքրքիր առար-

կայի վերաբերութեամբ առանձին գաւառների համար հետևեալ տեղեկութիւնները ունինք. 1865 թւի քննութեամբ ժողովուրդը աւելանում էր Ստաւրոպոլու գաւառում 1,05%⁰. Պուբանի աշխ. 1,59%⁰, Թիւրքի աշխարհ. 1,60%⁰, Թիֆլիսի գաւառում 1864 թ. 1,12%⁰, իսկ 1865 թ. 0,94%⁰ երկու տարուայ միջին հաշուով 1,03%⁰. Քաղաքային գաւառ. 1864 թ. 1,18%⁰, իսկ 1865 թ. 0,72%⁰, միջին հաշուով 0,95%⁰. Երևանի գաւառ. 1864 թ. 0,37 %⁰(?) 1865 թ. 1,03%⁰, միջին հաշուով 0,70%⁰ (?). Բազուի գաւառ. 1864 թ. 1,74%⁰, իսկ 1865 թ. 1,79%⁰, միջին հաշուով մօտ 1,76%⁰: Սակայն այսպիսի եզրակացութիւնները ճիշդ կարող չեն համարուիլ, եթէ գոնէ 10 տարուայ շարունակ քննութեան պտուղ չլինէին: Հայոց վերաբերութեամբ առանձնապէս կիսուուի:

Սեռերի վերաբերութեամբ նկատելու է՝ որ ընդհանրապէս այս փոխարքայութեան մէջ 100 տղամարդի ընկնում է մօտ 90 կին. մասնաւորապէս Հիւսիսային Սովկասում (ուր ուսւ ազգութիւնը տիրապետող է) 100 մարդու—86 կին, իսկ Անդրկովկասեան երկիրներում (ուր տիրապետողն են մահմեւ տական և առհասարակ ասիական կեանք վարող ազգութիւնները) 100 մարդու ընկնում է 81 կին: Առանձնապէս 100 արականին ընկնում է իգական

	քաղաք- ներում	նահանգ- ներում	ամբողջ գաւառում
Ստաւրոպոլու գաւառում՝ մօտ	74	93	83
Պուբանի աշխարհում	85	94	89 ¹ / ₂
Թիւրքի աշխարհում	79	94	86
Պաղստանի աշխ.	67	95	81
Օւքաթալի նահանգում	—	86	86
Թիֆլիսի գաւառ.	70	90	80

Բազուի	„	84	89	86 ¹ / ₂
Երևանի	„	78 ¹ / ₂	90 ¹ / ₂	84 ¹ / ₂
Քաղաքային	„	77	81	79
Երևանէտպօլի	„	80	81	80 ¹ / ₂
Սովկասում	„	—	81	81
Չերնոմորիայի	„	80	69	74 ¹ / ₂

Ընդհանրապէս քաղաքներում 100 տղամարդի հասնում է մօտ 77¹/₂, իսկ նահանգներում մօտ 86¹/₂, որ նշանաւոր երեւոյթ է թէ Ռուսաստանի միւս աշխարհների հետ համեմատելով, և թէ ընդհանրապէս Եւրոպական երկիրների հետ, վասն զի արեւմուտքում և նոյն իսկ Ռուսաստանում ընդհանրապէս նկատվում է կանանց առաւելութիւն կամ սեռերի հաւասարութիւն: Յանկալի է որ Սովկասում եղած կանանց սակաւութեան պատճառները մանրամասը և երկար քննութեանց ենթարկուէին և դոցա սակաւանալու, եթէ կարելի է, առաջը առնուէին:

Երկիրս՝ աշխարհի մէջ ամենագեղեցիկ և ամենապողաւէտ երկիրներէն մէկն է համարվում: Սովկասում շատ տեղեր Օւլիցերիայէն և Խաւիայէն գերազանցում են գեղեցկութեամբ. կան տեղեր ուր թուզը, նուռը, խաղողը և մինչև իսկ կիտրոնը վայրենի դրութեամբ և առանց մարդոյ խնամատարութեան բուսնում են և այդ շոք կէտը հետնուհետը զովանալով հասնում է այն աստիճանին, ուր միայն հազիւ հազ երևում են Ալպի սարերի յատկացեալ նուազ բուսեղէնքը: Այդպէս ահա երկրիս կլիմայի մէջ ամենացուրտէն մինչև շոք կէտերին հասնող կլիմայ կայ, բայց ընդհանրապէս Սովկասը բարեխառն կլիմային կլիմաբերի: Սակայն ցաւելով պէտք է ասել, երկիրս դեռ մանկութեան դրութենէն նոր է սթափում: շինական տնտեսութիւնը մեծ մասը նահապետական է, հողը իրան արժանի պտուղը չէ տալի, ոչ մի բերք

կատարելագործութեան չէ հասած: Այդ է պատճառը, որ տէրութիւնը 1801 թուականէն 'ի վեր ցայսօր ևս ահագին ծախս ունի Սովկասեան փոխարքայութիւնը կառաւարելու վրայ և համեմատաբար շատ փոքրիկ եկամուտ:

Համեմատութեան համար շարենք ամբողջ Անդրկովկասեան երկիրների քանի մի տարւայ եկամուտքը:

1864—1865 թ". եկամուտքը էր 4,040,229 ռուբ".

1865—1866 թ". „ 4,184,212 —

1866—1867 թ". „ 4,890,551 —

1867—1868 թ". „ 6,298,748 —

1868—1869 թ". „ 7,059,447 —

Ամէնը 26,473,187 —

Սոյն տարիքը տէրութեան ծախսը եղել է քաղաքական վարչութեան վրայ. զինւորական.

1864—1865 թ". 4,030,914 28,657,005

1865—1866 թ". 4,167,216 22,741,281

1866—1867 թ". 4,881,128 19,189,785

1867—1868 թ". 6,166,552 18,486,101

1868—1869 թ". 6,934,661 18,243,182

ամէնը 26,180,471. 107,317,354

Ամէնը 1864—1869 թուերին ծախս 133,497,825, որ ասել է թէ աւելի քան զեկամուտը 107,024,638. միջին հաշուով տէրութիւնը Սովկասում ստացած եկամուտքէն աւելի է ծախս արել տարեկան մօտ 21,404,927: Այժմ մինչև անգամ տէրութեան աւելորդ ծախսը երկրիս վրայ համարել միջին հաշուով 10,000,000 ռ", դուրս կգայ որ 1801—1874 թ". 74 տարւայ մէջ անվերադառնալի ծախսը Սովկասեան աշխարհների վրայ եղել է 740,000,000 ռ". և այլն:

Խօսք չկայ, պէտքէ զայ ժամանակ, երբ Սովկասի ամէն

մի քայլը նշանաւոր եկամուտք պէտքէ բերէ և տէրութիւնը ևս, ինչպէս և մասնաւոր կալուածատէրք, պէտք է ծախսէն դուրս մեծ քանակութեամբ վաստակ ունենան:

Այժմ ընդունենք որ 1865 թւին երկրիս բնակիչների թիւը էր մօտաւորապէս 4,200,000 հոգի, այն ժամանակ տէրութեան եկամուտքէն մարդագլուխ կ'ընկնի 1 ռուբլի, իսկ ծախսէն աւելի քան 5 ռուբ". ասել է թէ երկրիս մէջ ամէն հոգին վճարում է տէրութեանը տերեկան 1 ռուբ". իսկ ինքը ծախսէ անում տէրութեան քսակէն 5 ռուբլի:

Տէրութեան մուտքը զլիսաւորապէս դոյացում են զանազան հարկեր. մօտ 1,600,000 ռ".
մաքս եւրոպական և ասիական ապրանք. „ 1,200,000
ըմպելեաց բաժը և այլն „ 450,000
աղը, նաւթը և այլ հանքերը . . . „ 300,000
փոստաները „ 220,000
Թագաւորական կալուածներէն եկամուտք „ 450,000 և այլն
Ծախսը տէրութեան քաղաքական վարչութեան վրայ 1868 թւին հետեւեալն էր

ռուբլի
Փոխարքային ռոճիկ 27,238
Ռոճիկ կառաւարչի փոխարքայի զլիսաւոր վարչութեան 9,865
Ռոճիկ փոխարքայի մօտ առանձին յանձնարարութեանց համար գտնուող իշխան Բագրատիոն Սուխրանսկուն 6,920
Փոխարքայի մօտ առանձին յանձնարարութեանց համար գտնուած պաշտօնատարերին 16,500
Ահասարակ կեդրոնական վարչութեանց վրայ ծախս 567,321
Գաւառապետների և գաւառական վարչութեան ծախս 937,998
Աղած ստրուկների վիճակը բարելաւացնող տեսչութեանց ծախս. 137,817
Բժշկական մասի վրայ 71,843

Ճանապարհների շինութեան վրայ	954,963
Մաքսատանց և սահմանապահ տեսչութեանց վրայ	444,495
Հանքային մասի վրայ	17,318
Գանձարանների վրայ	165,382
Տէրութեան կալուածների և անտառների վրայ	141,454
Արդարութեան դատարանների վրայ	734,446
Ուսումնարանների վրայ	271,355
Փոստայի վրայ	176,118

և այլն և այլն

Արևելիս հարստութիւնը կայանում է հողի պտղաւէտութեան, հանքերի, անտառների և առհասարակ բնական բերքերի մէջ: Սակայն գետինը դեռ ևս ըստ կարգին չէ մշակած և մշակածն նահապետական ձեով է, որ շատ արդիւնաբեր չէ: Ահադին դաշտեր Աուր և Արաքս գետերի մէջ մնացած են անմշակ անջրութեան պատճառաւ, այն ինչ մինչև հիմայ երևում են այդ դաշտերում ջրանցքների և այլ և այլ շինութեանց և մարդաբնակութեան հետքեր: Յայսօր հաց դուրս է ուղարկած ուրիշ տեղեր ծախելու միմիայն Աուբանի աշխարհը և առհասարակ Հիւսիսային Արևելքը, այն ինչ Անդրկովկասեան գաւառներէն, բացի քանի մի աննշան դէպքերէ Պարսկաստանի կամ Ղարսի կողմը հաց անցկացնելու, ցայսօր արտասահման կամքներէն Ռուսաստան հաց ուղարկելու օրինակ սակաւ է եղած: Անշնակէ թէ դեռ ևս Արևելքի տուած հացը հազիւ իւր բնակչացն է բաւ, վասն զի քանիցս անգամ զօրաց և նոյն իսկ բնակչաց համար ևս Ռուսաստանէն են հաց բերած: Առհասարակ երկրիս բոլոր պտղաւէտութիւնը կախած է տարւայ յաջող անձրևներիէն, որոնց քանակութիւնը սակաւ առ սակաւ նուազում է անտառների սաստիկ քչանալուց: Բացառութիւնը միմիայն քանի մի տեղերի համար է, ուր ջրերի առատութիւն է: Անդրկովկասեան արևելեան հա-

րաւային մասերում եղած հացը — ցորենն է, իսկ արևմտեան հիւսիսային կողմերում եգիպտացորենը (սիմիտը) և զօմի (Բութայիսու գաւառում) անուանեալ հացը: Բացի այդ բուսնում են բրինձը, գարին և այլ երկրորդական հացապտուղներ: Արևելքի արևելեան մասերում բուսնում է տօրոնը, որը որ քանի մի տարի առաջ լաւ առուտուր ունէր, բայց դորա զինը վերջի ժամանակներն ընկաւ ոչ սակաւ վնաս պատճառելով մանաւանդ տօրոնատէր հայոց: Յայսօր զլիսաւոր և արդիւնաբեր բերքը Արևելքում համարելու է մետաքսը (ապրշումը) և բամբակը: Մետաքսը (զլիսաւորապէս Բագուի և Ալիսաւէտպօլու գաւառներէն) քանի մի տարի է ենթարկւած է հիւանդութեան: Բամբակը (զլիսաւորապէս Արևանու գաւառէն) Ամերիկայի մեծ պատերազմի ժամանակ անուն ստացաւ և մեծ քանակութեամբ մատակարարեց Աւրոպայի վաճառատեղերը: Որպէս զի աւելի պարզ երևար երկրիս բերքերի քանակութիւնը, յառաջ ենք բերում Արևելքի արտասահման ուղարկած բերքերի արժողութիւնը:

1865—1867 թ". 1869—1871 թ".

Մետաքս	մօտ 3,500,000 ռուբ".	3,200,000 ռուբ".
Բամբակ	„ 3,000,000 „	2,800,000 „
Բուրդ	„ 2,500,000 „	1,900,000 „
Մետաղներ	„ 1,500,000 „	800,000 „
Հաց	„ 1,100,000 „	1,500,000 „
Տանու կենդանիք	„ 500,000 „	350,000 „
Աղի	„ 400,000 „	500,000 „
Ընկուղի և շինարարական փայտ — „		320,000 և այլն:

Այնպէս որ երկրիս դեռ ևս արտասահման ուղարկելու զինի և ծխախոտ չունէ:

Առհասարակ Անդրկովկասի առուտուրը հետևեալ քանակութեամբ է եղած:

ներս բերած է. դուրս ուղարկած. մաքս առած:
 1845-1850 թ". 24,571,474 ռ". 23,757,328 ռ". 2,177,332 ռ".
 1851-1855 ,, 22,794,473 ,, 18,876,245 ,, 1,992,806 ,,
 1856-1860 ,, 24,744,224 ,, 24,199,862 ,, 3,218,341 ,,
 1861-1865 ,, 32,714,021 ,, 32,515,950 ,, 4,543,334 ,,
 1866-1870 ,, 51,081,883 ,, 26,009,131 ,, 6,651,599 ,,
 1871-1872 ,, 19,262,882 ,, 11,961,743 ,, 3,266,216 ,,

Ընդամենը 27 տարւայ մէջ } 175,168,957 ,, 137,320,259 ,, 21,849,628 ,,

Ասել է թէ այդ 27 տարւայ մէջ 175 միլ". արտասահմանէն ներս բերած ապրանք փոխարէն երկիրս տուել է 137 միլ". ապրանք և բերք և պահանսորդ 37 միլ". լրացրել է փողով: Յիշեալ ցուցակէն երևում է որ երկրիս առուտուրը պակասում է 1851—1855 թ". Արևելեան պատերազմի պատճառաւ, այնուհետեւ 1856—1860 թ". վաճառականութիւնը վերականգնում է և հասնում է պատերազմէն առաջ եղած դրութեանը. 1861—1865 առուտուրի ելումուտքը աւելանում են, բայց հաւասար կերպիւ՝ և ելքի այդ աստիճան աւելանալու պատճառը բամբակի մեծ քանակութեամբ յԱնգղիայ տանիլն է: 1866—1870 թ". նկատվում է մուտքի մեծ քանակութիւնը (51 միլ".) և ելքի համեմատաբար շատ նուազելը (26 միլ".): 1871 և 1872 կարծեօք առուտուրը իւր բնական ընթացքն է ստանում, քի ելքը մուտքի 60% է կազմում: Աւելի առաջ ունենալու է որ այս հաշիւներում չեն մտած Ռուսաստանի հետ ունեցած առուտուրի թուանշանները, որ նմանապէս սակաւ քանակութեամբ չեն:

Աւրոպական արտասահմանէն բերած գլխաւոր ապրանքների քանակութիւնն էր 1865—1867 թ". 1869—1871 թ".
 Բամբակեղէն. մօտ 7,500,000 ռ". մօտ 7,700,000 ռ".
 Մետաղեղէն } . . . 345,000 ,, ,, 5,900,00 ռ".
 զործիքներ. }

Շաքար ,, 2,035,492 ,, ,, 503,254 ռ".
 Բրդեղէն ,, 316,045 ,, ,, 917,400 ռ".
 Մետաքսեղէն. ,, 199,511 ,, ,, 194,973 ռ".
 Թէյ ,, 292,416 ,, ,, 681,748 ռ".
 Ըմպելիքներ ,, 179,866 ,, ,, 335,834 ռ".

և այլն

Յիշեալ ապրանքներէն մետաղեղէն զործիքների հաշւում համարելու են և մեքենայքը և երկաթուղիի զործիքները, որոնք 1869—1871 թ". այնքան մեծ քանակութեամբ բերուած են մանաւանդ Փոթիի-Թիֆլիսի երկաթուղւոյ համար: Շաքարի վերջի ժամանակները պակաս բերելու պատճառը Ռուսաստանէն համեմատաբար աւելի շատ և ընտիր շաքար բերելն է: Թէյի վերաբերութեամբ ասելու է որ երկրիս մէջ օրէցօր պակասում է Ռուսաստանի վրայով բերածը և աւելանում է Անգղիայէն բերածը:

Ասիական արտասահմանէն բերած գլխաւոր ապրանքների քանակութիւնն էր

1865—1867 թ". 1869—1871 թ".

Բամբակեղէն. . մօտ 5,000,000 3,740,000
 Մրդեղէն. ,, 1,570,000 2,180,000
 Մետաքսեղէն ,, 1,000,000 950,000
 Ծխախոտ ,, 815,000 715,000
 Շաք ,, 245,000 535,000 և այլն:

Եթէ 1870—1872 թ". Անգրկովկասու բնակչաց թիւը համարելու լինենք 2,800,000 հոգի, այն ժամանակ դուրս կգայ, որ նոյն թուականներում ամէն մէկ հոգու համար արտասահմանէն բերած են ապրանք միջին հաշւով տարեկան մօտ 3 ռ". 44 կոպէկի, որոյ հաշւում

Բամբակեղէն 1 ռ". 36 կ".

Մետաղեղէն — 70 կ".

Շաքար	—	6 կ".
Բրդեղէն	—	11 կ".
Մետաքսեղէն	—	14 կ".
Ծխախոտ	—	9 կ".
Մրդեղէն	—	26 կ".
Թէյ	—	8 կ".
Բմպելիք	—	4 կ".
Հաց	—	6 կ". և այլն:

Նոյն միջոցին դուրս տարած ապրանքների արժողու-
թեւնն տարեկան մարդագլուխ ընկնում է 2 ու. 14 կ". ասել է
թէ ամէն մէկ երկրացիս իր տուածէն աւելի ծախս է արել
1 ու. 30 կ".

Թիւ Փարբիկների և դործարանաց 1865 թ". էր աւելի
քան 2260, իսկ 1871 թ". 1690 (?): Բոլոր դոցա շինած
գործի գումարն է մօտ 4,000,000 ու". Եթէ միջին հաշուով
գործարանների թիւը համարենք 2000, այն ժամանակ կար-
ծելու է որ ամէն մէկ գործարանը տարէնը արդիւնք է բերում
միմիայն 2000 ու". որ համեմատաբար շատ քիչ է:

Գործարանների ամենամեծ թիւը գտնւում է Երևանու-
գաւ".—588, այնուհետև Թիֆլիսու—462, Բազուի—262,
Ստաւրոպոլու—197, Սուբանի—59, Ելիսաւէտպոլու—51,
Քուրթայիսու 27 և այլն և այլն:

Արդիւնքէն գործարանների հաշուով մտած են և երկրիս
հանքերի գործարանները:

1871 թ-ին բանում էին 15 հանքային գործարաններ,
որոնց մեծ մասը մասնաւոր ընկերութեանց և անձանց (մեծ
մասը յոյնք) ձեռքին էր: Եւ դ գործարանները տուել են
1870 թ". 1871 թ".

Արծաթեայ-արծիճ.	413,734 փութ. 316,275 փութ
Պղինձ	684,330 ,, 921,728 ,,

Արքալտ	1,249 ,, 646 ,,
Երկաթ	85,283 ,, 53,671 ,,
Չուտ արծաթ	29 փ". 10 ֆ". 17 ¹ / ₂ և այլն:

Բացի այդ՝ նաւթի, աղահանքերի և քարածուխի հան-
քերից ստացուած է

1870 թ". 1871 թ".

Քարածուխ 145,000 փ". 140,000 փ".

Նաւթ 1,704,455 ,, 1,375,522 ,,

Եղ 1,718,027 ,, 1,566,101 ,, և այլն:

Նաւթը մինչև 1873 թ". տալիս էր տէրութեանը տարեկան
130,538 ու". նոյն 1873 թ". պիտի տար 190,938 ու". բայց
տէրութիւնը 1873 թ". ծախեց 46 հատ նաւթի ջրհորներ
(Բազուի զաւառում) 2,975,967 ռուբլի և այսօր նաւթը
իւր ահագին քանակութեամբ, առաջի հարստութիւնն է հա-
մարվելու Մեղրկովկասեան աշխարհում:

Խաշնարածութիւնը երկրացւոց սիրած առարկան է, թէ
և ցայսօր կենդանեաց համար բոլոր հոգատարութիւնը լի-
նում է նահապետական ձևով: 1879 թ". երկրիս մէջ մօտ
2,614,000 զլուխ կով, եղ և զոմէշ կար. դոցանից Սուբանի
աշխարհում 543,000, Բազուի—418,000, Թիֆլիսի—
417,000, Ստաւրոպոլի—405,000 Ելիսաւէտպոլու—375,000,
Երևանու—206,000, Քուրթայիսու—139,000 և այլն: Մար-
դագլուխ Ստաւրոպոլու զաւառում 10 բնակչաց ընկնում է
10 տաւար, Սուբանի աշխարհում 10 հոգ". 9 տաւար, Ելի-
սաւէտպոլու և Թիֆլիսի զաւառ". 10 հոգ". 7 տաւար, Բա-
զուի զաւառ". 6 տ". և այլն: Իսկ ընդհանրապէս երկրիս
մէջ 100 բնակչաց ընկնում է 55 զլուխ տաւար:

Ուխարաց և այծերի թիւը ամբողջ Սովկասում 1870
թ-ին էր 5,802,700 զլուխ. որոնցից Թիֆլիսի զաւառում
—1,391,000, Ստաւրոպոլու գ". 1,111,500, Սուբանի աշխ".

—1,107,000, Ելիսաւէտայօլու գ". 902,100, Բագուի գ".—
736,000, Երեանու գ". 372,700, Թերքի աշ". 94,000,
Քուծայիսի գ". 86,000 և այլն: Բնակչաց վերաբերու-
թեամբ՝ Ստաւրոպօլու գ". 10 բնակչաց ընկնում է 26 ոչխար
Թիֆլիսի ,, ,, ,, ,, 22 ,,
Ելիսաւէտայօլու ,, ,, ,, ,, 21 ,,
Քուծայիսու ,, ,, ,, ,, 14 ,,
Երեանու ,, ,, ,, ,, 8 ,,

Ընդհանրապէս Աովկասեան փոխարքայութեան մէջ 100
բնակչաց ընկնում է 123 ոչխար:

Ծանրութիւններ կրելու համար Ենդրկովկասեան երկիր-
ներում կայ մօտ 103,100 գլուխ աւանակ և ջորի, բացի այդ
մօտ 23,500 ուղտ: Չիաների թիւը: Հիւսիսային Աովկասում
է 267,000 գլուխ, իսկ Ենդրկովկասում 640,300 գլ". Ընդ-
ամէնը 907,300 գլուխ ձի:

Եստ հաշիւը՝ Ստաւրոպօլու գաւառում 20,000 ձի
Աուբանի ,, 113,000 ,,
Թերքի ,, 34,000 ,,
Բագուի ,, 418,000 ,, (?)
Ելիսաւէտայօլու ,, 92,000 ,,
Թիֆլիսի ,, 73,000 ,,
Քուծայիսու ,, 33,000 ,,
Երեանի ,, 32,000 և այլն:

Երկրպէս ահա 100 բնակչաց ընկնում է

Ստաւրոպօլու գաւառում 28 ձի
Աուբանի ,, 18 ,,
Քուծայիսի ,, 14 ,,
Բագուի ,, 14 ,,
Թիֆլիսի ,, 12 ,,

Ելիսաւէտայօլու ,, 10 ,,
Երեանի ,, 7 ,,

Եռհասարակ փոխարքայութեան 100 բնակչաց ընկնում
է աւելի քան 18 ձի:

Աովկասում 1872 թւին առաջի անգամ բացուեցաւ եր-
կաթուղին Փոթիէն մինչև Թիֆլիս, դորա երկայնութիւնն է
289 վերստ: Բացուելու օրէն (հոկտեմբերի 1 1872 թւի)
ց1-ն ղեկտեմբերի 1873 թւի, ց 13 ամսում երկաթուղիով
անցած են 309,017 անձինք, ապրանք տարած են 5,123,507
փութ, այդ բոլորը եկամուտք տուած է 1,058,980 ռուբ":
Տէրութիւնը ղիտաւորութիւն ունէ շարունակել երկաթէ ճա-
նապարհը Թիֆլիսէն մինչև Բագու, որով կապած կլինին
Աւ և Ասսպից ծովերը:

Բացի այդ՝ այժմն շինվում է երկաթուղի Բօստովէն
Ստաւրոպօլի վրայով մինչև Ալադիկաւկաս և այստեղէն դի-
տաւորութիւն կայ մէկ ձիւղը տանել մինչև Ասսպից ծովը
Թերքի աշխարհով, միւս ձիւղը Աովկասի լեռները ձգելով
հասցնել Թիֆլիսին և այնուհետև Երեանի գաւառով Վո-
ղայի մօտերով մինչև Երաքսի ափերը:

Եռայժմ Աովկասի առուտուրի համար կան հետեւեալ
շոստէի ճանապարհները. 1) Մարանէն (Բիօնի վրայ) Քու-
ծայիսով մինչև Թիֆլիս. 2) Թիֆլիսէն մինչև Ալադիկաւ-
կաս և 3) Թիֆլիսէն մինչև հին Վոլղայ (չէ աւարտած):
Բացի սոցա կան քանի մի երկրորդական շոստէի ճանապարհներ
մասամբ շինած, մասամբ շինող:

Ուսաց շոգենաւների ընկերութեան շոգենաւները փո-
թիէն շաբաթը մէկ անգամ Պօլսոյ և Օդեսայի (ձմեռը 2
շաբաթը մէկ անգամ) հետ շարունակ յարաբերութիւն ու-
նին: Սակայն Փոթիին նաւահանգիստ չունէ և տէրութիւնը
որոնում է Աւ ծովի արեւելեան եզերքում մի յարմար նաւա-

Հանգիստի տեղ, որը որ դեռ որոշուած չէ: Յիշեալ շոգե-
նաւները ման են ածում և այն ապրանքները, որոնք նշա-
նակուած են ուղղակի Պարսկաստուն գնալու Սովկասի վրա-
յով տրանզիտի ձևով: Սակայն ցայսօր Սովկասի վրայով
Պարսկաստուն գնացող տրանզիտի ապրանքները տարեկան
հազել 30,000 հակ կամ 170,000 փութ քանակութեան են
հասնում: դոցանից $\frac{1}{3}$ մասը Բագուի վրայ է գնում, իսկ $\frac{2}{3}$
մասը Երևանի, Ջուղայի և Թաւրիզի վրայ: Ըն ինչ
Տրապիզոնի վրայէն Պարսկաստուն գնացող տրանզիտ ապ-
րանաց թիւը տարեկան մօտ 750,000 հակն է կամ մօտ $1\frac{1}{2}$
միլիոն փութ:

Ասպից ծովում ևս Սովկաս և Մերկուրի անու-
նով ընկերութեան և այլոց շոգենաւները միշտ յարաբերու-
թիւն ունին Ռուսաստանի, Սովկասու և Պարսկաստանի յի-
շեալ ծովի վրայ գտնուած քաղաքների հետ: Ըյդպէս ահա
երկու կողմէն ծովերի վրայով յարաբերութիւն պահելուց և
ներսը երկրի մէջ շինած և շինող երկաթուղեաց և շոսէի
ճանապարհների բազմանալուց Սովկասեան աշխարհը փառա-
ւոր ապագայ է սպասում իրա առուտուրի ծաղկելուն:

Վալով ուսման և գրականութեան՝ պէտքէ ասել, որ
դեռ ևս 1845 թ". երկրիս մէջ կար մի գիմնազիոն և ընդա-
մէնը 22 արքունի ուսումնարանք: Դոցա մէջ ուսուցանում
էին 114 վերժապետք և գտնվում—2,212 աշակերտք: Եթէ
համարել հայոց և մահմետականաց դպրոցներում ուսանողաց
հետ միասին աշակերտաց թիւը ընդամէնը 3000 և երկրիս այն
ժամանակուայ բնակչաց թիւը—3 միլ". դուրս կգայ, որ 1845
թւին ուսանում էր 1000 հոգուց մէկը:

1851 թւին արդէն գիմնազիոնների թիւն էր 5, իսկ
արքունի ուսումնարանաց թիւը—40, դոցա մէջ 237 ուսու-
ցիչք և 3302 ուսանողք կային: Բացի այդ Օրթոդոքս եկե-

ղեցին ունէր արդէն 2 սեմինարիայ և 17 մանր դպրոցներ,
որոնց մէջ—72 ուսուցիչք և 1285 աշակերտք: Հայ հո-
գեւորականութիւնը ունէր 3 սեմինարիայ և 11 մանր դպ-
րոցներ. դոցա մէջ 45 ուսուցիչք և 729 ուսանողք: Բողոքա-
կանները ունէին 8 դպրոց, 8 ուսուցիչք և 668 ուսանողք,
վերջապէս մահմետականք 11 դպրոց և 586 ուսանողք: Ընդ-
ամէնը 1851 թւին կային արդէն 97 դպրոցներ և 6570 ու-
սանողք: Եթէ համարել 1851 թւին Սովկասու բնակչաց
թիւը $3\frac{1}{2}$ միլիոն, իսկ ուսանողաց թիւը առհասարակ 7000
հոգի, այն ժամանակ ամէն հազար հոգուն 2 ուսանող կընկ-
նէր: Ուսումնարանաց թիւը յետնույետը արագութեամբ զար-
գանում է, մանաւանդ ներկայ Այսեր գահ նստելու օրէն
սկսած: Ըյդպէս ահա 1863 թւին արդէն ուսանողաց թիւը
Սովկասում էր մօտ 23,000:

1865 թւին փոխարքայութեան մէջ կար արդէն 1460
դպրոց, դոցա մէջ 35,066 արական և 2,348 իգական սեռի
ուսանողք, ընդամէնը ուսանողք 37,414 հոգի: Եթէ նոյն
թւին երկրիս բնակչաց թիւը համարել 4,288,037, այն ժա-
մանակ հազար հոգուն 8,5 կամ 0,85% ուսանող կ'ընկներ:
Եթէ վերոյիշեալ բնակչաց թւէն կէսը իգական սեռէն բաղ-
կացած համարէինք, այն ժամանակ 1000 հոգուն կ'ընկներ՝
արական սեռի ուսանող 13 կամ 1,3%

Իգական 0,88 կամ 0,088% ք
ուսանող աշակերտութեանց թիւը պակաս կ'ընէր ուսանող
տղայից թւէն 14 անգամ:

1865 թւին եղած 1460 դպրոցները զաւառների վրայ
բաժանվում էին հետեւեալ կերպիւ-

	Իգական աշակեր-		
դպրոց	աշակերտք	դպրոց	տուհի
Թիֆլիսի զաւառում:	88	5863	14
			986

Քութայիսի	„	55	2869	1	81
Երևանի	„	223	4699	11	189
Բազուի	„	620	9859	2	78
Ստաւրոպոլի	„	57	2909	6	376
Աուբանի	„	301	7558	12	526
Թերքի	„	76	2167	1	67

և այլն:

Այդպէս ահա 1000 հոգի բնակչաց ընկնում էին ուսանողք Երևանի դաւառում 1, Օւքաթալի նահանգում 1,3, Քութայիսի դաւառում 4,0, Թերքի աշխարհ. 5,3, Ստաւրոպոլի գ. 7,9, Թիֆլիսի գ. 9,3, Բազուի գ. 11,6, Աուբանի գ. 19,2 և այլն:

Յիշեալ 1460 դպրոցներէն պատկանումէին

Լուսաւորութեան նախարարին.	47	դպրոց.	5973	ուսանող.
Օհնորական վարչութեան .	358	„	8587	„
Հոգևոր վարչ.	975	„	19,772	„
Սանաւոր անձանց	27	„	412	„

Այդ ուսանողաց հաշւում կային 1419 թոշակաւորք, որոնցից արքունի գանձարանի ծախսով—1047, փոխարքայի ծախսով—45, իւրեանց ծախսով—168 և զօրաց ծախսով—159: Ս'իջին հաշւով 20,5 ուսանողաց մէկ ուսուցիչ էր ընկնում:

Իգական սեռի դպրոցների թիւն էր 50, թիւ աշակերտուհեաց 2,348, դոցանից թոշակաւոր արքունեաց ծախսով 171, բարեգործ անձանց—1489, ինքնաթոշակ 421 և այլն:

1872 թւին կային երկրիս մէջ լուսաւորութեան նախարարի վարչութեան տակ 4 կլասիկական և 3 ըէպլեան գիմնազիոններ, 3 պրօգիմնազիոն, 2 ուսուցչաց դպրոցներ, 44 նահանգական վարժարաններ, 341 գիւղական ժողովրդական դպրոցներ և այլք, այդ բոլոր դպրոցներում կային 14,812

ուսանողք և 272 աշակերտուհիք: Յիշեալ նախարարութեան վարչութենէն դուրս զինւորական, հոգևոր, մահմետական և մասնաւոր անձանց դպրոցներում կային մօտ 20,000 ուսանողք: Ընդամէնը. Աովկասում ուսանողաց թիւը կարծելու է մօտ 35,000: Դոցա մէջ ամենաբազմաթիւն են մահմետականք, յետոյ հայք, ռուսք, վրացիք և միւս ազգերը: Երքունի ուսումնարաններում ըստ թւոյն առաջի տեղը բռնած ունին ռուսք, յետոյ հայք, վրացիք և այլն: Ահասարակ արքունի դպրոցներում 1871 թւին հայ ուսանողաց թիւն էր 2,250:

Իգական սեռի դպրոցներում լուսաւորութեան նախարարի վարչութեան տակ 1862 թւին ուսանում էին 1000 աշակերտուհիք, 1865 թւին աշակերտուհեաց թիւն էր 2348, իսկ 1872 թւին արդէն 3655: Եթէ այս թւին աւելացնենք և մօտ 1500 հայ աղջկանց թիւը, որք ծխական ազգային դպրոցներում են ուսանում, այն ժամանակ աշակերտուհեաց ընդհանուր թիւը կարծելու է աւելի քան 5,000. իսկ երկսեռ ուսանողաց թիւը Աովկասում աւելի քան 40,000 հոգի: Երկրիս բնակչաց թիւը համարելով մօտ 4,800,000, դուրս է գալիս որ ամէն հազար հոգուն մօտաւորապէս ընկնում է 8,33 ուսանող: Եթէ երկրիս արական սեռի թիւը համարենք մօտ 2,500,000, իսկ իգականի—2,300,000, այն ժամանակ հազար հոգի արականին կընկնի 14 ուսանող

„ „ իգականին „ 2,3 աշակերտուհի:

Անշուշտ այս հաշիւը շատ ճիշդ չէ, վասն զի արքունական դպրոցների վարչութիւնը չէր կարող ժողովել հայոց, մահմետականաց, հրէից և այլոց ժողովրդական դպրոցների մասին կատարեալ տեղեկութիւններ: Պէտք է կարծել, որ երկրիս հազար երկսեռ բնակչացը ընդհանրապէս 10-էն աւելի ուսանող է ընկնում:

Սովկասեան փոխարքայութեան մէջ եղած գրականութեան մասին պէտքէ ասել 1862—1868 թ. երկրի մէջ հրատարակուած են 212 հատ գրքեր, որոնցից 91 ուսերէն, 53 հայերէն, 42 վրացերէն, 9 զաղղիերէն, 4 կաբարդացոց լեզուաւ, զերմաներէն և օսերէն երեք երեք. արևազերէն և կազիկումներէն երկու երկու և չեչեներէն, սլաներէն և ավարերէն մէկ մէկ: Պոցանից բովանդակութեամբ հոգևոր 20, դասագրքեր 79, ուսումնականք 21, ժողովրդականք 8, բանասիրականք 17, թատերականք 17, օրացոյցք 32, և զանազանք 18:

1873 թւին Սովկասեան փոխարքայութեան մէջ կային հետևեալ պարբերական հրատարակութիւնները.

ա. Ուսաց լեզուաւ:

- 1) Սովկաս (շաբաթը 3 անգամ), մօտ 1300 ստորագրողք:
- 2) Այսերական ուսաց աշխարհագրական ընկերութեան Սովկասեան բաժնի համբաւք (ժամանակն անորոշ), մօտ 300 ստորագրողք:
- 3) Ուսաց Տեխնիկական ընկերութեան Սովկասեան բաժնի հրատարակութիւնք (ժամանակն անորոշ), մօտ 300 ստորագրողք:
- 4) Այսերական Սովկասեան բժշկական ընկերութեան արձանագրութիւնք (սովորաբար ամիսը 2 անգամ), մօտ 300 ստորագրողք:
- 5) Սովկասեան ուսումնական վարչութեան կարգադրութիւնք (ժամանակն անորոշ), մօտ 200 ստորագրողք:
- 6) Բժշկական Ժողովածու } Ժամանակն անորոշ,
- 7) Տնտեսական ընկերութեան օրագիր } մօտ 300 ստորագրողք:

- 8) Տէրութեան կարգադրութիւնք Քուծայիսի դաւառում, մօտ 200 ստորագրողք:
- 9) Թերքի դաւառական լրագիր (շաբաթական), մօտ 450 ստորագրողք:
- 10) Սուբանու դաւառական լրագիր (շաբաթական), մօտ 500 ստորագրողք:
- 11) Ստաւրոպօլի դաւառական լրագիր (շաբաթական), մօտ 600 ստորագրողք:
- 12) Օրթոդոքս եկեղեցւոյ Սովկասեան վիճակի հոգևոր լրագիր Ստաւրոպօլում (երկուշաբաթական), մօտ 300 ստորագրողք:
- 13) Թիֆլիսի համբաւաբեր, իշխան Ա. Բեհբուդեանի (շաբաթը 3 անգամ), մօտ 350 ստորագրողք:
- 14) Սովկասեան հնութիւնք ԱՊ. Երիցեանի (ամսագիր), մօտ 400 ստորագրողք:
- 15) Բագուի թերթ (շաբաթական), իլոյս ընծայուած են քանի մի թերթք. մօտ ? ստորագրողք:
- 16) Սովկասեան արխեօգրաֆիկական կոմիտիոնի ժողովածուք (տարէնը մէկ անգամ), մօտ 200 օրինակ:
- 17) Սովկասեան վիճակագրական կոմիտետի հրատարակութիւնք (անորոշ ժամանակ), տպումէ մօտ 600 օրինակ: Բ. Ս րաց լեզուաւ
- 1) Ժամանակ (շաբաթական), տէր Սեւեքով, մօտ 600 ստորագրողք:
- 2) Շինական լրագիր (երկու շաբաթը մէկ անգամ), տէր Օւերէթելի, մօտ 800 ստորագրողք:
- 3) Փայլածու (ամսական), տէր Ե. Լեւիօզով, մօտ ? ստորագրողք:
- 4) Ժողովածու (ամսական), տէր Օւերէթելի, մօտ ?

գ. Հայերէն լեզուաւ

- 1) Մշակ (շաբաթական), տէր Պ. Արծրունի, մօտ 650 ստորագրողք:
- 2) Մեղու Հայաստանի (շաբաթական), տէր Պ. Սիմէօնեանց, մօտ 350 ստորագրողք:
- 3) Արարատ յԷջմիածին (ամսագիր), մօտ ? ստորագր.

Այդպէս ահա Աովկասում 24 պարբերական հրատարակութիւնք կան, որոնցից ռուսերէն 17, վրաց 4, հայոց 3:

Եթէ համարենք վրաց հրատարակութեանց ստորագրողաց թիւը ընդամենը 2000, հայոց 3000, այն ժամանակը 24 հրատարակութիւնք միասին կունենային մօտ 12000 ստորագրողք, որ ասել է թէ 200,000 բնակչաց 1 հրատարակութիւն, իսկ 400 հոգուց մէկ ստորագրող: Թէ որքան էին 1873 թւին, գոնէ Անդրկովկասում ստացած Ռուսաստանէն և արտասահմանէն եկած պարբերական թերթերը չ'կարողացանք տեղեկանալ:

Երկրիս մէջ կան հետեւեալ ուսումնական և այլ և այլ ընկերութիւնները:

- 1) Աովկասեան բաժին Այսլերական ռուսաց աշխարհագրական ընկերութեան, հիմնած է 1850 թւին, ստանում է տէրութեան կողմից օժանդակութիւն տարեկան 2000 ռ". հայ անդամոց թիւը 7:
- 2) Աովկասեան ընկերութիւն շինական տնտեսութեան հիմնած է 1850 թւին, տէրութեան կողմից օժանդակութիւն ստանում է 6000 ռ". տարեկան, թիւ հայ անդամոց 38:
- 3) Աովկասեան բաժին Այսլերական ռուսաց ընկերութեան կենդանեաց և բուսեղէնի ակլիմատիզատիօնի, տէրութեան կողմից օժանդակութիւն է ստանում տարեկան 1,800 ռ". հայ անդամոց թիւն 12:

- 4) Աովկասեան բաժին ռուսաց տեխնիկական ընկերութեան, տէրութեան կողմից ստացած օժանդակութիւն է տարեկան 500 ռ". բացուած է 1868 թւին. հայ անդամաց թիւն է 7:
- 5) Այսլերական Աովկասեան բժշկական ընկերութիւն, հիմնած է 1864 թ". տարեկան օժանդակութիւնը տէրութեան կողմէն է 1800 ռ". թիւ հայ անդամոց 45:
- 6) Ընկերութիւն Աովկասեան հնութիւնները սիրողների, հիմնած է 1873 թ". հայ անդամոց թիւն է 12:
- 7) Աովկասեան իրաւաբանական ընկերութիւն:
- 8) Աովկասեան զեղարուեստական ընկերութիւն:
- 9) Աովկասեան երաժշտական ընկերութիւն:
- 10) Ընկերութիւն խնամատարութեան վերաւորուած և տկար զինւորաց:
- 11) Թիֆլիսու բարեգործական ընկերութիւն:
- 12) Հիւանդանոց ընտանի կենդանեաց համար Թիֆլիսում:

Պալով ժողովրդական բարոյականութեանը պէտք է ասել, որ փոխարքայութեան բնակչաց բարուց և բնութեան մասին մի ամբողջ զաղափար տալը անկարելի է, վասն զի այս, համեմատաբար, փոքրիկ երկրի մէջ բնակուած են տեսակ տեսակ ազգութիւններ միմիանցից տարբեր բնութեան և տարբեր կրքերի տէր: Բնդհանրապէս բաժանելու է բնակչաց ըստ կրօնի՝ մահմետականք և քրիստոնեայք, ըստ տեղւոյն բնակութեան լեռնականք և դաշտայինք: Յանցանաց զանազան տեսակները յատկացած են այս կամ այն կրօնի հետևողներին: Օրինակի համար աւազակութիւնը և մարդասպանութիւնը տիրապետում է մահմետական ցեղերի մէջ, այն ինչ հասարակ գողութեանը աւելի ընդունակ են քրիստոնեայ

ազգութիւնները: Առնային բնակութիւն ունեցողք ընդունակ են աւելի վրէժխնդրութեան մարդասպանութեամբ, այն ինչ դաշտային բնակիչների մէջ տիրապետում է վրէժխնդրութիւն—կայքի և կալուածքների կրակ տալու և ջրի համար կռուելու և մինչև իսկ միմիանց մահացնելու սովորութիւն: Արջապէս տեղական զրութեամբ և տարւայ եղանակներին տեղէտեղ փոխուելու սովորութեան վերաբերութեամբ զանազան ամիսներ զանազան յանցանքների բազմանալու կամ սակաւանալու յատկութիւններն ունին. օրինակ՝ մարտ, ապրիլ մայիս և յունիս ամիսներին շատ են մարդասպանութիւնները, յուլիս, օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսներին աւազակութիւնները, օգոստոս, սեպտեմբեր, հոկտեմբեր, փետրուար, մարտ և ապրիլ ամիսներին—գողութիւնները, և միմիայն ձմեռային նոյեմբեր, դեկտեմբեր և յունուար ամիսներին համեմատաբար սակաւանում են յանցանքները: Առ հասարակ Աովկասեան վիճակագրական բիւրօն այս մասին այնքան քիչ աշխատած ունէ, որ դժուար է դեռ ևս որ և իցէ ճիշդ եզրակացութեանց զալ թէ առանձին առանձին ազգութեանց և թէ զաւառների բնութեանց և կրքերի մասին:

Ինքնասպանութեան յանցանքի վերաբերութեամբ ասելու է, որ Հիւսիսային Աովկասում սովորաբար՝ տղամարդիկ կախ են լինում, իսկ կանայք ջրում խեղդվում, այն ինչ Անդրկովկասեան երկիրներում կախ լինող տղամարդոց և կանանց թիւը մօտ է հաւասարութեան: Այստեղ սովորաբար 10 ինքնասպան տղամարդին՝ 9 ինքնասպան կին է ընկնում. այնուհետև ասելու է որ ինքնասպանութեանը ընդունակ են աւելի քրիստոնեայ ազգերը, քան թէ ոչ քրիստոնեայք: 1860—1871 թ". Աովկասեան երկրում ըստ ազգութեանց ինքնասպաններ եղել են՝ 124 ռուս, 96 մահմետական, 50 հայ, 41 վրացի, 29 օս և այլն: 1860—1871 թ". Բաղուի, Ալիսաւէտպօլու,

Թիֆլիսի, Քութայիսի, Արևանի, Գերբենդի, Աուբանի, Դաղստանի և Ստաւրպօլի զաւառներում եղած են 386 ինքնասպանք, որոնցից 240 ար" և (46) իգ".

Ընդարական իգական ամէնը
Պոցանից կախ են եղած. 98 118 216

Դաշոյնքով և առհասարակ սառը
զէնքով սպանուած 47 8 55
Ատրջանակով և հրացանով սպանուած 76 4 80
Ջրում խեղդուած 11 7 18
Թունաւորուած 8 9 17

Այդպէս ահա կանայք աւելի սիրած են կախ լինել և թունաւորուիլ:

Ինքնասպան կանայքը համեմատաբար շատ են զիւղացւոց և վրանաբնակների կարգէն: Յիշեալ 146 ինքնասպան կանանցից 106 ամուսնացած են, 35 օրիորդ և 5 որբւայրի: Այս նշանակում է որ ամուսնութիւնը կովկասում կանանց համար շատ երջանիկ է:

Ըստ ազգութեանց ինքնասպանները են
արական իգական ընդամէնը

Ռուս 97 27 124
Հայ 23 27 50
Վրացի 25 16 41
Օս 7 22 29
Իմերէլ 15 5 20
Մահմետական (թաթար): . 55 41 96 և այլն:

Այդպէս ահա ամենավատ վիճակի մէջ են եղել կանայք նախ և առաջ օս ազգութեան մէջ, այնուհետև հայոց, մահմետականաց, վրացւոց և այլն: Ամէն ամիս բաժանելով ինքնասպանութիւնները՝ պէտք է ասել որ աւելի շատ պատահել

է ինքնասպանութիւն յունիս և յուլիս ամիսներին, ամենասակաւ — նոյեմբեր, դեկտեմբեր ամիսներին: Վանայք շատ են զիմել ինքնասպանութեան յունիս և ապրիլ ամիսներին, տղամարդիկ — մարտից մինչև օգոստոս:

Պէտք է ասել որ այս մեր եղբայրացութիւնները դեռ ևս կարօտ են աւելի երկար ժամանակի և ճիշդ ու շատ թուանշաններին:

Որպէս զի տուած տեղեկութիւնն լրիւ չենէին, հարկ ենք համարում ասել, որ 1859—1863 թ". միջին հաշուով Մարտիկական տարեկան երկիրներում 10,000 տղամարդի ընկնում էին 6 խենդ, մօտ 8 կոյր, մօտ երեք խուլ ու համր, 14 կաղ, առ հասարակ 31 ֆիզիկական պակասութեանց տէր: Բայց որ նշանաւոր է՝ ֆիզիկական պակասութեանց տէր աւելի տղամարդիկ են, քան թէ կանայք, օրինակի համար

10,000 տղամարդոց } 6 խենդ 25 կոյր, խուլ համր և կաղ ընկնում են
10,000 կանանց } 0,7 խենդ, 13 ,, ,, ,, ,,

Վաճառականութեանը և առուտուրին օգնելու համար գտնւում են թիֆլիզում՝

1) Թիֆլիզու առեւտրական բանկ: Ղրամագլուխ 1,000,000 ռ".

2) Թիֆլիզու փոխադարձ կրեդիտի բանկ:

3) Տէրութեան բանկի Թիֆլիզու բաժին:

4) Պրիկազ Մարտիկական:

Բացի այդ՝ Ստաւրոպոլում՝ քաղաքային հասարակական բանկ:

Պետրոպոլում՝ հասարակական բանկ:

Ղզլարում՝ Մամաջանեանի հասարակական բանկ:

Ղիորդիկեզում՝ քաղաքային հասարակական բանկ:

Վլադիկավկազում՝ քաղաքային հասարակական բանկ:

Թէմրիկի քաղաքային հասարակական բանկ:

Մոզգոլում՝ քաղաքային հասարակական բանկ:

Սոցա մասին մանրամասն տեղեկութիւններ կարելի է գտնել 1874 թ". Ուսաց Վովկասեան կալենդարում:

Կովկասի վիճակագրութեան վերոյիշեալ տեղեկութիւնները ժողոված են հետեւեալ հրատարակութիւններէն

1) „Кавказъ“ 1846—1873.

2) Кавказскій календарь 1846—1874 г.

3) Сборникъ статистическихъ свѣдѣній о Кавказѣ т. 1-й, Тифлисъ 1869 г.

4) Сборникъ матеріаловъ для описанія Тифлисскаго губерніи 2 ч. Тифлисъ 1870—1871.

5) Списокъ населенныхъ мѣстъ: Бакинская губернія. Тифлисъ 1870.

6) Сборникъ свѣдѣній о Кавказѣ, Тифлисъ, т. 1-й и 2-й, 1871—1872.

Ե Ր Ե Ի Ա Ն Ի Գ ՈՒ Ա Ռ

Պ. Ստեփանիկու քննութեամբ Երևանի գաւառը մօտ 25,607 քառ". վերստ տարածութիւն ունէ, այն է

Նահանգ Լճմիածնայ	մօտ 6,652 ք. վերստ
„ Նոր Բայազետ	5,440 ,, ,,
„ Նախիջևանու	4,982 ,, ,,
„ Ելեքսանդրոպոլու	3,193 ,, ,,
„ Օրդուբաթի	2,874 ,, ,,
„ Երևանու	2,564 ,, ,,
	25,607 ,, ,,

Եյս գաւառում մօտ 5,340,728 օրավար հող կայ, որից պիտանի չէ մշակութեան համար քառորդ մասը, պիտանի դեղինը ընդամենը 3 միլ". օրաւարի չափ է: Մնաւորները բռնած ունին մօտ 287,566 օրաւար տեղ, առհասարակ անտառները կենդրոնացած են քանի մի տեղ, այնինչ միւս տեղերը զուրկ են փայտից և այդ է պատճառը փայտի թանձրութեան գաւառի մէջ անտառ չունեցող տեղերում:

1865 թվին Երևանի գաւառում բնակչաց թիւն էր 437,719 հոգի, որոնցից 237,868 հ". արական և 199,851 իգական, այնպէս որ 1 քառ". վերստի վրայ բնակվում էին միջին հաշուով 17 հոգի:

Բնակիչները հետևեալ կերպիւ են կարգաւորուած

	ար".	իգ".	հոգի
Ի. քաղ". Երևան . . .	8,249	5,821	ընդամենը 14,070
„ Ալէքսանդրոպոլ .	8,920	7,894	„ 16,814
„ Նախիջևան . . .	3,253	2,713	„ 5,966
„ Օրդուբաթ . . .	2,405	1,955	„ 4,360
„ Նոր Բայազէթ . . .	2,313	2,205	„ 4,518
Ընդամենը քաղաքներում	25,140	20,588	„ 45,728
	ար".	իգ".	հոգի
Ի. նահ". Երևանու . . .	42,427	37,234	ընդամենը 79,661
„ Ալէքսանդրոպոլ".	33,315	30,810	„ 64,125
„ Նախիջևանու . . .	25,424	21,320	„ 46,744
„ Օրդուբաթի . . .	16,051	12,579	„ 28,630
„ Նոր Բայազ". . .	41,560	29,355	„ 70,915
„ Լճմիաճնայ . . .	53,951	47,965	„ 101,916
Ընդամենը . . .	212,728	179,263	„ 391,991

Այդպէս ահա մէկ քառակուսի վերստի վրայ Երևանու նահագնում մօտ $36\frac{1}{2}$ բնակիչ կար

Ալէքսանդրոպոլ".	„	„	25	„	„
Նախիջևանու . . .	„	„	11	„	„
Օրդուբաթի . . .	„	„	$11\frac{1}{2}$	„	„
Նոր Բայազէթու . . .	„	„	14	„	„
Լճմիաճնայ . . .	„	„	$15\frac{1}{2}$	„	„

Առ հասարակ քաղաքների բնակիչք ամբողջ գաւառի տասներորդ մասէն աւելի են. 1000 հոգի բնակիչներէն 104 քաղաքացիք են և 896 գիւղացիք:

Ըստ բազմութեան բնակչաց 1) Ալէքսանդրոպոլ ք. (ամենաբազմամարդ), 2) Երևան, 3) Նախիջևան, 4) Նոր Բայազէթ և 5) Օրդուբաթ (ամենասակաւամարդ):

Ըստ դաւանութեան բնակիչների թիւն է

Օրթո-	հոգի	հոգի	հոգի	հոգի	հոգի
հոգի (ուղղափ".)	4,432	1,319	ընդ".	5,751	կամ $1\frac{3}{8}\%$
Ռուս աղանդաւորք	1,741	1,809	„	3,550	„ $0\frac{8}{8}\%$
Հայ-լուսաւորչա-					
կանք	125,331	110,656	„	235,987	„ $53\frac{9}{9}\%$
Հայ-կաթոլիկք	1,870	1,716	„	3,586	„ $0\frac{8}{8}\%$
Հռոմեականք	423	39	„	462	„ $0\frac{1}{1}\%$
Մահմեդ-Սիւնիթ	92,250	73,552	„	165,811	„ $42\frac{0}{0}\%$
տականք Շիիթ	9,498	8,684	„	18,182	„ $4\frac{2}{2}\%$
Առաքաշտք (եզիդք					
և այլք)	2,314	2,076	„	4,390	„ $1\frac{10}{10}\%$
	237,868	199,851	„	437,719	„

Այդպէս ահա ամեն հազար հոգուց 539-ը հայ լուսաւորչականք են, 420 մահմետականք, 13 օրթոդոքս, 11 կռապաշտք, 8 ռուս աղանդաւորք, 8 հայ կաթոլիկք և 1 հռոմեական կաթոլիկ:

Առհասարակ հայք և մահմետականք հետևեալ կերպիւ են դասաւորուած

Երևան քաղաքում	5,770	հայ և	6,900	մահմետ".
Ալէքսանդրոպոլ ք.	14,733	„	—	461 „
Նախիջևան „	1,598	„	—	4,145 „
Օրդուբաթ „	351	„	—	3,898 „
Նոր Բայազէթ „	4,473	„	—	10 „
	26,915	„	—	15,414 „
Նահանգ". Երևանու . . .	26,709	հայ և	46,617	մահմետ".
„ Ալէքսանդրոպոլ".	58,708	„	—	1,863 „

„	Նախիջևանու	31,261	„ —	40,566	„
„	Ն. Բայազէթու	46,143	„ —	22,256	„
„	Լջմիաճնայ	49,945	„ —	39,021	„
Ընդամենը նահանգներում		212,766	„ —	150,724	„

Ուրա աղանդաւորք բնակվում են Նոր Բայազէթի (2,214 հ“) և Ալէքսանդրոպոլու (1,132 հ“) նահանգներում: Սրանք նաև Քուրդերը—Երևանու (5,370 հ“), Լջմիաճնայ (10,100 հ“) և Նախիջևանու (2,710 հ“) նահանգներում: Եզդները—Լջմիաճնայ (2,560 հ“), Ալէքսանդրոպոլու (1,690 հ“) և Նոր Բայազէթի (140 հ“) նահանգներում: Իսկ Յոյնք (900 հ“) — Ալէքսանդրոպոլու նահանգում:

Պաւառիս բնակիչներէն

Ազնուականք	0,97 ⁰ / ₀	են կազմում ընդհանուր գումարի
Հոգևորականք	1,11 ⁰ / ₀	„ „ „ „
Քաղաքացիք	9,61 ⁰ / ₀	„ „ „ „
Պիւղացիք	82,91 ⁰ / ₀	„ „ „ „
Օրէնորականք	0,98 ⁰ / ₀	„ „ „ „
Օսնազանք	4,42 ⁰ / ₀	„ „ „ „
	100.	„ „ „ „

Այդպէս ահա գաւառիս 10,000 բնակիչներէն 97 ազնուական են, 98 զինուորական, 111 հոգևորական, 442 այլևայլք, 961 քաղաքացիք և 8,291 զիւղացիք:

Տեղացի ազնուականներէն ամենաշատն են բեգերը, մելքները և այնուհետև խաները:

Հողատէրերը անուանվում են միւլէադար, որոնք իրանց հողերի բերքէն ստանում են մէկ մասը: Նախիջևանու նահանգի հողերի մեծ մասը պատկանում են մասնաւոր կալուածատէրերին, իսկ Ալէքսանդրոպոլու նահանգում բոլոր հողը

Թագաւորական է: Առհասարակ գաւառիս մէջ հողերի $\frac{2}{3}$ մասը Թագաւորական են և $\frac{1}{3}$ մասը մասնաւոր կալուածատէրերի: Ազնուականաց մէջ մահմետականք շատ են քան թէ հայք: Թիւ հոգևորականաց գաւառիս 4,839 հոգի (արակ“ և իզակ“):

Մէկ հոգևորականը ընկնում է

94, $\frac{2}{3}$ հ“ օրթոդոքսաց (ուղղափառաց) աշխարհականաց

67, $\frac{1}{3}$ հայ-լուսաւորչականաց

56, $\frac{1}{3}$ հայ և հռոմէադաւան կաթոլիկաց

150 մահմետականաց:

Թիւ աղօթատեղեաց 861, $\frac{1}{2}$ 508 հոգուն մէկ աղօթատեղի: Մասնաւորապէս 523 հոգոյ օրթոդոքսաց ընկնում է 1 եկեղեցի

407 հ“ հայոց „ „ „

400 հ“ կաթոլիկաց „ „ „

747 հ“ մահմետականաց մէկ մզկիթ:

444 հ“ ուրա աղանդաւորաց մէկ աղօթատեղի:

Թիւ քաղաքացւոց 42,082 հոգի. բայց դոցանից մեծ մասը ևս շինական տնտեսութեամբ կամ այգեպանութեամբ են պարապած, և միայն մի քանի հարուստները — վաճառականութեամբ:

Արհեստաւորաց և նոցա աշակերտաց թիւը 1865 թւին 8,004 էր:

Արհեստաւորք՝ քաղաքաց վերաբերութեամբ բաժանվում են այսպէս.

Երևան քաղաքում 3,288 արհեստաւորք:

Ալէքսանդրոպոլ 2,695 „

Նախիջևան 940 „

Օրդուբաթ 740 „

Նոր Բայազէթ 391 „

Գործարանաց և Ֆաբրիկների թիւը 1865 թ". էր 126, որոնցից Ներեան—60. ՆԱԳԷՔԱՆԴՐՈՒՄՈՒՄ 41, 'ի Նախիջևան 5, Օրդուբաթ 18 և 'ի Նոր Բայազէթ 2: Նոգ հաշուով կաշիի գործարաններն էին 40, մոմեղէնի 14, օղի քաշող 13, բրուզեղէն շինողը 11, աղիւս շինողը 11, և այլն:

Խանութների թիւը գաւառիս 5 քաղաքներում էր 3125. այնպէս որ

Ներեան քաղաքում մէկ խանութը ընկնումէ	9	հոգի բնակչաց
ՆԱԳԷՔԱՆԴՐՈՒՄՈՒՄ „ „ „	32	„ „
Նախիջևանում „ „ „	12	„ „
Օրդուբաթում „ „ „	14	„ „
Նոր Բայազէթում „ „ „	17	„ „

Միջին հաշուով ամէն քաղաքացին յոգուտ քաղաքի հարկ է տալիս տարեկան մէկ ռուբլի:

Քաղաքների մէջ կառուցած տների թիւն 1865 թ". էր 8,925. որոնցից Ներեանում 2,919. ՆԱԳԷՔԱՆԴՐՈՒՄՈՒՄ 2,886 և այլն: Միջին հաշուով ամէն մէկ տան մէջ 5 հոգի են բնակվում:

Ներեանի գաւառում ստրուկութիւն չէ եղած. գիւղացւոց $\frac{2}{3}$ մասը թագաւորական հողի և $\frac{1}{3}$ մասը մասնաւոր կալուածների վրայ կբնակին. թագաւորական հողերի վրայ բնակւողները տէրութեանը գետնի հարկ կտան, իսկ մասնաւոր կալուածքներում բնակւողք կալուածատիրոջը սովորաբար տասներորդ մասը կտան գետնի բերքից: Քանի մի տեղ $\frac{1}{5}$ մասն են տալիս և բացի այդ կալուածատիրոջ համար մշակում են նրա հողերը. առհասարակ այդ դէպքերում հիմնած է բոլորը միմեանց մէջ ունեցած պայմաններից և այդ պայմանները ու յարաբերութիւնները որոշուած են տէրութեան կանոնադրութեամբ:

Գաւառիս հարկատու բնակչաց թիւը 1865 թ-ին 399,503 արալ". և իգ". հոգու էր հասնում, ղոցանից նոյն թ-ին տէ-

րութիւնը մօտ 347,733 ռուբլի հարկ և տուրք էր սպասում, որ ասել է թէ միջին հաշուով մարդադուլիս մէկ ռուբլին պակաս էր տալու: Եղած տեղեկութեանցը (թէ և այդ տեղեկութիւնք շատ ճիշդ չեն) նայելով՝ միջին հաշուով գաւառիս մէջ 1 ծնունդը ընկնում է 27 հոգ".—1 մահ 35 հոգուն: Մասնաւորապէս քաղաքներում 21 հոգուն մէկ ծնունդ, 27 հոգուն — մէկ մահ: Մահմետականք ամենից քիչ են ծնում և ամենից շատ մեռնում, վասն զի նոցա կանայք ամուսնանում են շատ մատաղահաս դրութեամբ, վասնորոյ և շատ սակաւ են ծնում և միւս կողմէն հեշտութեամբ քանդում են պսակի կապը: Մահուան շրջերին պտուղների չափազանց շատ գործածութիւնը և բժշկական օգնութեան չդիմիլը՝ պատճառ են լինում մահմետականաց չափազանց մահին, այնպէս որ քաղաքներում նկատուած է մահմետականաց տարեցտարի պակասիլը: Մահմետական կանայք շատ են մեռնում 13 մինչև 17 տարեկան հասակում կանուլիս ամուսնանալէն, թեթեւ հագուստէն և ծանր աշխատանքէն: Մենաբերկարակեացքը գաւառիս մէջ հայքն են (տես Հայք—Ներեան գաւառ):

Գաւառիս մէջ միջին թւով

1 ամուսնութ". ընկնում է	Օրթոդ". (ուղղափ".)	174	հոգուն
1 „ „	Եղեղների.	146 ₃	„
1 „ „	Հայ կաթողիկաց.	143 ₄	„
1 „ „	Հայ-Լուսաւորչականաց	99	„
1 „ „	Ռուս աղանդաւորաց	86 ₆	„
1 „ „	Մահմետականաց	76 ₅	„
Ընդհանրապէս գաւառիս մէջ թիւ բնակութեանց 1213			
Պոցա մէջ քաղաքք. 5			
Գիւղօրայք 1131			
Քուրդաց գոմեր. 77			

Մենաբաղձմբնակ գիւղօրայքն են հայոց և ամենասակաւաբնակ գիւղօրայքը մահմետականաց:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՅԻ Ի ՌՈՍԻԱ:

Մեր հայոց առաջին յարաբերութիւնները Ռուսաց տէրութեան հետ սկսուեցան 1667 թւից, երբ Նոր Ջուղայեցի հայ վաճառականք իրաւունք ստացան Ռուսիայի մէջ առեւտրական տուն հիմնելու և Աշտարխանում հայ եկեղեցի կառուցանելու: 1717 թւին մի առեւտրական արտօնութիւն շնորհեցաւ Պետրոս, Աբրահամ և Ստեփան Աբրօներին Իզմիրու: Պետրոս մեծ կայսեր օրերով Պարսկաստանցի հայք բնակութիւն կազմեցին նախ յԱշտարխան, ապա ՚ի Մոսկվա և յայլ և այլ քաղաքս: Նոյն ժամանակներում թերեք գետի վրայ (Ղզլարում և ուրիշ բերդորայքում) հայք բնակութիւն գցեցին: Նոյն կայսրը 1724 թւէն սկսեալ նամակազրութիւն ունեցաւ Էջմիածնայ կաթողիկոսաց հետ, որ և շարունակում էր Եկատէրինէ կայսերուհւոյ օրերով, երբ Խրիմու հայք, Ազովու կողմերը փոխադրուելով, հայոց Նոր Նախիջևան քաղաքը հիմնեցին 1780 թւին: 1800 թւէն սկսեալ Էջմիածնայ գահին վրայ կաթողիկոսներին հաստատողը եղան և Ռուսաց ինքնակալները: Նոյն 1800 թւին Ռուսաց հովանաւորութեան տակ մտան նախ Արաստանի հայք, այնուհետև Փամբակի, Գանջու, Արարադու, Նուխուայ, Շամախու, Բագուի և Դարբանդի հայք: 1828 թւին Երևանի և Նախիջևանի հայք միացան կայսերութեան հետ, Էջմիածնայ վանքը մտաւ Ռուսիայի հովանաւորութեան տակ, Պարսկաստանէն և Տաճկաստանէն հազարաւոր հայ գերդաստուններ անցան Ռուսաց սահմանը և այդպէսով երկրիս մէջ Ռուսիոյ հովանաւորութեան տակ ժողովուեցին մօտ կէս միլլիոն հայք: Այնուհետև Էջմիածնայ կաթողիկոսների դա-

հին վրայ հաստատուիլը գլխաւորապէս կախումն ունեցաւ կայսերաց բարեհաճութիւնից: Աւերջապէս 1837 թւին հայոց եկեղեցւոյն առանձին վարչութեան կանոնադրութիւնը շնորուեցաւ, որ և կայ մինչև այսօր անփոփոխ:

Հայք ՚ի Ռուսիայ վայելում են բուն ռուս ազգին հետ հաւասար իրաւունքներ և արտօնութիւններ: Բացի այդ հայք ազատ են զինւորական հարկէն: Եւրոպական Ռուսիայի քանի մի հայաբնակ քաղաքներ (Վրիգորիօպօլ, Նոր Նախիջևան) դեռ ևս վայելում են առանձնապէս շնորհած արտօնութիւններ ազգային դատաստան ունենալու և այլն: Այդ արտօնութիւններէն միքանիսը՝ ժամանակիս յարմար փոփոխութեանց տակ ընկան: Ընդհանրապէս հայ հոգեւորականութիւնը ազատ է հարկերէն հաւասար հայ ազնուականների, որոնք ռուս ազնուականաց հետ հաւասար իրաւունքների տէր են: Հայ լուսաւորչական եկեղեցին, ըստ վարչութեան Էջմիածնայ գահէն կախումն ունենալով, տէրութեան մէջ վայելում է կատարեալ ազատութիւն և յարգանք իբր մի անկախ և քրիստոնեայ դաւանութիւն: Ռուս և հայ հոգեւորականութիւնները փոխադարձաբար իրաւունք չ'ունին խառնուելու միմիանց գործերում: Խնամութիւնը ռուսաց և հայոց մէջ թոյլ է տուած միայն այն պայմանաւ՝ որ եթէ ամուսիններէն մէկը օրթոդոքս եկեղեցւոյն կապտկանի, այն ժամանակ նոցա սերունդը ևս անպատճառ օրթոդոքս եկեղեցւոյ կանոնադրութեամբ մկրտելու է: Հայ կաթողիկոսները ՚ի Ռուսիայ ըստ վարչութեան ստորագրեալ են հռովմէադաւան կաթողիկաց գլխաւոր վարչութեանը:

Թիւ հայոց ՚ի Ռուսիայ: Աղբրոնական վիճակագրական բիւրօի հաշուելով 1867 թւին էր արակ՝ իզակ՝ ընդամենը
Եւրոպական Ռուսաստան 111,322 117,938 229,260

Եւսիական Ռուսաստան (Աովկաս) 299,534 261,150 560,684

Ամէնը 410,856 379,088 789,944

Եւրոպական Ռուսաստանի հայոց թիւը (229,260) յայտնի է թէ ինչ և ինչ թուանշաններէն է գոյանում, և չկայ արդեօք այդ գումարի մէջ և հայ—կաթոլիկաց (Լեհաստանի և այլն) թիւը: Քանի որ մանրամասը տեղեկութիւններ չկան այդ մասին, մեզ հայոց համար այդպիսի մեծ քանակութիւնը Եւրոպական Ռուսիայ շատ կասկածաւոր է թուում: մանաւանդ որ, մի այլ հաշուով դոցա թիւը իջանում է մինչև 32,000: Գալով Եւսիական Ռուսաստանի (Աովկասեան փոխարքայութեան) հայոց թիւը, ասելու է, որ 560,684 թիւը գոյացած է 1859—1865 թուականների երկրիս մէջ եղած վեճակագրութիւնէն: Սակայն 1859 թւէն ցայսօր անշուշտ բնականաբար աւելացած է հայոց թիւն և վերոյիշեալ գումարէն անցած լինելով՝ գուցէ անցած լինի և 600,000 էն: Երբէն 1870 թւին Աովկասեան հայոց թիւն էր 561,734. և այն ժամանակ Ռուսիայի հայ ընդհանուր թիւը համարելու էր 790,990: Սակայն այս վերջի գումարում կան մտած և Աովկասի հայ—կաթոլիկները, որոնց թիւն է 13,722: Փոխարքայութեան հայոց թիւը 1870 թ". բաժանւում էր հետևեալ կերպիւ:

Հիւսիսային Աովկաս

Ստաւրոպոլու գաւառում:	16,731	հոգի
Աուբանու աշխարհում:	4,010	"
Թերքի աշխարհ:	62	"
	20,803	"

Ենդրկովկաս

Գաղստանի աշխ.	1,113	"
Քաթաթալի նահանգում	218	"

Թիֆլիսի գաւառ".	113,000	"
Բազուի.	144,000	"
Երևանի.	240,000	"
Քութայիսի	42,600	"
Սուխումի	?	"
Չերնոմորիայի.	?	"
	540,931	"

Ընդամենը 561,734 "

Այս թւերի անձըութիւնները մասամբ երևում են 1859 թւի աշխարհագրէն դուրս եղած մասնաւոր վեճակագրական տեղեկութիւններէն և մասամբ պէտքէ երևան այն աշխարհագրէն, որ եղաւ անցեալ 1873 թւին և որի հետևանքները դեռ հրատարակուած չեն:

Այստեղ աւելորդ չենք համարում շարել այբուբենական կարգով Ռուսաստանի հայաբնակ քաղաքները և գիւղերը իրանց վերաբերեալ վեճակագրութեամբ:

Ա.Գ.ԳԵՐԿԱՆ քաղաք ոչ հեռի Օդեսայէն: Հայք այս քաղաքում շատ ժամանակներէ 'ի վեր կրնակին և առաջ աւելի բաղմաթիւ էին քան թէ այժմ: ներկայ դարուս սկզբներում թիւ հայոց էր մօտ 150 տուն, այժմ?: Ունին մի եկեղեցի Ս. Աստուածածնայ անուամբ: Թիւ քահանայից? սպասւորաց?

Քաղաքիս հայ դպրոցներ են

1) Հոգևոր դպրոց հիմնեալ? թւին, թիւ ուսուցչաց?, աշակերտաց? Դպրոցս ունէ սեփհականութիւն 1) խանութ 3000 ռ". արժողութեամբ, 2) այգի—որոյ տարեկան եկամուտքն մօտ 50 ռ". և 3) առձեռն դրամագլուխ մօտ 8000 ռ".

2 Դպրոց օրիորդաց?

ԱԳՈՒԼԻՍ ՎԵՐԻՆ—գիւղաքաղաք հին Գողթան գաւառում, այժմ Երևանի գաւառի, Նախիջևանու նահանգում: արակ". իգ". հոգի

Թիւ հայոց 1832 թ". տունք 122, 398, 373 ընդամենը 771
1871 ,, ,, 165 ? ? մօտ 990

Թիւ եկեղեցեաց 11. հոգևորականաց ?, քահանայք—5, եկեղեցիներից միայն 5-ը ծուխ ունին: Դ թիւս եկեղեցեաց նշանաւոր է Ս. Թովմայի Առաքելոյ հռչակաւոր վանքը, որոյ շուրջը շինուած են բազմաթիւ սենեակներ:

1851 թւին յիշեալ վանքի սենեակներում բացուեցաւ տէրութեան ձեռքով առևտրական ուսումնարան տեղացի վաճառական ժողովուրդին օգնելու մտքով: Քանի մի տարուց յետոյ այդ ուսումնարանը դադարեց, տեղը ազգային հոգևոր դպրոց բացուելով 1867 թ": Յիշեալ ուսումնարանում (1872 թ".) ուսանում էին մօտ 80 տղայք: Ագուլիսում առաջի անգամ պ. Հ. Քալանթարեանը իւր ամուսնոյ օգնականութեամբ բացեց օրիորդաց ուսումնարան 1862 թւին, որ և տեւեց մինչև 1870 թիւը: Այժմ Հայկանուշեան օրիորդաց դպրոցը Ս. Քրիստափոր եկեղեցւոյ բակում (հիմնած 1867 թ".) ունէ 50 աշակերտուհի: Ուսանելի առարկայքը երկսեռ դպրոցներում են հայոց, ռուսաց, գաղղիացւոց լեզուները, ազգային պատմութիւն, թուրքանութիւն, աշխարհագրութիւն, բնական պատմութիւն, վայելչագրութիւն, դժագրութիւն (օրիորդաց—ձեռագործ): Ամենամեծ ռոճիկը ուսուցչաց 800 ռ". (երեք առարկայի համար): Թիւ ուսուցչաց 6 և մի վարժուհի: Ունին մի ընթերցարան:

Տղայոց հոգևոր դպրոցին տեղացիք նուիրած են մօտ 26,800 ռ". որի տոկոսիքով պահւում է դպրոցը. այդ հաշոււմ տուած է աղա Մկրտիչ Տէր Մկրտչեանը մօտ 4000 ռ": Հայկանուշեան դպրոցին նուիրած են 4800 ռ". այդ հաշոււմ նոյն

պ. Մ. Տէր-Մկրտչեանը—2000 ռ": Սոյն դպրոցների կառուցման և հաստատութեան սկզբնապատճառը եղած է յիշեալ աղայի հանգուցեալ որդին Գրիգոր Տէր Մկրտչեանը: Բացի վերոյիշեալ դպրոցները Ագուլիսի Վերին—գետ թաղում տիկին Ծաղիկ Մեղքումեանը իւր տանը ուսումնարան ունէ 10 օրիորդաց:

ԱԳՈՒԼԻՍ ներքին կամ Գաշտ գիւղաքաղաք, մօտ վերին Ագուլիսի:

ար". իգ". հոգի
Թիւ հայոց 1832 թ". 85 տուն, 261 և 274 ընդամենը 535
1871 ,, 95 ,, ? ? ,, մօտ 600

Եկեղեցիք 3. հոգևորականք ?

Տեղւոյս հոգևոր դպրոցը բացուած է 1860 թւին Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ բակում:

Այս դպրոցին ընծայած են պ. Մ. Ջարգարեան 3000 ռ". պ. Պ. Աղամալեանց 3000 ռ".

Յիշեալ գումարի տոկոսիքով պահւում է դպրոցը. պ. Վ. Նուսնուսեանցը շինեց դպրոցի համար սենեակներ:

ԱԼԷՔՍԱՆԳՐՈՊՈԼ քաղաքը գտնոււմ է Երևանի գաւառում, Ալէքսանդրոպօլու նահանգում Արևմտեան Արփաչայ (հին Ախուրեան) գետի վրայ: Հիմնուած է քաղաքս Տաճկաստանէն 1830 թւին գաղթող հայոց ձեռքով Գիւմարի անուանով գիւղի տեղը: 1837 թւին Նիկողայոս կայսեր հրամանաւ շինուեցաւ քաղաքի մօտ նշանաւոր մեծ բերդ, իսկ 1840 թ". Ալէքսանդրոպօլը նահանգական քաղաքի կոչումը և իրաւունքները ստացաւ: Բարձրութիւն քաղաքիս ծովային մակերևոյթէն 4,819 ֆուտ:

Քաղաքիս բնակչաց թիւն էր 1848 թւին ընդամենը 11,280 հոգի, որոնցից հայք 9,830

1850 թւին ընդամենը ? հողի, որոնցից հայք 10,538
 1851 „ „ ? „ „ „ 10,696
 1862 „ „ 16,337 „ „ „ 15,297
 Այդպէս ահա 1850 } 10,538 հողի, որոնցից 5630 ար. 4908 իգ.
 թ". հայոց թիւն էր }
 „ „ 1862 15,297 „ „ 8092 „ 7205 „

Անշնակէ 1850 թւին մինչև 1862 թիւը աւելացել է
 12 տարւայ մէջ ընդամենը 4759 հողի, որոնցից 2462 ար.
 2297 իգ". Ասելէ թէ միջին հաշուով տարէնր աւելացել է
 339 հողի, որոնցից 175 ար". և 164 իգ". քի մօտ $3\frac{1}{5}\%$
 Տեղւոյս հողերը վարչութեան մեզ տուած թիւը 1873 թւին
 էր 7414 ար". 7260 իգ". ընդամենը 14,674 հողի, որ յայտնի
 սխալ է, վասն զի արդէն 1862 թւին տէրութիւնը հաշու-
 ած է 15,297 հողի, որ դարձեալ պակաս էր եղածէն: Այդ-
 պէս ահա ընդունելով տէրութեան ցոյց տուած 15,297 թիւը
 և աւելացնելով դորան միջին հաշուով տարեկան $3\frac{1}{5}\%$ քի
 մօտ 490 հողի, պէտքէ կարծել, որ 1873 թւին քաղաքիս
 հայոց թիւը մօտաւորապէս լինելու է 20,687 հողի:
 1848 թւին քաղաքիս 100 հայ տղամարդին ընկնում էր 87 կին
 1862 թ". „ „ „ „ „ 89 „
 Ընդունելով 1873 թւի համար 100 արականին 90 իգական,
 պէտքէ կարծել որ այժմեան 20,687 հողուց մօտ 10,830
 արական սեռին են պատկանում և մօտ 9857 իգականին:

Հողերը վարչութեան մեզ տուած տեղեկութեամբ 14,674
 հողիքը կազմում են 2271 տուն, որ ասել է թէ միջին հաշ-
 ւով ամէն տան անդամոց թիւը 6-էն աւելի է:

Թիւ հայոց եկեղեցեաց 3, թիւ քահանայից 30, սարկաւազ
 1, եկեղեցական ստորին պաշտօնեայ 7: Ասել է թէ ամէն մի եկե-
 ղեցւոյն միջին հաշուով ընկնում է 5099 հողի ժողովուրդ, ամէն
 մէկ քահանային մօտ 509 հողի ժողովուրդ կամ մօտ 84 ծուխ:

Տէրութեան հաշուով հայ հողերականաց թիւը 1851
 թ". ցոյց է տուած միայն 20 (երեւի միայն քահանայից թիւը)
 1865 թւին հայ հողերականաց և նոցա գերդաստանեաց
 թիւն էր 110 արական, 100 իգական:

Այնքան դրոյսով եկեղեցեաց տարեկան եկամուտքը մօտ
 4000 ռուբլի է. եկեղեցեաց 1873 թւին ունեցած գումարն
 էր 4849 ռ". 67 կ: Քաղաքիս նորաշէն մայր եկեղեցին
 Ամենափրկիչ անունով հիմնուած է 1859 թւին ըստ ձեւին
 և մեծութեան նման Մի քաղաքի հռչակաւոր կաթողիկէ-
 ին և աւարտած է միմիայն 1873 թւի վերջերը: Այս տու-
 ղերը գրելիս դեռ ևս օծուած չէր: Սերքուստ գեղեցիկ և
 վսեմ տեսարան ունէ. արտաքուստ նոյն վսեմութիւնը կոր-
 չում է այն գոյն զգոյն զարդերէն, որք կան պատուհանների,
 կամարների և դռների վրայ: Բացի միւս եկեղեցեաց տուած
 օգնութիւնը՝ քաղաքիս բարեպաշտ ժողովուրդը ցայսօր 100,000
 ռուբլիէն աւելի ծախս ունի արած զրա շինութեան վրայ,
 թէ և ցայսօր ծխական դպրոցի համար յարմարաւոր շինու-
 թիւն չ'ունին: Յիշեալ եկեղեցւոյ չորս կողմը (պարսպում)
 բաւականին մեծ տեղ կայ յարմար շինութեանց համար՝ սկսած
 խանութներէն (որ նշանաւոր արդիւնք պիտի բերեն եկե-
 ղեցւոյն)՝ մինչև նոյն իսկ դպրոցի համար: Մնացած երեք
 եկեղեցիներէց ամենամեծը համարւում է փայտով ծած-
 կուած Ս. Աստուածածնայ (24 քահանայով), ուր պահւում է
 ի թիւս այլ և այլ սրբութեանց Եօթն վերաց անուանե-
 ալ Ս. Աստուածածնայ հրաշագործ պատկերը, ըստ աւան-
 դութեան նկարչութիւն Ղուկաս Աւետարանչի: Այս պատ-
 կերիս եկամուտքը մեծ օգնութիւն է տալիս ծխական ու-
 սումնարանին, Հառիճոյ վանքի դպրոցին և տեղւոյս հողերա-
 կանութեանը: Արկրորդ եկեղեցին հին Ղիւմրի անուանեալ
 տեղում և երրորդը Սուրբ Նշան անունով փոքր, բայց գեղե-

ցիկ շինութիւն սև քարից, կառուցեալ օժանդակութեամբ հանգուցեալ իշխան Ղահրաման Արղութեանի:

Աւերակներու իւր նահանգով ըստ հոգևոր վարչութեան կապտկանի Երևանի վիճակին: Քաղաքս և նահանգը վարող հոգևոր կառավարութիւնը կազմում են յաջորդ և նախագահ հ. Սուքիաս վարդապետ Պարզեան և անդամք՝ աւագ քահանայ տէր Յովսէփ Աստանեան և տէր Մարտիրոս մահտեսի Արապետեան: Առանց պաշտօնի դառնալով են 2 այլ վարդապետք՝ մէկը քաղաքումս, միւսը ձմեռ ժամանակ Ղարաքլեսայ գիւղում, իսկ ամառը թափառում է նահանգիս գիւղերում:

Քաղաքիս դպրոցներ են

I Հոգևոր ուսումնարան, բաղկացեալ 4 դասատուներից. ուսուցիչք 8, աշակերտք 1873 թւին 183: Ըստ չափոյն դասատուութեան կարող է համեմատուել ուսաց նահանգական դպրոցների հետ: Պահվում է ուսումնարանս 1) քաղաքիս Ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ մէջ գտնուած Ս. Աստուածածնայ եօթն վերաց պատկերի, սուրբ մասանց և ուխտադնաց Աւետարանաց արդիւնքով, 2) ուսումնարանի մայր դումարի տոկոսիքով, 3) Աւագ եկեղեցւոյ կրպակաց արդիւնքով և 4) աշակերտաց թոշակներէն, որոնց ամենամեծ վճարքը ամսական հասնում է 1 ռ. 50 կ': Մեծ մասը աշակերտաց անթոշակք են: Ուսումնարանը բացուած է 1837 թւին: Այլընդունալով պատկանում է հոգաբարձուաց. ունի նաև տեսուչ: Ուսումնարանն ունէր 91-ըն յուն. 1872 թւի 10513 ռ. 14 կ'. 1872 թ. մուտք դպրոցի 3328 ,, 74 ,,

13,841 ,, 88 ,,

Ծախս նոյն թւին 3723 ,, 67 ,,

Մնացորդ 10,118 ռ. 21 կ'.

II Հոգևոր ուսումնարան օրիորդաց (Ղահրամանեան) բացուած է հանգուցեալ իշխան Ղահրաման Արղութեանի կտակաւ ընծայած 40,000 ռ. դումարով: Այլընդունալով կազմում է հոգաբարձութիւնը: Պասատունք 3, ուսուցիչք 3, վերակացուհի 1: Պահվում է 1) իշխան Ղ. Արղութեանի կտակած դումարի տոկոսիքով, 2) բարեգործուհի տիկնանց նուիրաբերութեամբ, 3) պատահական նուիրաբերութեամբ և 4) աշակերտուհեաց թոշակով: Թիւ աշակերտուհեաց 1873 թ. 83 Բացի մայր } 1872 թ. մուտք ուսումնարանի 4237 ռ. 32 կ'. դումարէն }

Ծախս ,, 1863 ,, 94 ,,

III Հայկանուշեան օրիորդաց դպրոց մասնաւոր անձանց հոգատարութեամբ և նուիրաբերութեամբ աղքատ և որբ աղջկանց համար: Թոշակաւորք չկան. թիւ աշակերտուհեաց աւելեքան 20: Պասատուութիւն ձրի:

IV Արապաճեան ուսումնարանը հիմնած է 1865 թւին Արապաճեան եղբարց ձեռք, տեսչութեամբ մեծ. Յ. Յ. Տիգրանեանի, դասատուն 1, ուսուցիչք 2, աշակերտք 40: Մասնաւոր: Օանազան մասնաւոր և անձայն ուսումնարան

նաց թիւն է 16

Ուսուցչաց թիւը սոցանում 20

Սոցանից քահանայք են. 3

Աշակերտաց թիւն է ընդհանրապէս 437

Այս թուից ձրի են ուսանում 35

Մի ուսումնարանի } ամենաքիչը 5

ուսանողների թիւն է } ամենաշատը 54

Ամսակ. թոշակ են տալիս } ամենաքիչը 15 կպկ.

ամենաշատ 2 մնթ.

Իւրաքանչիւր ուսումնարանի } ամենաքիչ 5 մնթ.

մուտքն է } ամենաշատ 60 մնթ.

Բոլոր ուսումնարանաց ամսական մուտքն է
 ընդհանրապէս. 190 ֆթ.
 Շատերն տան) ամենաքիչ տուողը տարեկան . . . 5 ֆթ.
 վարձ են տալիս) ամենաշատը. 36 ֆթ.
 Աշակերտները դասերի մէջ) ամենաքիչ 2.
 բաժանված են դասակարգերի) ամենաշատ 12 (*)

Ընդհանրապէս առնելով՝ այդ ուսումնարանաց մէջ
 ուսուցանվում են յետագայ առարկաները 1 կրօն, 2 հայոց
 լեզու, 3 ռուսաց լեզու, 4 թուաբանութիւն, 5 պատմութիւն,
 6 վայելչագրութիւն, և 7 երգ: Սակայն այս բոլոր առար-
 կաներն էլ ամեն մի ուսումնարանում չեն սովորացնում: Շատ
 տեղ միայն կարգալ ու գրելն են սովորացնում:

Դասադրեանց օրինաւոր ընտրութիւն միայն երեք ու-
 սումնարանի մէջ կան. մնացեալները տակաւին ամուր բռնած
 են իրանց նարեկները, ժամադրքերն ու սաղմոսները:—Դասա-
 տուութիւնն էլ հինց 3—4 տեղ է միայն որքան և իցէ
 զոհացուցիչ, մնացած տեղերում թշուառ մանուկները տա-
 ժանակութեան ենթակայ են: Իսկ այդ ուսումնարանաց սե-
 նեակների յարմարութեան մասին խօսք ասելն աւելորդ է.
 Բոլոր այդ մասնաւոր ուսումնարանների բացման իրաւունքն
 ահա ինչպէս են ձեռք բերվում:—Ուսուցչութեան ցանկացողը
 մի ստորագրութեան թերթ է կազմում շատ թէ քիչ քաղա-
 քացիների ստորագրութեամբ. տանում է այս՝ գաւառապետի
 մօտ, որ վաւերացնում է ստորագրութեան ստուգութիւնը և
 ապա գաւառական ուսումնարանի տեսչի մօտ, որ և տալիս է
 նորան ուսուցանելու իրաւունք:

Բացի այդ քաղաքիս ռուսաց նահանգական դպրոցում
 ուսանում են մօտ 80 հայ տղայք:

Այդպէս ահա քաղաքիս մէջ հայ ուսանողաց թիւն է
 արական 740, իգական 103:

(*) Այդ բաժանումն արած է 28 աշակերտի մէջ:

Ասել է թէ 100 տղամարդի ընկնում է մօտ 9 աշակերտ
 ,, 100 կինարմատի ,, մօտ 1,4 աշակերտուհի:
 Պէտքէ ասել որ Ալէքսանդրոպօլցի ուսանողք համե-
 մատաբար շատ են Թիֆլիզի դիմնագիտններում: Ուսաս-
 տանի համալսարաններում թիւ այստեղացի ուսանողաց 1872
 թ". 4. կան քանի մի հոգի ևս Պերմանիայում: Այդ մասին
 Ալէքսանդրոպօլը իբր նահանգական քաղաք՝ բարձր է կովկա-
 սու բոլոր քաղաքներէն:

Քաղաքիս մէջ բնակվում են հայ-կաթողիկէք, որոնց թիւը
 1851 թ". էր 122
 1855 թ". 100 ար". 63 իգ".
 1865 թ". 189 ար". 146 իգ".

Ընդամենը 335 հոգի: Թիւ դոցա հոգեւորականաց 1851
 թ". էր 2, 1865 թ". 3: Քաղաքիս և նահանգիս հոգեւոր
 վարչութիւնը յանձնած է գործակատար Ալէքսանդր վարդա-
 պետի Արարատեան: Ունին մի ուսումնարան երկսեռ խառն:

Ալէքսանդրոպօլ քաղաքում թատրոնները սկսուեցան
 1865 թ-ին և այնուհետև ժամանակ ժամանակ թատրոնա-
 սէրները ներկայացումներ են տալիս ըստ մեծի մասին բարե-
 զործական նպատակաւ: Խաղացած պիեսները մեծ մասամբ
 պատմական են: Վանոնաւոր խումբ և թատրոն չկայ:

Ալէքսանդրոպօլու նահանգը Երևանի գաւառի
 արեւմտեան հիւսիսային մասն է և կազմուած է Շորադեալ
 (հին Շիրակ) և Փամբակ հին նահանգների մասերէն:
 1855 թ". Շորագեալ նահանգում կար 3,239 տուն, 13,231
 ար". և 9,687 իգ". ընդամենը 22,918 հոգի: Փամբակ նա-
 հանգում կար 1513 տուն, 7,125 ար". և 5730 իգ". ընդ-
 ամենը 12,855. հոգի, ասել է թէ ամբողջ նահանգում 4752
 տուն կամ 35,773 հոգի: Հոգեւոր վարչութեան մեզ տուած
 տեղեկութեամբ նահանգիս մէջ (առանց քաղաքի) 1873 թ".

կար 5664 տուն, արական 30,532, իգական 30,578, ընդամենը 61,110 հոգի կամ քաղաքի հետ միասին 75784 հոգի: Հայ գիւղօրէից թիւը է 120: Ասել է թէ ամէն գիւղին միջին հաշւով ընկնում է մօտ 47 տուն, ամէն տան մօտ 10,8 հոգի: Եթէ միայն այս թւերը ճիշդ են, այն ժամանակ ուշադրու թեան արժանի է այն իրողութիւնը որ քաղաքից դուրս՝ գիւղերում արական և իգական սեռի ոչ միայն հաւասարու թիւն կայ, այլ և իգականը փոքր ինչ գերազանց է թւով. այս միայնակ հայաբնակ նահանգն է որ փոքր ի շատէ համապատասխանում է Արուսայի մէջ նկատուած իգական սեռի թուանշաններին, այլ խօսքերով ասել՝ այս նահանգում հայ կինը այնքան վատ պայմանների մէջ չէ ապրում, ինչպէս երբեմն պարսից ձեռքին եղած Արեւանի միւս նահանգներում: Միւս կողմէն նահանգս դուրի չէ նահապետական կեանքէն՝ քանի որ ամէն տան միջին հաշւով 10,8 հոգի է ընկնում: Նահանգիս 120 գիւղերից ամենամեծը, ըստ թւոյն տանց, է Աթթիի գիւղը (213 տուն), ըստ բազմամարդութեան մեծ Ղարաքլիսայ (1142 ար". և 1261 իգ."), այնուհետև 7 գիւղ 100 տանից աւելի բնակիչ ունին, 19 գիւղ 20 տանից պակաս, մէկ գիւղ միմիայն—9 տուն, մնացածները 20—100 տուն բնակիչ ունին: Նոյն հոգեւոր վարչութեան հաշւով նահանգիս մէջ (քաղաքի հետ) 1872 թւին պատահած է 3455 ծնունդ, որոնցից 1746 ար". և 1709 իգ". 2,756 մահ, որոնցից 1386 ար". 1370 իգ". և վերջապէս 974 պսակ: Ասել է թէ 1000 հոգուն տարեկան ընկել է մօտ 46 ծնունդ, մօտ 36 մահ և մօտ 10,3 պսակ:

Նահանգիս հողերը վարչութիւնը գտնվում է Ալէքսանդրոպոլ քաղաքում (տես Ալէքսանդրոպոլ ք.): Թիւ վանորէից երեք, 1) վանք Հառիճոյ (Ղփչաղ) 'ի գիւղն Ղփչաղ, 2) Մարմաշէն 'ի գիւղն Ներքին Ղանլիճայ և 3) Ս. Լու-

սաւորիչ 'ի գիւղն Ղլլէքիլիսայ: Թիւ ուխտատեղեաց 4, այն է Ս. Աիւրակէ 'ի գ". Աւարդանիւ, Ս. Շատուածածին մերձ 'ի գիւղն Ղլլաղ և 'ի գ". մեծ Ղարաքլիսայ և Հաջիհարայ: Այնքերում կուսակրօն միաբանութիւն չկայ: Թիւ եկեղեցեաց 'ի 120 գիւղօրեայս 117, ոչ մի գիւղ չկայ մի եկեղեցիէն աւելի ունեցող. երեք գիւղ առանց եկեղեցիի: Թիւ քահանայից 175, սարկաւագաց 3, եկեղեցական ստորին պաշտօնէից 19: Շտեղ է թէ միջին հաշուով մէկ եկեղեցին ունէ աւելի քան 48 տուն ժողովուրդ, մէկ քահանայ մօտ 32 տուն ծուխ: 4 գիւղ քահանայ չունին, 77 գիւղ մէկ մէկ քահանայ ունին, 31 գիւղ—2 քահանայ, 8 գիւղ—3 քահանայ, 2 գիւղ—4 քահանայ, 1 գիւղ—5 քահանայ և 1 գիւղ—7 քահանայ: Նահանգիս 117 եկեղեցեաց տարեկան եկամուտքը 1872 թւին էր մօտ 6648 ռ".: Եկեղեցեաց մայր գումարը մօտ 21,527 ռ". այդ հաշուով՝

տարեկան 3 ռուբլին պակաս եկամուտ ունեցող եկեղեցիք 3

10	16
50	58
100	25
200	11
300	4
400	1
<i>միջին հաշվով ամեն եկեղեցին եկամուտք ունէր—56 ռ". 82 կ".</i>	
3 ռուբլէէն պակաս մայր գումար ունեցող եկեղեցիք	20
10	9
50	20
100	23
200	14
300	8
400	7

500	„	„	„	„	„	2
600	„	„	„	„	„	5
700	„	„	„	„	„	4
1000	„	„	„	„	„	3
1500	„	„	„	„	„	2
3000	„	„	„	„	„	1

միջին հաշվով ամեն եկեղեցին մայր գումար ունէր—184 ռ".

Բացի Ալէքսանդրոպօլի մէջ գտնուած տղայից և օրիորդաց դպրոցները, նահանգիս մէջ 1873 թւին գտնուում էին հետեւեալ ուսումնարանները. 1) 'ի գիւղն մեծ Ղարաքլիսայ, 2) 'ի գիւղն Համամլի, 3) 'ի գիւղն Որդնաւ, 4) 'ի գ". Դահարլի, 5) 'ի գ". Խլի Ղարաքլիսայ, 6) 'ի գ". Հոռոմն, 7) 'ի գ". Սոնդուրլի, 8) 'ի գ". Աղիբէկ և 9) 'ի վանս Հառիճոյ: Յիշեալ դպրոցներում թիւ ուսուցչաց 14, ուսանողաց 264, ասել է թէ ամեն մէկ ուսումնարանին մօտ 30 ուսանող:

Հայ-կաթողիկաց թիւը դեռ ևս 1855 թւին էր 1) Ալէքսանդրոպօլ քաղաքում 100 ար". և 63 իգ". ամենը 163 հոգի, եկեղեցի 1, հոգևորական 2: 2) Շորադեալ նահանգում 413 ար". 372 իգ". ամենը 785 հոգի. եկեղեցիք 5, հոգևորականք 5: 3) Փամբակ նահանգում 585 ար". 530 իգ". 1115 հոգի, եկեղեցիք 5, հոգևորականք 6: Ընդամենը 2063 հոգի, 11 եկեղեցի և 16 հոգևորականք: Թէ որքան էր դոցա թիւը 1873 թւին չկարողացանք տեղեկանալ:

ԱՆՈՒՑՆԵՐ Նահանգական քաղաք Թիֆլիսի գաւառում Ախալցխայի նահանգում: Քաղաքս էր հին հայոց բերդ, որ միջին դարերում անցաւ Ալայ ձեռքը և այնուհետեւ Տաճկաց ձեռքը: 1829 թւին Ռուսաց հովանաւորութեան տակ մտաւ: Քաղաքիս հայք մեծ մասամբ դաղթած են Տաճկաստանէն, նշանաւոր Սարապետ արքեպիսկ. օգնութեամբ:

Դեռ ևս 1851 թւին քաղաքիս մէջ հայոց թիւը համարուում էր 7288

1864 թւին „ „ „ „ 12,356 որոնցից 6709 ար". և 5647 իգական: Բացի սոցա հայ-կաթողիկաց թիւը նոյն 1864 թ". ցոյց է տուած մօտ 711 հոգի, որոնցից 458 ար". և 253 իգ". մի այլ հաշվով հայ կաթողիկաց թիւը հասնում է մօտ 2000 հոգուն:

Այժմ համարելու է հայոց թիւը մօտ 15,000 հոգի: Թիւ հայ եկեղեցեաց 3:

Հայ-կաթողիկաց եկեղեցեաց 5 (?):

Թիւ հայ հոգևորականաց 1864 թւին 84 ար". և 63 իգ".

„ հայ-կաթողիկ հոգևորականաց նոյն թւին 9 ար".

Թէ որքան է դոցա մէջ քահանայից թիւը, չգիտենք:

Յանձնէ էր գեղեցիկ ճիւղ Լիւլ հայ Կոնյ, Կոնյան և Իգան Կոնյ Բնակչաց, հայ եկեղեցեաց, հանձնարարաց, սպասարարաց, եկեղեցեաց Կոնյանի որդանութիւնը, Կոնյան եկեղեցեաց և Կոնյան Կոնյ որդանութիւնը և այլն:

Ախալցխայ քաղաքը և իւր նահանգը ըստ հոգևոր վարչութեան կապտականին Արաստանու և Իմերէթի անուանեալ վիճակին, բայց նահանգիս վրայ հսկողութիւն ունենալու համար քաղաքիս մէջ կայ յաջորդութիւն: Յաջորդ և նախագահ նահանգական հոգևոր վարչութեան Թարգոս եպիսկոպոս, անդամք վարչութեան—աւագ քահանայ Եղիայ Համբարձումեան և Տէր Կարապետ Տէր Մարտիրոսեան:

Քաղաքիս հայ դպրոցներն են

1) Կարապետեան (երջանկ". Կարապետ արքեպիսկոպոսի անուամբ) հոգևոր դպրոց տղայոց համար: Թիւ դասաւանդ 3 (?), թիւ ուսուցչաց (?), աշակերտաց 90. Ծախս ուսումնարանի մօտ 3,700 ռ": Ունէ տեսուչ: Ըստ չափոյն ուսման հաւա-

սար է տէրութեան նահանգական դպրոցներին. ուսանելի լեզուք՝ հայոց, ռուսաց և գաղղիացւոց (?):

Դպրոցս վայելում է իւրեան պատկանեալ Խանէտ, Եպլախ, Սուլտա, Սարծախ և Տատէշ գիւղերի արդիւնքը, որ տված է կապալաւ տարեկան 5200 ռուբլիով: Դպրոցիս վրայ հսկողութիւն ունի առանձին հոգաբարձութիւն:

2) Արդանեան ծխական դպրոց տղայոց, հիմնեալ 1870 թին պ. Արդան Արդանեանցի ծախիւք: Թիւ աշակերտաց 140 (անթոշակք):

3) Նղիսաբէթեան օրիորդաց հոգևոր դպրոց, բացուած 1870 թ". 3 դասատուն (մէկը պատրաստական), 5 ուսուցիչ, 1 ուսուցչուհի, թիւ աշակերտուհեաց 65, որոնցից 15 եկեղեցական ծախսով, 5 ձրիավարժ և ֆուսթբոլերը թոշակաւոր ամսական 1—3 ռ". թոշակ:

4) Ուսիայեւական ծխական դպրոց օրիորդաց:

5) Նոր Երշաղոյս անունով օրիորդաց դպրոց. հիմնուեցաւ 1869 թին պ. Ուսիայէ Սաղաթեւանի աշխատանօք և քաղաքացւոց օգնութեամբ:

6) Մեծատունեան ծխական դպրոց տղայոց:

7) Ս. Ստեփանեան ծխական դպրոց տղայոց:

8) Մասնաւոր դպրոց տղայոց պ. Վահվէճնանի, ունի մօտ 60 աշակերտ, բոլորը թոշակաւոր:

Բացի այդ աղքային դպրոցներին, քաղաքումս կան տէրութեան ծախսով 1) նահանգական դպրոց, 2) ձրիավարժ օրիորդաց դպրոց, 3) օրիորդաց դպրոց Ս. Նունէի:

Քաղաքիս հայք ունին Եղբատաց զանձանակ անունով հիմնարկութիւն, այն է կամաւոր նուիրատվութեամբ ժողովում են տարեկան մօտ 1500 ռ". և բաժանում մօտ 400 աղքատաց:

Հայ գիւղօրայք Թիֆլիսի գաւառի Ախալցխայի նահանգում, 1869 թին:

Թիւ	Անունը գիւղօրէից	Տուն հայոց	Հ ո գ ի		Ընդամենը	Ե կ ե ղ ե ց ի	
			արաւկան	իդաւկան			
1	Աղխուր	29	114	109	223	1 եկ.	1 ուս.
2	Մուրակվալ	1	3	5	8	—	—
3	Չէչերէք	7	28	27	55	—	—
4	Յիրայ	10	49	51	100	1 եկ.	—
5	Յիրուտ	42	206	181	387	1 եկ.	1 ուս.
6	Պամաչ մեծ	18	98	87	185	1 եկ.	—
7	Պամաչ փոքր	13	72	74	146	1 —	—
8	Սաղմէլ	11	58	60	118	1 —	—
9	Արծիսցիխէ	1	6	5	11	1 —	—
10	Թամաշայ	33	188	108	296	1 եկ.	1 ուս.
11	Աղալթէթ	69	372	377	749	1 եկ.	1 ուս.
12	Բուրնաղէթ	26	103	100	203	1 եկ.	1 ուս.
13	Գողդար	23	144	111	255	1 եկ.	1 ուս.
14	Կոչիա	12	71	56	127	1 եկ.	1 ուս.
15	Լամաղուրցիս	17	83	87	170	1 եկ.	1 ուս.
16	Ալատուբան	23	131	136	267	1 եկ.	1 ուս.
17	Բէժանայ	54	200	239	439	1 եկ.	1 ուս.
—	Աղանայ	36	148	159	307	1 եկ.	1 ուս.
18	Սիրկվայ	7	35	23	58	1 եկ.	1 ուս.
—	Իխտիլայ	38	205	164	369	1 եկ.	1 ուս.
19	Վարեվան	36	96	113	209	1 եկ.	1 ուս.
20	Օրջայ	48	261	213	474	1 եկ.	1 ուս.
21	Խօջաբէլ	30	162	158	320	1 եկ.	1 ուս.
22	Թոկ	2	7	8	15	—	—
23	Խանդօ	65	304	298	602	1 եկ.	1 ուս.
24	Կորիս	48	333	286	619	1 եկ.	1 ուս.
25	Դիլիսկայ	74	412	397	809	1 եկ.	2 ուս.
26	Չիֆիկ	39	182	171	353	1 եկ.	1 ուս.
27	Չանդուրայ	35	217	184	401	1 եկ.	1 ուս.
28	Մուրջախէթ	5	31	33	64	—	—

29	Վաչիան	96	446	438	884	1 եկ. 1 ուս.
30	Կուլալիս	5	36	20	56	— —
31	Մամգարա	28	197	145	342	1 եկ. 1 ուս.
32	Խանչարի մեծ	49	253	247	500	1 եկ. 1 ուս.
33	Տուրուխ	26	135	125	260	1 եկ. 1 ուս.
34	Բարալէթ	34	187	207	394	1 եկ. 1 ուս.
35	Կոթիկիա	2	11	14	25	— —
36	Կուլիկամ	29	170	143	313	1 եկ. 1 ուս.
37	Խոսպիա փոքր	23	102	89	191	1 եկ. 1 ուս.
38	Խորէնիա	33	129	121	250	1 եկ. 1 ուս.
39	Ջիգրաշէն	68	306	301	607	1 եկ. 1 ուս.
40	Կաուքմա	14	66	50	116	1 եկ. 1 ուս.
41	Օրօզալար	33	182	156	338	1 եկ. 1 ուս.
42	Սատիա	100	533	457	990	1 եկ. 1 ուս.
43	Մերէնիա	54	340	360	700	1 եկ. 1 ուս.
44	Սամար մեծ	26	137	125	262	1 եկ. 1 ուս.
45	Սամար փոքր	23	155	131	286	1 եկ. 1 ուս.
46	Բուղաշէն	25	152	145	297	1 եկ. 1 ուս.
47	Բալխո	24	131	142	273	1 եկ. 1 ուս.
48	Թրկինա	7	49	42	91	1 եկ. 1 ուս.
49	Զար	27	166	148	314	1 եկ. 1 ուս.
50	Արաղվա	65	318	279	597	1 եկ. 1 ուս.
51	Գոմ	51	285	260	545	1 եկ. 1 ուս.
52	Օլավերդ	30	202	179	381	1 եկ. 1 ուս.
53	Մաջադիա	43	215	223	438	1 եկ. 1 ուս.
54	Արուլ	48	241	243	484	1 եկ. 1 ուս.
55	Թախչա	15	38	41	79	— —
56	Բուղալէթ	25	154	120	274	1 եկ. 1 ուս.
57	Փոկա	61	310	160	470	1 եկ. 1 ուս.
58	Առաքել մեծ	40	140	118	258	1 եկ. 1 ուս.
59	Առաքել փոքր	15	91	72	163	1 եկ. 1 ուս.
60	Գանձայ	58	438	418	856	1 եկ. 1 ուս.
61	Սաղամո	1	6	6	12	— —
62	Խեանչալի	13	127	87	214	1 եկ. —
63	Ղոնդուրա մեծ	49	276	199	475	1 եկ. 1 ուս.

64	Ղոնդուրա փոքր . . .	25	155	119	274	1 եկ. 1 ուս.
65	Դիլիֆ	37	220	165	385	1 եկ. 1 ուս.
66	Կուրիդատէմ	53	346	233	579	1 եկ. 1 ուս.
67	Սուլլա	66	314	299	613	1 եկ. 1 ուս.
68	Կարգախ	134	679	612	1291	1 եկ. 1 ուս.
69	Կոմուրդո	60	281	306	587	1 եկ. 1 ուս.

12467|13038|11765|24803| եկեղեցիք 62

ուսումնարանք 57:

Այս հաշուով միջին թվով ամէն մի գիւղին ընկնում է մօտ 36 տուն, ամէն տան մօտ 10 հոգի. 100 արականին մօտ 90 իգական: 1 եկեղեցին ունէ մօտ 40 տուն կամ մօտ 400 հոգի ժողովուրդ: 1 ուսումնարանը ընկնում է մօտ 435 հոգուն: Ուսանողաց թիւը յայտնի չէ. յայտնի չէ նաև թէ այդ ուսումնարաններից որոնց մէջ այժմ շարունակվում է ուսումնի, որոնց մէջ ոչ: Սակայն եթէ միջին հաշուով ամէն մի ուսումնարանում գցելու լինենք ամենաքիչը 10 աշակերտ, կանէ 570 աշակերտ կամ 100 հոգուն մօտ 2,3 աշակերտ:

Ա.ԽԱՆԴԱՆԻ քաղաքը Թիֆլիսի գաւառի Ախալքալաքի նահանգում: Տեղւոյս բարձրութիւնը ծովային մակերևոյթէն մօտ 5462 ֆուտ: Հին բերդ, ըստ աւանդութեան Ա ըաց Փառնաւոյ թագաւորէն շինած: Ա երջի դարերում Տաճկաց ձեռքին էր և միմիայն 1828 թւին անցաւ Ռուսաց ձեռքը:

1848 թւին բնակիչք 810 հոգի, որոնցից հայ 805

1851 „ „ ? „ „ „ 2599 (?)

1865 „ „ 1460 „ „ „ 1309 որոնցից 725 ար. 684 իգ.

1872 „ „ 2,276 „ „ (?)

Թիւ հայ եկեղեցեաց 3, հայ հոգեւորականաց 21 ար. 19 իգ.

Թիւ ուսումնարանաց 2. դոցանից մէկը տղայոց, միւսը օրիորդաց յանուն սրբոյն Սանդուխտ կուսին, բացուած 1872

Թւին: Թիւ աշակերտաց (?), Թիւ աշակերտութեան (?): Դպրոցիս հիմնադրութեան պատճառը եղած է արժ". Ստեփանոս ա. ք. Տէր-միրճողեանց:

ԱՇՏԱՐԽԱՆ կամ Աստրախան Ասպից ծովի եզերքի մօտ: Հայք դեռ ևս XVII դարում այստեղ բնակութիւն են դրած և մեծ առուտուր բացած Ռուսաստանի և Պարսկաստանի հետ: Օրէցօր հարստանում էին այստեղի հայք և նոր և նոր արտոնութիւններ ստանում տէրութիւնից մինչևի ներկայ XIX դարու սկզբները, այնուհետև քաղաքիս առուտուրը համեմատաբար անկաւ, հայերից շատերը կորցրին իւրեանց հարստութիւնը. շատերը տեղափոխուեցան ուրիշ քաղաքներ: Դեռ ևս 1786 թւին տեղւոյս հայոց թիւն էր 3546 հոգի, որոնցից 1855 հոգի արական և 1691 հ". իգական: Թիւ այժմեան հայոց (?): Թիւ քահանայից: (?) Դեռ ևս անցեալ դարու վերջերին Արղութեանց Յովսէփ կաթողիկոսի աշխատանօք քաղաքիս մէջ տղայոց ուսումնարան բացուեցաւ և տպարան հիմնուեցաւ, ուր տեղ քանի մի սիտանի գրքեր տպուած են: Այդ երկու հիմնարկութեանցը, բացի Յովսէփ կաթողիկոսին, օգնութիւն տուած են և մեծահամբաւ Ազաբեանները: Թիւ հայոց եկեղեցեաց չորս՝ մայր եկեղեցի Աստուածամօր, Պետրոսի և Պօղոսի, Աստարինէի և Աւսաւորչի: Հայք ունին տուն Առաջնորդարան անուանեալ: Պետրոսի և Պօղոսի եկեղեցին շատ ճոխ է և հարուստ. ունի սա և նշանաւոր Բաֆայէի իսկական նկարչութիւններից մէկը՝ ընծայ Պօտեմկին իշխանի: Եկեղեցւոյս վրայ նշանաւոր ծախս ունի արած Սարգսեանց գերդաստունը, որ մեծ հարստութեան տէր է: Բացի վերոյիշեալները կայ մի եկեղեցի ևս Ս. Յարութեան, քաղաքիս հանգստարանում: Քաղաքիս մէջ հաստատուած է հոգևոր վարչութիւն բոլոր միջին և հիւսիսային

Ռուսաստանի հայոց համար Աստրախանի թէմ անուամբ: Այժմեան թէմական առաջնորդն է արքեպիսկոպոս Գէորգ Ա. հապետեանը. անդամք վարչութեան աւագ քահանայ Յովսէփ Բունեաթեանց, տ. Սիմոն Ղարիբջանեանց և տ. Գաւիթ Ղադաշեանց:

Յովսէփ կաթողիկոսի բացած ծխական դպրոցը, այժմ երկու դասատունէն գոյացած, զետեղուած է Աստուածամօր եկեղեցւոյ սրահում, ունի 7 ուսուցիչ, մի վերակացու, 57 աշակերտ:

Մի այլ ծխական դպրոց յանուն Ս. Գէորգայ, ունի 2 ուսուցիչ, մէկ վերակացու, 34 աշակերտ:

Հոգևոր օրիորդական դպրոցում թիւ ուսուցչաց 5, մի վերակացուհի, աշակերտուհիք 67:

Աւերոյիշեալ 3 դպրոցների դրամական հաշիւն է:

մնացորդ 1870 թւից.	2413 ռ". 81 կ.
մուտք 1871 թւին	5822 ,, 29 ,,
	8236 ,, 10 ,,
ծախս	5302 ,, 7 ,,
	2934 ,, 3 ,,

Բացի յիշեալ ծխական դպրոցները՝ Սերովէ եպիսկոպոսի աշխատանօք 1837 թուին բացուել էր քաղաքիս մէջ թէմական հոգևոր ուսումնարան, որ և շարունակուեց մինչև 1848 թ". այնուհետև քանի մի անգամ բացուելով, նորից գոցուել է, բայց միտք կայ շուտով նորէն բանալու:

Աւիճակիս եկեղեցիքը արքունական բանկում շահով տուած են մօտ 280,000 ռ".

Տեղական աղքատաց հոգաբարձութիւնը ունէ 100,000 ռ".

Փակած հոգևոր ուսումնարանը 14,500 և այլն:

Աւերջապէս յիշելու է նշանաւոր եղած հայ դպրոցը, որ յիշատակաց արժանի Աղաբաբեանի նուիրաբերութեամբ հաս-

տատուեց այստեղ 1810 թւին: Մի ժամանակ շատ նշանաւոր եղաւ այդ հաստատութիւնը և մեծ օգուտներ տուեց, մանաւանդ Սերովբէ վարժապետի օրերով, բայց յետոյ հոգատարութիւնը դորայ մասին այն աստիճան թուլացաւ, որ բոլորովին քանդուելու մօտ էր, վասնորոյ Ռուսաց տէրութիւնը առաւ դորան իւր հոգաբարձութեան տակ և ցայսօր այդ ձեով շարունակվում է: Որքան են դորա մէջ հայ ուսանողք? Որքան են մասնաւոր անյայտ կամ արքունական դպրոցներում հայ ուսանողք? :

ԱՐՄԱՆԻՐ ՆՈՐ կամ Չերքեզահայք՝ մեծ գիւղ Աուբանի աշխարհում Աուբան գետի վրայ: Բնակիչները են հայք, որք վերափոխուած են այստեղ 1830 թւին Աովկասեան լեռներէն, ուր կբնակէին Չերքիզների հետ և որոց բարքը վարքը և լեզուն պահել են մինչև այսօր, ազատ է մնացել այդ ազդեցութիւնից միայն կրօնը: Եւթմ թիւ դոցա է 3,163 հոգի, որոնցից արական? իգակ? : Թիւ եկեղեցեաց 2, քահանայից: Ունին ուսումնարան, որի մէջ ուսուցիչ? աշակերտ? : Եւ հասարակ այս գիւղի մասին ունեցած տեղեկութիւնին շատ քիչ է, թէ և աւելին ցանկալի և հետաքրքրալի էր:

ԲԱԳՈՒ քաղաքը (Ասպից ծովի եզերքում) Աովկասույառաջադէմ քաղաքներէն մէկն է: Ըստ աւանդութեան քաղաքս շատ հին է: Միջին դարերէն սկսած այստեղ կնստէին երբեմն անկախ Բագուի խաները, բայց այս դարու սկզբներին ռուսաց ձեռքը անցաւ: Քաղաքս փառաւոր ապագայ ունէ: Բնակչաց թիւը 1871 թւին էր 15,604 հոգի: Թիւ հայոց 1851 թւին էր 405, որոնցից 283 ար. և 122 իգ. Եւթմ հայոց թիւն? Ունին 2 եկեղեցի, որոնցից մէկը նորակառոյց: Չնայելով տեղացի հայոց սակաւութեանը, նոքա

շատ աշխատասէր և հայասէր են և իւրեանց քանի մի բարի գործքերովը նախադաս համարուելու են այլ քաղաքների հայերէն: 1864 թւի մայիսի 21-ին օգոստափառ Այսեր բարեհաճութեամբ տեղացի հայոց ձեռքով հիմնուեցաւ Մարդասիրական ընկերութիւն յանուն Ս. Գրիգորի-Նուսաւորչի: 1872 թւին այս ընկերութեան անփոփոխ անդամների թիւը էր 105, տարեկան անդամների—56: Ընկերութիւնը քաղաքիս նորակառոյց հայ եկեղեցւոյ բակում կանգնացրեց մի մեծ շէնութիւն, որի մէջ պէտքէ տեղափոխուին դպրոցները, տպարանը և գրադարանը: Ընկերութեան հովանաւորութիւն տակ է տեղւոյս օրիորդաց ուսումնարանը, նմանապէս ունի տպարան (2 մամուլ, տառեր հայ, ռուս, թուրքաց լեզուների) և գրադարան (մօտ 1000 հատոր գիրք): Ընկերութեան հաշով ուսանում են քաղաքիս գիմերիտասարդք: Աւերջապէս ընկերութիւնը օգնում է տեղւոյս ծխական և Եւթմախու նորակառոյց հայ ուսումնարաններին, տալիս է չքաւոր ուսանողաց ձրի դասագրքեր, տօն օրերը բաժանում է չքաւոր հայ և այլազգի աղքատներին օգնութիւն և այլն և այլն: Ի թիւս հիմնադիր անդամների յիշելու է հանգուցեալ Ե. Տէր-Ղուկասեանին (ընծայեց ընկ. 5000 ռ.), հանգ. բժիշկ Դ. Ռոստոմեանին (ընծ. 500 ռ.) և մեծ. Մովսէս Օհրապեանցին (ընծ. 600 ռ.), որք սկզբնապատճառ են եղած ընկերութեանս հիմնելուն: Ընկերութեան հաշիւը 1871 թւին հետևեալն էր ներկայացնում: մնացած ց1-ն յունվ. 1871 թ. գուտ գումար 8771 ռ. 25 կ. տարեկան մուտք 1871 թւին. 19417 ,, 92 ,,

ընդամենը	27389	,,	17	,,
ծախս 1871 թւին.	3784	,,	64	,,
մնացորդ ց1-ն յունվ. 1872 թ.	27389	,,	17	,,

1872 թվին քաղաքիս հայք հիմնեցին մի այլ ընկերութիւն «Բարեգործական» անուամբ, աղքատաց օգնելու նպատակաւ. ց1-ն ապրիլի 1873 թվի, ցմ մէկ տարւայ մէջ ընկերութեան մուտքն էր 1113 ռ". ծախսը աղքատաց վրայ 744 ռ". Գնացորդ 469 ռ":

Մարդասիրական ընկերութեան օրիորդաց ուսումնարանում թիւ աշակերտութեաց 30, մի ուսուցիչ, մի վարժուհի:

Բարեգործական ընկերութեան օրիորդաց ուսումնարանում (?) թիւ աշակերտութեաց ?, մի ուսուցիչ, մի վարժուհի: Եւսական տղայից ուսումնարանում թիւ աշակերտաց 100, ուսուցիչք չորս: Թիւ քահանայից քաղաքիս ? Ըստ հոգևոր վարչութեան Բագուի ամբողջ գաւառը կապտականի Շամախու թէմին (տես Շամախի):

Բագուի նահանգում հայ զիւղեր չկան: Սակայն քաղաքիս և նահանգի մէջ գտնուող երկսեռ հայոց թիւը 1869 թվին պաշտօնական կերպիւ ցոյց է տուած 891 հոգի: Բաղաքիցս մօտ 30 վերստ հեռաւորութեամբ Ապշերոնի թերակղզիի վրայ գտնուում են հայոց սրբոցն Անդրէի և Եղիայի գերեզմանները, որոնց վրայ վերջի ժամանակները մատուռ շինուեցաւ:

ԲԱՅԱԶԷԹ ՆՈՐ նահանգական քաղաք Երևանի գաւառի Նոր Բայազէթի նահանգի, Սևանայ կամ Գեղամայ ծովակին վրայ: Բնակիչք գլխաւորապէս հայք են, գաղթած 1830 թվին հին Բայազէթ քաղաքէն:

հոգի

Թիւ հայոց 1851 թվին 1489 ար". 1071 իգ". ընդամենը 2560
 " " 1865 " 2260 " 2205 " " 4465

Ըստ հոգևոր վարչութեան պատկանում է քաղաք Երևանայ թէմին: Թիւ եկեղեցեաց 2, քահանայից ? Բացի քաղաքիս արքունական նահանգական ուսումնարանը, որի մէջ ուսանում են հայք ? հոգի, կայ մէկ ծխական հոգևոր դպրոց, որի մէջ թիւ ուսուցչաց ? աշակերտաց ? Ունին օրիորդաց ուսումնարան, որի մէջ թիւ ուսուցչաց ? աշակերտութեաց ? Եւհասարակ քաղաքիս հայքը կեանքի և յառաջադիմութեան սակաւ նշաններ տուող հայերից մէկն են:

Նոր Բայազէթի նահանգում 1865 թվին էր թիւ հայոց 46,143 հոգի, որոնցից ար". ? իգ". ? թիւ հայ զիւղորէից ?, տանց ?, եկեղեցեաց ?, քահանայից ?, ուսումնարանաց ? և այլն և այլն:

ԳԱՆՁԱԿ ՏԵՍ ԵԼԻՍԱՎԷԹՈՂՈՒ:

ԴՌԻ նահանգական քաղաք Թիֆլիսի գաւառում, Սուր գետի վրայ: Շինած է հին ժամանակներում և վրաց նշանաւոր բերդ է եղած: Տեղացի հայք գաղթած են Անի քաղաքէն և Հայաստանի այլ և այլ կողմերէն: Թիւ բնակչաց ընդհանրապէս 1869 թվէն էր 5183: Հայք դեռ ևս 1851 թվին էին 2355 հոգի, որոնցից 1297 ար". և 1058 իգ". այժմ հայք մօտ 3500 հոգի են: Ըստ հոգևոր վարչութեան նահանգս ստորադրեալ է Արաստանու և Իմերէթի թէմին. Յաջորդ նահանգիս Յովսէփ վարդապետ Խարաղեանց, անդամք վարչութեան քահանայք՝ Ներսէս Տէր-Պետրոսեանց և Եղիշէ Տէր-Սահակեանց: Թիւ եկեղեցեաց 5, քահանայից ? Ունին ծխական դպրոց երկու դասատուով, որի մուտքը և ելքը ?, թիւ ուսուցչաց ?, աշակերտաց ? 1870 թվին հիմնուեցաւ քաղաքիս հայոց համար օրիորդաց Մարիամեան անունով ուսումնարան, ստորադրեալ առանձին հոգաբարձութեան: Թիւ ուսուցչաց 4, որոնցից 1 քահանայ Եղիշէ Տէր-Սահակեանց և երկու օրիորդք, որոնցից մինը՝ վրացի

իշխանուհի Եկատերինէ Թարխանովը հիմնադրութեան օրէն ցայսօր ձրի է դաս տալիս: Թիւ աշակերտութեաց 1873 թւին —42: Սուտք ուսումնարանիս 1870 և 1871 թւերին (15 ամսուայ) 589 ու. 37 կ. ծախս 419 ու. 12 կ. մնացորդ 170 ու. 25 կ: Թիւ հայոց՝ տէրութիւն նահանգական դպրոցում և օրիորդաց ուսումնարանում ?:

Թիւ հայ գիւղօրէից Պօրու նահանգում ?, հայ բնակչաց (քաղաքի հետ միասին) 10,484 հոգի. թիւ եկեղեցեաց ? քահանայից ?, հայ վանօրայք նահանգումն չկան:

ԳՐԻԳՈՐԻՈՊՈՂ, քաղաքը Խերսօնիայի դաւառում: Թիւ ընդհանուր բնակչաց 6791, որոնցից մեծ մասը հայք են (?): Քաղաքս շինուած է 1792 թւին իսկապէս հայոց համար Յովսէփ կաթողիկոսի աշխատանք. այն ժամանակ հայք 900 տուն էին, բայց յետուհետը քչացան, այնպէս որ 1830 թուականներին արդէն 350 տուն էին: Եւթմն ? : Յովսէփ կաթողիկոսի աշխատանք քաղաքացիքս ստացան շատ արտօնութիւններ, ի թիւս որոց ազգային դատաստան ունենալոյ իրաւունքը: Ըստ հոգևոր վարչութեան քաղաքս պատկանում է Նախիջևանայ և Բեսարաբիոյ թէմին: Տեղս կայ հոգևոր վարչութիւն, որոյ անդամք են քահանայք՝ Արարպետ Մարջանեանց և Պաւիդ Շահինեանց: Թիւ եկեղեցեաց 3, այն է՝ Ս. Աստարինէի, Լուսաւորչի և Խաչի: Թիւ քահանայից ? : Տեղւոյս տղայոց դպրոցը, որ երբեմն հոգևոր և ծխական էր, այժմ լուսաւորութեան նախարարի իրաւասութեան ներքոյ է: Թիւ հայ աշակերտաց ? : Ունին և օրիորդաց ուսումնարան Սրբուհեան անունով, սորայ վրայ շատ խնամատարութիւն ունէ յիշեալ Տէր Պաւիթ Շահինեանց քահանան: Թիւ ուսուցչաց ?, աշակերտութեաց ?, ելումուտք դպրոցիս ?:

ԳԱՐԲԱՆԴԻ Հարաւային Պաղստանի գլխաւոր քաղաքն է Ասսպից ծովի եզերքին. ըստ աւանդութեան շինած է քաղաքս Աղէքսանդր Մակեդոնացին. Ռուսաց ձեռքը անցաւ 1806 թւին: Թիւ ընդհանուր բնակչաց 17,730, որոնցից հայք ? : Պեռ ևս 1851 թւին տեղացի հայոց թիւն էր 303 հոգի, որոնցից 153 ար. և 149 իգ: Ըստ հոգևոր վարչութեան քաղաքս կաթողիկոսի Շամսիու թէմին: Եկեղեցի հայոց 1, քահանայք ?, ծխական ուսումնարան չունին, արքունական դպրոցում ուսանում են մօտ 40 հայ տղայք:

ԴԻՇԼԱՂԱՐ ոչ հեռի Պարբանդէն: Թիւ բնակչաց 809, որոնցից հայք 118 հոգի, եկեղեցի ? քահանայ ?:

ԴՈՒՇԵԹ նահանգական քաղաք Թիֆլիսի դաւառում: Թիւ բնակչաց 2176 հոգի, որոնցից հայք 1218 (?) այն է 629 ար. և 589 իգ: Ըստ հոգևոր վարչութեան պատկանում է Արաստանու և Իմերէթի թէմին: Թիւ եկեղեցեաց 1, քահանայից ? : Ունին ուսումնարան տղայոց (?): Նահանգիս մէջ բնակվող (քաղաքի հետ միասին) հայոց թիւն էր 1869 թւին 3191 հոգի: Մեզ յայտնի եղած հայոց եկեղեցիքը գտնվում են հետևեալ գիւղերում՝ Մցխէթ հանգուցեալ Լէֆէնդիանի հաշուով շինած, ծախս մօտ 15000 ու: Ենանուր, Մճագիսջվարի, Մուխրան և Եխալգօրի: Թիւ քահանայից ?

ԵԼԻՍԱՒԷՏՊՈՂ, կամ Պանձակ դաւառական քաղաք: Նախ հին հայոց քաղաք, ապա Պանջեայ անունով առանձին խաների բնակութեան տեղ. 1804 թւին անցաւ Ռուսաց ձեռքը և այդ ժամանակէն կոչվում է Ելիսաւէտպօլ: Թիւ ընդհանուր բնակչաց 16,213: Հայք 1848 թւին 4985 հոգի:

էին, իսկ 1865 թ". 5615 հոգի, որոնցից ար". ? իգ". ?։ Մի այլ հաշուով հայք 7948 հոգի, որոնցից 4215 ար". և 3733 իգ". Քաղաքս իւր նահանգով պատկանում է Ս. Գրաստանու և Խմերէթի հոգեւոր թէմին. յաջորդ տեղւոյս Գրիգոր վարդապետ Տէր Ստեփանեան. անդամք վարչութեան քահանայք՝ Աստուածատուր Տէր Յարութիւնեանց և Գրիգոր Թուժանեանց։ Թիւ եկեղեցեաց 4, քահանայից 22, ազգային և եկեղեցական սեփականութիւնք ?։ Քաղաքիս ազգային հոգեւոր դպրոցը բաղկացած է երեք դաստանից. թիւ ուսուցչաց ?, աշակերտք (1870 թւին) 120. ելեմուտք դպրոցիս ?։

Օրիորդաց ուսումնարանը (մասնաւոր) տիկին Մազթաղինէ Անդիբարեանցի՝ ունէ ուսուցիչ ?, աշակերտուհի 45.

Նշխաւէտպօլի գաւառը գոյանում է Նշխաւէտպօլի, Նուխուայ, Շուշուայ, Օւնդէզլուրի և Ղաղախու նահանգներից։

Փաւառիս հայոց թիւը ?

Նշխաւէտպօլի նահանգում հայաբնակ դիւղօրայք ?, թիւ եկեղեցեաց ?, քահանայից ?, վանօրէից ?, ուսումնարանաց ?։

ԵԿԱՏԵՐԻՆՈՒԱՐ գլխաւոր քաղաք Սուբանի աշխարհքում գտնվում է Սուբան գետի վրայ։ Թիւ հայոց ? թիւ հայ եկեղեցեաց ? 1868 թւին տեղացի հայք 30,000 ու". չափ ծախս անելով շինեցին մի գեղեցիկ եկեղեցի մեծ բակով, կից դորան շինուած է երկու տուն, մինը հոգեւոր վարչութեան համար, միւսը ծխական ուսումնարանի։ Եկեղեցին բանկում ունէ 8,000 ու". դրամագլուխ։ Թիւ հոգեւորականաց ?։ Ըստ հոգեւոր վարչութեան քաղաքս և Սուբանի աշխարհք պատկանում են Նախիջևանու և Բեսարաբիայի թէմին։ Քաղաքումս կայ հոգեւոր ծխական դպրոց Մեսրոպեան անունով, հիմնած 1863 թւին։ 1870 թւին դորան կից բացուեցաւ օրիորդաց ուսումնարան տեղացի տիկնանց խնամատարութեամբ։ Տարեկան մուտք և ելք երկսեռ դպրոցաց ? թիւ ուսուցչաց ? աշակերտաց և աշակերտուհեաց ?։

ԵԲԵԼԱՆ գլխաւոր քաղաք Նրեանու գաւառի։ Ըստ աւանդութեան հիմնադրուած է Նոյեան ժամանակներէն, այնուհետեւ նշանաւոր հայ քաղաք, վերջը անցած է երբեմն պարսից, երբեմն օսմանցւոց ձեռքը, իսկ երբեմն անկախ իբր խաների բնակարան։ 1827 թւին անցաւ Ռուսաց ձեռքը։ Բարձրութիւն ծովային մակերեւոյթէն 3174 ֆ".

1848 թւին թիւ բնակչաց 12,815 հ". որոնցից հայք 5,600 հ".

1853 թ". " " ? " " 6,169 "

1865 " " " 12801 " " 5,634 "

որոնցից ար". 2,999, իգական 2635։ Թիւ այժմեան հայոց ?։

Ըստ հոգեւոր վարչութեան քաղաքս իւր գաւառով կազմում է առանձին թէմ Նրեանու։ Թէմական առաջնորդ արքեպիսկ.

Նշխաւոր Տէր-Սարապետեանց. անդամք վարչութեան ա.

քահանայք Սահակ Տէր-Ղազարեանց, Խաչատուր Բաբա-

խանեանց և Վէորդ Թադէանոսեանց։ Թիւ եկեղեցեաց քա-

ղաքիս 8. թիւ վարդապետաց 2, քահանայից ? Ազգային և

եկեղեցական կալուածք ? Տեղւոյս թէմական հոգեւոր դպրոցը

բաղկացած է 3 դաստանից (1 նախակրթական), ունի տե-

սուչ, թիւ ուսուցչաց ? թիւ աշակերտաց մօտ 100, դպրոցիս

մուտքը և ելքը ?։ Բացի դորան կան 3 ծխական դպրոցներ

և 2 մասնաւոր ուսումնարաններ քահանայից մօտ, թիւ ու-

սուցչաց ? աշակերտաց ? ել և մուտք դոցա ?։ Օրիորդաց

ուսումնարան հիմնած 1867 թւին. թիւ ուսուցչաց ? աշա-

կերտուհեաց ? ել և մուտք ?։ Բացի դոցա՝ քաղաքիս ար-

քունական պրօգրիմնադիմնում ուսանում են հայ տղայք ? հո-

գի և օրիորդաց Ս. Հռիփսիմէի ուսումնարանում աշակեր-

տուհիք ? Քաղաքիս հայք ունէին ընթերցարան, որ այժմ

անկման մէջ է։ Առ հասարակ դոքա եռանդոտ կեանք չու-

նեցող հայերից են։ 1873 թւին անձրեւի սաստիկ հեղեղը մեծ

վնաս տուեց քաղաքիս։

ԵՐԵՒԱՆԻ ԳԱՒԱՌՈՒ ԹԻՒՆ Հայ բնակչաց 1865 ին համար-	
վում էր 235,987 որոնցից 125,331 ար". և 110,656 իգ". և	
սյդպէս ամբողջ զաւառւի բնակչաց 53,90/0 էին կազմում հայք:	
Դոցանից Երևան քաղաքում	5,770
Երևանու նահանգում	26,709
Ալէքսանդրապօլ քաղաք.	14,733
Ալէքսանդրապօլ նահանգում	58,708
Նախիջևան քաղաք.	1,598
Օրդուբաթ քաղաք	351
Նախիջևանու նահանգ	31,261
Նոր Բայազէթ քաղաք.	4,473
Նոր Բայազէթ նահանգ	46,143
Էջմիածնայ նահանգ.	49,945

Այլքսանդրոսյոյլը և Նոր-Բայազէթը միանգամայն հայ քաղաքներ են, Օրդուբաթը մահմետական քաղաք է, իսկ Նրեւանի և Նախիջևանի մէջ հայք և մահմետականք խառն են և այս վերջիններր առաւել են թուոյ:

1865 թվին Հայ-լուսաւորչականներէն զաւառիս մէջ
գտնուում էին

Ճառանգական ազնիւ	29	Հոգի
Ընձնական ազնիւ	412	„
Մեղէք	248	„
Բէկ և զինուորականք	5	„

Լճաբանություն 694 „

Սաթուղիկ հայերից Լս ազնիւ 19 „

Բողոքը 713, այնու-

պէս, որ մօտ 330 հոգուն մէկ ազնուական էր ընկնում:

Գաւառիս մէջ Հայ-լուսաւորչական կղերի թիւն էր
1972 ար". 1512 իգ". ընդամենը 3484, այնպէս որ 67
աշխարհականին մէկ հոգեւորական էր ընկնում: Յիշեալ կղերի

Թուում գտնվում էին 22 վարդապետք և 15 կոյսք, ընդամենը կուսակրօնք 37, որ ասել է թէ 5,696 ար". հոգուն մէկ վարդապետ և 7,377 իգ". հոգուն մէկ կոյս էր ընկնում: Անքերի թիւը դաւառիս մէջ 29, թիւ եկեղեցեաց 579, որ ասել է թէ 407 հոգոյ համար մէկ եկեղեցի:

ար". իգ".

Հայ հարկատուաց թիւն 1865 թ. էր 228,206 և 228,300 հոգիք
Բացի այդ հայ-կաթոլիկէք: . . . , 3,257 և 3,497. ,,

Սովորաբար հայոց մէջ $25\frac{1}{2}$ հոգուն մէկ ծնունդ է ընկնում, 30 հոգուն մէկ մահ: Գաւառիս հայոց մէջ

1863 թ".	Ծնունդ են 5,036 ար".	4,319 իգ".	Ընդամենը	9,355
1864 թ".	,, 4,454	,, 4,208	,,	8,662
1865 թ".	,, 4,399	,, 3,839	,,	8,238

Երեք տարւայ մէջ	13,839	„	12,366	„	„	26,255
1863 թ". մեռան	3,705	ար".	3,364	իգ".	ընդամէնը	7,069
1864 „	4,120	„	3,465	„	„	7,585
1865 „	3,103	„	2,934	„	„	6,037

Երեք տարւայ մէջ 10,928 ,, 9,763 ,, ,, 20,691

Լսել է թե երեք տարւայ մէջ աւելացել են 2961 ար",
և 2,603 իգ". բոլորն 5564 հոգի. կամ տարէնը 1855 հոգի,
որ հայոց ամբողջ թւոյն նայելով ասել է թէ տարեց տարի
գաւառիս հայք աւելանում են միմիայն 0,90%:

Այդ երեք տարւայ մեռածներէն միջին հաշուով տարէնը մեռել են

1 տարեկանէն պակաս հասակում	991
--------------------------------------	-----

1 ԷՆ ՄԻՆՃԼ 5 տարեկան Հասակում. 838

5	4	„	15	„	„	•	•	•	•	•	894
---	---	---	----	---	---	---	---	---	---	---	-----

[illegible]

25	£	35	580
25	£	35	1 000

35	45	55	65	75	85	95	1,009
45	55	65	75	85	95	1,115	

55 50 " 75 " " " . . . 1,119

75 Էն	„	85	„	„	„	301
85 Էն	„	95	„	„	„	224
95 Էն	„	100	„	„	„	75
100 Էն	„	105	„	„	„	19

Ընդամենը միջին հաշվով տարեկան մեռնում են՝ 6896 հոգի: Պալատիս մէջ ծնունդների առաջի տարւայ հասակում մեռնողները ընդհանուր մեռնողների եօթներորդ մասն է: Մինչև 5 տարեկան հասակին չհասածների թիւը 21% է: Ամենից քիչ մեռնում են 15-էն մինչև 45 տարեկան հասակում, երկայնակեցութիւնը բնական է դարձած այստեղի հայոց մէջ. 1863 թւին դաւառումն 890 ծերունիք կային 85 մինչև 100 և աւելի տարեկան: 1000 հոգուց սովորաբար երկուսը խորին ծերութեան են հասնում: Ամենաերկայնակեաց հայքն են Լճմիւսիայ նահանգի լեռնային մասերում բնակողք (Աբարանցիք):

Աերոյիշեալ հինգ քաղաքներում հայերից 1863—1865 թ".
 ծնել են 2,106 ար". 1,972 իգ". ընդամենը 4,078
 մեռել են 1,516 ար". 1,644 իգ". ընդամենը 3,160

Ծնունդը աւել է 590 „ 328 „ „ 918 հոգի
 հայ քաղաքացւոց թւոյն } 20 հոգուն մէկ ծնունդ է ընկել
 նայելով ասել է թէ }
 27 „ „ մահ „ „

Այդպէս ահա տարեց տարի քաղաքացւոց աւելացած թիւն է 1,1%: Թէ և դաւառիս քաղաքացւոց երկայնակեցութիւնը համեմատաբար պակաս է քան թէ գիւղացւոց, սակայն և քաղաքներում շատ են օրինակները 100 տարիքէն աւելի ապրելու, մանաւանդ կանանց մէջ:

Պատկերների թիւը	հայ-լուսաւորչականաց	հայ-կաթոլիկաց
1863	— — 2220	— — 29
1864	— — 2254	— — 25

1865	—	—	2670	—	—	20
Միջին հաշվով տարեկան	2381	—	—	—	—	25
հոգուն						
Այդպէս ահա մէկ պսակը ընկնում է հայ-լուսաւորչականաց	99					
„ „ „ հայ-կաթոլիկաց	143					
Բոլոր դաւառիս մէջ առանձնապէս հայ բնակութեանց տեղեր կան 413. հայ և մահմետականք խառը 91:						
Հայոց մէջ 100 տունէն աւելի ունեցող գիւղերի թիւը բաւականին շատ է:						

ՉԱՔԱՐԱՆԱԳ ԳԼԽԱՆՈՐ քաղաք Չաքաթալայի նահանգի: Քաղաքիս հայք մեծ մասամբ օտարաքաղաքացիք են և միմիայն քանի մի գերդաստուն կարող են համարուիլ տեղացի բնակիչ: Թիւ հայոց 1858 թւին 138 ար". 28 իգ". 1862 թ". 120 ար". 98 իգ". այժմ թիւ հայոց աւելի քան 500 հոգի, որոնցից ար". ? իգ". ?. մեծ մասամբ այստեղ հայքը կրպակներ ունին և մանր առուտուրով են պարագում: Ըստ հոգեւոր վարչութեան նահանգս Արաստանու և Լմերէթի թէմին է պատկանում: Քաղաքիս մէջ կայ մի եկեղեցի, որ ունի քանի մի անշարժ կալուածքներ 1200 ո". արժողութեամբ, անօթեղէնք և շարժական իրք եկեղեցւոյ արժողութեամբ 2000 ո". առձեռն պատրաստի դրամադրուի 1500 ո". տարեկան եկամուտք եկեղեցւոյ մօտ 600 ո". Թիւ քահանայից 2, տարեկան եկամուտք դոցա ընդամենը 800 ո": Օխական դպրոց չունին: Արքունական ուսումնարանում 35 հայ աշակերտք և տէրութեան օրիորդական դպրոցում հայ աշակերտուհիք 10: 1870 թւին քաղաքիս հայ երիտասարդք պ. Մ. Քոչարեանցի ջանիւք հաստատեցին մի ընթերցարան հայոց, որը որ 1873 թւին ունէր մօտ 200 հատորի չափ գրեանք մօտ 330 ո". արժողութեամբ և 100 ո". աւելի առձեռն դրամ:

Նահանգիս մէջ նշանաւոր է Վախ գիւղը, ուր ժողոված են զանազան քաղաքացի հայ վաճառականք ապրիշումի առուտուր ունեցողք: Թիւ դոցա ?, եկեղեցի 1, ունին մի քահանայ:

ԹԵԼԱԻ քաղաքը Թիֆլիզու գաւառի Թէլաւի նահանգում: Քաղաքիս հայքը գաղթած են Հայաստանէն 14 և 18-րորդ դարերում: Թիւ հայոց 1851 թւին 3122 հոգի. 1865 թւին հայոց թիւը պաշտօնական ձեով ցոյց է տուած 2607 հոգի, այժմ ? որոնցից ար". ? իգ". ? : Ըստ հոգեւոր վարչութեան քաղաքս և նահանգը պատկանում են Վրաստանի և Խմերէթի թէմին: Թիւ եկեղեցեաց 3, եկեղեցական կալուածոց ? թիւ քահանայից 1865 թ". 24, այժմ ? Այստեղ 1860 թ". հիմնուեցաւ տղայոց հոգեւոր դպրոց, որ և կայ ցայժմ եկեղեցւոյ արդիւնքէն և քաղաքացւոց նուիրատուութենէն կառավարվելով: Մուտք և ելք ուսումնարանի ? թիւ ուսուցչաց ? աշակերտաց ? : Քաղաքիս արքունական նահանգական դպրոցում և օրիորդաց ուսումնարանում Ս. Նունէի թիւ հայ աշակերտաց և աշակերտուհեաց ? :

Նահանգիս մէջ թիւ հայաբնակ գիւղօրէից ?, թիւ բնակչաց ?, եկեղեցիք 11 (?), հոգեւրականք 30 (?):

ԹԵՄԻՐ ԽԱՆ ՇՈՒՐԱՅ Հիւսիսային Վաղստանի զլխաւոր քաղաքն է: Թիւ ընդհանուր բնակչաց 2069, հայք 1865 թ". 303 հոգի, մեծ մասը արական, վաճառականութեամբ եկած. ունին հայ եկեղեցի. թիւ քահանայից ? ծխական դպրոց չունին:

Սոյն հիւսիսային Վաղստանում հայք (ըստ մեծի մասին վաճառականութեամբ) բնակվում են յետագայ տեղերում Պէպրովէ—թիւ հայոց մօտ 150 հոգի, Զեւ Եօրլէ—34 հոգի և Իշխարլէ—31 հոգի:

ԹԵՈՒՌՈՍԻԱՅ կամ Քեֆէ քաղաքը Սև ծովու վրայ: Հայք մեծ քանակութեամբ գաղթած են այս քաղաքը XIV և XV դարերում: Ենի քաղաքէն և մի ժամանակ այնպէս զօրեղացած են, որ քաղաքս միանգամայն հայոց համարուելու էր (հին քաղաքը այժմեան Թէոդոսիայէն փոքր ինչ հեռի է): Այժմ թիւ հայոց ոչ աւելի քան 150. որոնցից 10 չափ հայ—կաթօղիկք: Հանդուցեալ Յարութիւն աղայ Խալիպեանի մեծագումար օժանդակութեամբ 1858 թւին քաղաքումս բացուեց դեր". Վաբրիէլ վարդապետ (այժմ արքեպիսկոպոս) Այվազեանի հոգատարութեան ներքոյ՝ մի ուսումնարան ուսաստանի և Տաճկաստանի հայոց համար, համեմատ արքունական զիմնադիւնների: Ուսումնարանս կոչուեց Խալիպեան: Իւր յաջող ժամանակները (վաթսունական թուականներում) ուսումնարանը ունէր մօտ 6 դասատուն. 100 աւելի աշակերտ և մօտ 15 ուսուցիչք: Վեր". Վաբրիէլ եպ". Այվազեանի և Խորէն Վալֆայեանի մասնակցութիւնը այդ ուսումնարանում աւելի փառաւոր էին կացուցանում Խալիպեանի հիմնարկութիւնը: Շուտով բացուեցաւ այդ տեղ մի փառաւոր տպարան և ապա գրադարան: Փարիզ սկսուած „Սասեաց Աղանի“ օրագիրը այստեղ տեղափոխուեցաւ, որ և շարունակուելով՝ Ռուսերէն լեզուաւ ևս կ'ըլլայ ընծայուէր: Վերջի ժամանակները ուսումնարանի դործքերը վատ զնացին, Խալիպեանի արած ծախսը չբաւականացաւ: Այն ժամանակ Վայսեր բարեհաճութեամբ հայոց սեմինարիայ անուանվեցաւ: 1870 թուականէն ցայսօր այդ հոյակապ ուսումնարանը անկման մէջ է և մեծ խնամատարութեան կարօտ: Ուսումնարանիս համար Խալիպեանը կառուցած է մեծ 3 հարկանի տուն: Յիշեալ տպարանը ցայսօր ևս պարապում է տպագրութեամբ հայ գրեանց, մանաւանդ պ. Տէր Աբրահամեանի և Վրիզոր Տէօրլէթեանի աշխատանքք:

Բացի այդ քաղաքիս մէջ կան ժողովրդական դպրոցներ տղայոց և օրիորդաց, դոցա ելումուտք ? Թիւ ուսուցչաց ? աշակերտք և աշակերտուհիք մօտ 75. Այդ դպրոցները կառուցած են և ապահովացրած Աթոռնճեան եղբարք և քանի մի այլ բարերարք: Թիւ եկեղեցեաց ? որոնցից նշանաւոր են Ս. Սարգիս և Հրեշտակապետաց: Թիւ քահանայից ? Ըստ հոգեւոր վարչութիւն քաղաքս պատկանում է Նախիջևանայ և Բեսարաբիոյ թէմին:

Այժմ այստեղ հրատարակուում է պ. Գրիգոր Տէրվէթեանի խմբագրութեամբ ,,Դաստիարակ“ անունով պատկերազարդ ամսագիրը, որը որ սկսուեց յունիս ամսէն 1873 թ".

ԼԵՆՔՈՐԱՆ նահանգական քաղաք Բագուի գաւառի: Թիւ բնակչաց 1865 թ". 3739, որոնցից հայք 1848 թ". 160 հոգի. այժմ ? Զայք ունին մի եկեղեցի. Թիւ քահանայից ? Ուսումնարան չունին: Ըստ հոգեւոր վարչութեան նահանգս պատկանում է Շամախու թէմին:

Նահանգիս մէջ մշտնջենաւոր հայ բնակիչներ չկան:

ԽՐԻՄ ՀԻՆ ոչ հեռի 'ի Թէոդոսիայէն' հայաբնակ հին քաղաքներից մէկն է, այժմ անկման մէջ: Թիւ հայոց ? եկեղեցի 1 (?) եկեղեցական կալուածք ? Թիւ քահանայից ? Ըստ հոգեւոր վարչութեան պատկանում է քաղաքս Նախիջևանու և Բեսարաբիայի թէմին: Ունին մի ուսումնարան տղայոց, որոյ ելումուտք ? Թիւ ուսուցչաց ? աշակերտաց ? օրիորդաց դպրոց չունին:

Ոչ հեռի այս քաղաքէն կայ հայ վանք Ս. Նշան կամ Ս. Խաչ անունով, որ ունի բաւականին եկամուտ (?):

ՂԱԼԱՐ նահանգական քաղաք Թերքի աշխարհում: Զայք բնակութիւն զցեցին այս քաղաքում դեռ ևս 1715 թւին: Թիւ բնակչաց այժմ ընդհանրապէս 8651 հոգի, հայք 1866 թւին 5650 հ". որոնցից 2955 ար". 2695 իգ". Քաղաքս ըստ հոգեւոր վարչութեան վերաբերում է Աշտարխանի թէմին: Յաջորդ տեղոյս Ագամ վարդապետ Տէր-Նիկողոսեանց, անդամք վարչութեան Գրիգոր աւագ քահանայ Սափարեանց և Խահալ քահանայ Պոպովեանց: Թիւ եկեղեցեաց՝ քաղաքիս մէջ—2՝ Ս. Աստուածածնայ և Լուսաւորչայ, քաղաքից դուրս—2, եկեղեցիք բաւականին հարուստ են: Լուսաւորչայ եկեղեցին բանկում ունէ 15,000 ռ". ընծայած հանգուցեալ Բարսեղ Քալանթարեանէ: Թիւ քահանայից ? Քաղաքումս կան 1) ազգայն հոգեւոր դպրոց տղայոց, հիմնեալ ? Թիւ ուսուցչաց ? աշակերտաց ? 1871 թւին մուտք դպրոցիս 3326 ռ". եւք 2684 ռ". դպրոցս ունէ մատենադարան մօտ 900 հատոր գրքէ կազմած: 2) ազգային հոգեւոր դպրոց օրիորդաց, Թիւ ուսուցչաց 5 (մի վերակացուհի), Թիւ աշակերտուհեաց 1871 թ". 148 (85-ը թոշակաւորք), դասատունք 2 և մի պատրաստական. դասատուութիւն հայ". ռուս". 3) ծխական Մարիամեան օրիորդաց դպրոց, բացուած 1872 թ". տիկին Մարիամ Իզմիրլիանի ընծայած 2000 ռուբլով, Թիւ ուսուցչաց ? աշակերտուհեաց ?

Ղլարի նահանգում կան քանի մի հայաբնակ գիւղեր՝ Ս. Խաչ կամ Մաջառ (հին քաղաք), Ղարաջավու և այլք. դոցա բնակչաց Թիւը ?

ՂՈՒԲԱՅ նահանգական քաղաք Բագուի գաւառում: 1865 թւին Թիւ բնակչաց քաղաքիս 10634: Զայք մօտ 500 (?): Ըստ հոգեւոր վարչութեան նահանգս պատկանում է Շամախու թէմին: Եկեղեցի հայոց 1, շինած Թիֆլիզցի Ստեփան

Լազարեանի օժանդակութեամբ: Քահանայք 2, Ունին հոգևոր ուսումնարան տղայոց, որին հանդուցեալ Շուշեցի Պողոս Ալեքսանեանցը ընծայեց 500 ռ". այլք ևս — 450 ռ": Թիւ ուսուցչաց ? աշակերտաց ? ելումուտք ?:

Նահանգիս մէջ հայաբնակ գիւղօրայք՝ 1) Քելլար 56 տուն 222 ար". և 224 իգ". մի եկեղեցի. 2) Խաչմուշ նոր. 38 տ. 89 ար". 75 իգ". 1 եկեղ". ծխական դպրոց տղայոց հիմնեալ հանդուցեալ Պողոս Ալեքսանեանի ծախիւք, որը որ ընծայեց 1000 ռ". և կտակեց 1500 ռ". լոմարդում շահացնելու: Ընդհանապէս նահանգումն թիւ հայոց ?:

ՄՈՁԴՈՎ քաղաք Թերքի աշխարհում: 1866 թւին թիւ բնակչաց 9,640, որոնցից հայք 3549 հոգի՝ 1755 ար". 1794 իգ": Ըստ հոգևոր վարչութեան քաղաքս պատկանում է Աշտարխանի թէմին: Թիւ եկեղեցեաց հայոց 3. Ս. Աստուածածին, Ստեփաննոս և Ս. Գէորգ. թիւ քահանայից ?: Ունին հոգևոր դպրոց տղայոց, որոյ շինութիւնը կառուցած է հանդուցեալ Գրիգոր Թուշմայեանցը. 1872 թ". մուտք դպրոցիս էր 1999 ռ". ծախս 1982 ռ": 3 ուսուցիչ, 67 աշակերտք, բոլորը անթոշակք. դասատունք 2. լեզուք հայ". ռուս". դպրոցս ունի զրատուն: Քաղաքիս հայք ունին ընկերայութիւն: Օրիորդաց դպրոց ?:

Քաղաքումն կան և հայ կաթողիկէ, թիւ որոց ? . ունին եկեղեցի Ս. Պետրոսի:

ՄՈՍԿՎԱՅ հին մայրաքաղաք Ռուսաց: Թիւ բնակչաց 611,974 հոգի, որոնցից հայք ար". ? իգակ"? Քաղաքիս մէջ հայք բնակված են XVII դարէն սկսեալ. այժմեան հայք են ծառայողք, վաճառականք և ուսանողք: Ըստ հոգևոր վար-

չութեան պատկանում է Նախիջևանու թէմին: Թիւ եկեղեցեաց 3, քահանայից 2, եկեղեցիքը կառուցած են հռչակաւոր Լազարեան տոհմի ծախսով: Հարստութիւն եկեղեցեաց ? ց1860ական թուականները քաղաքս միանգամայն Ռուսաստանի հայոց լուսաւորութեան կեդրոնն էր: Քաղաքիս մէջ հայոց համար նշանաւոր է Լալարեան ճէմարան արհեստի լեզուայ, որ հիմնած են 1815 թ". երջ". Յովհաննէս և Յովակիմ Լազարեանները. շինութիւնը այդ ճեմարանի արժէ քանի մի հարիւր հազար ռուբլի. զրամագլուխը Լազարեան տոհմի ընծայած հասնում է մօտ 1 միլիոն ռ". հիմնադրաց նպատակն էր ամեն տեղերի հայոց համար մի հիմնաւոր ուսման և զարգացման կեդրոն կազմել. 1825 թւին ճեմարանը Այսերութեան հովանաւորութեան տակ մտաւ և ուսուցչաց և ուսանողաց առանձին իրաւունքներ շնորոկեցան: 1835 թ". ճեմարանս հաւասարուեցաւ արքունական գիմնազիոններին: 1848 թ". ճեմարանս ունեցաւ լեցէոն: 1851 թ". ճեմարանիս կից բացուեցաւ առանձին արհեստի լեզուայ: Այդ ժամանակները ճեմարանս հաւասարուեցաւ արքունական կլասիկական գիմնազիոնների: Յայտօր այստեղէն ելած են մօտ 500 կրթեալ հայք: Կ1860-կան թուականները հայոց լեզուն և զրականութիւնը ծաղկում էր յիշեալ ճեմարանում: Այս հիմնարկութիւնը արժանացած է կայսերաց և նշանաւոր արանց այցելութեան: Ճեմարանը ունի 1) մատենադարան աւելի քան 10,000 հատոր գրեանց, ի թիւս որոց շատ նշանաւոր է հայ գրչագրաց հաւաքածուն, աւելի հարուստ քան զ]ձմիածնայ ձեռագիրները, 2) թանգարան՝ նշանաւոր ժողովարան արեւելեան ազգաց զրամների և իրիդէնների, 3) տպարան, որ կառուցած է 1829 թ". և որի մէջ բաւականին հայ գրքեր տպագրուած կան. այժմ տուած է կապալաւ և հայ տառերը անուշադիր թողած են: Այժմ այստեղ թիւ հայ

ուսանողաց ? , թիւ հայ ուսանողաց կայսերական համալսարանում և այլ և այլ ուսումնարաններում և դպրոցներում ? Որտեղացիք են ուսանողք և ինչ առարկայ են ուսանում մասնավորապէս ? :

Մայրաքաղաքիս մէջ մի ժամանակ կեդրոնացած էր և Ռուսաբնակ հայոց զրականութիւնը. 1858—1864 թ". հրատարակում էր այստեղ մեծ". Ս. Նազարեանցի խմբագրութեամբ , ,Հասկանալի" ամսագիրը. հանդուցեալ Մսեր Մսերեանի խմբ". , ,Շահալ" կրօնական և պատմական ամսագիրը, մեծ". Օ. Մսերեանի խմբ". Հասկանալի Ռուսիոյ թերթը և այլն:

ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ ՀԻՆ նահանգական քաղաք Երևանի դաւառում, ոչ հեռի Երաքսէն: Հին հայոց քաղաք, ըստ աւանդութեան Նոյաշէն. վերջին դարերում պարսից ձեռքին էր և խաների նստելու տեղ. 1828 թ". անցաւ Ռուսաց ձեռքը: Եյստեղ, ըստ աւանդութեան, Նոյեան դերեզման, ոչ հեռի Մարանդ: Թիւ բնակչաց 1871 թ". 8,615, որոնցից հայք ? . թիւ հայոց 1865 թ". էր 960 ար". 678 իգ". ամէնը 1638 հոգի: Ըստ հոգեւոր վարչութեան նահանգս պատկանում է Երևանի թէմին. յաջորդ քաղաքիս Թադէոս վարդապետ Տէր-Պանիկեւանց, անդամք վարչութեան քահանայք՝ Թադէոս Տէր-Պասապարեանց և Մկրտիչ Սահակեան: Թիւ եկեղեցեաց 3 (?), քահանայից ? , 1871 թ-ին արժ". Ստեփաննոս վարդապետի աշխատանք Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ բակում հիմնուեց ծխական դպրոց, որ պիտի պահուէր նոյն եկեղեցւոյ ունեցած 4000 ու". տոկոսիքով: Եւթմ այդ դպրոցը լաւ վիճակի մէջ չէ: Քաղաքումս կան մօտ 7 մասնավոր ուսումնարաններ քահանայից տներում խղճալի դրութեամբ:

Երքունական նահանգական ուսումնարանում սւսանում են 80 հայ տղայք: Օրիորդաց ուսումնարան ? :

Նահանգիս մէջ եղած վերջի ժամանակների հայոց թիւը ճիշդ յայտնի չէ. հայ գիւղօրէից թիւը ? , եկեղեցեաց, վանօրէից, քահանայից, ուսումնարանց թիւը ? : Մեզ յայտնի են ուսումնարանք յետագայ տեղերում՝ 1) Թուրքուլ գիւղում Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյ սրահում, հիմնած 1869 թ". ծախս շինութեան 130 ու". 35 աշակերտք. ձրի դասատու թիւն տեղացի Սիմէոն քհն. լեզուք հայ". ռուս". 2) Ղաւխանբէկու ? . 3) Եւթմահալ ? . 4) Ջահուկ. 5) Երնջակ վանքում դպրոց, հիմնեալ աշխատասիրութեամբ արժ. Երիստակէս վարդապետի Սեդրակեան, թիւ աշակերտաց ? ելումուտք ? 6) Եգուլիս (տես Եգուլիս վերին, ներքին), 7) Հանտամէջ ? 8) Գղնայ ? :

ՆԱԽԻՋԵԻԱՆ ՆՈՐ քաղաք Ղոն գետի վրայ: Հիմնած է XVIII դարու վերջերին Խորիմէն քոչած հայերի ձեռքով և Յովսէփ Կպիսի. Երզնութեանի օգնութեամբ: Թիւ հայոց ? թէ և ընդհանուր թիւ բնակչաց 16,258, որոնք գլխավորապէս հայք են: Քաղաքիս և Բեսարաբիոյ կողմը բնակած հայոց հոգեւոր վարչութեան համար կազմուած է այստեղ թէմական վարչութիւն, որոյ վիճակաւոր առաջնորդի պաշտօնը — պարապ. անդամք վարչութեան Սարգիս վարդապետ Տէր-Պասապարեան, Մարտիրոս աւագ քահ". Տէր Պաւլեանց, քահանայք՝ Պաւլիթ Եւթմերեանց և Ստեփան Սամուէլեանց: Թիւ եկեղեցեաց 6 (?), որոնց մէջ նշանաւոր է Ս. Լուսաւորիչը: Թիւ քահանայից ? : Հայք ունին հայրապետական անունով շինութիւն: Քաղաքս վայելում էր տէրութիւնից տուած զանազան արտօնութիւններ, որոնցից մէկ մասը կորսուած է այժմ՝ ժամանակիս պահանջմանցը համապատաս-

խան չլինելով: Յիշեալ Յովսէփի կաթողիկոսի օրերում կար այստեղ տպարան և տպում էին զրքեր, բայց յետոյ դադարեց: Առուեցուեցաւ այն ժամանակ և ազգային դպրոց, որ յետոյ նմանապէս խափանուեց: Թիւ ուսումնարանաց ? կայ մի դպրոց ~~Ժամանակագրաց~~ անունով տղայոց համար տեղւոյս Մարդասիրական ընկերութեան օժանդակութեամբ: Թիւ ուսուցչաց 4. լեզու հայ". ռուս". և դաղղերէն. թիւ աշակերտաց ? : Ունին օրիորդաց դպրոց. թիւ աշակերտուհեաց ? : Ժխական դպրոց ? : Քաղաքիս մէջ շատացած էին աղքատները, վասնորոյ տեղացի հայք կազմեցին Մարդասիրական և Բարեգործական անունով ընկերութիւններ: Բարեգործական ընկերութիւնը հիմնուած է 1860 թ". դա ծախս է անում 14 որբերի վրայ, որոնք պատրաստվում են դայեակութեան և բժշկական արհեստի համար: Եւ դ ընկերութեան ծախսով Պետերսբուրգում ուսանում է մանկաբարձութիւն օրիորդ Մարիամ Հալաճեանցը: Մարդասիրական ընկերութիւնը 1871 թ". ունէր 164 անդամ. մուտք 4108 ռ". որ դրամագլխի հետ կազմում էր 10,251 ռ". ծախս 3264 ռ": Նշանաւոր է հանգուցեալ Մկրտիչ Առկոյեանցի կտակը, որով 200,000 ռ". դրամագլուխ և 50,000 ռ". կալուածքներ կտակած է ազգին, այն պայմանաւ որ իւր կնոջ մահից յետոյ այդ փողերի տոկոսիքով 16 աղքատ աղջկունք ուսանին և յետոյ իւրաքանչիւրը 500 ռ". օժիտ ստանալով՝ հայ մարդկանց ամուսնանան: Քաղաքիս հայ երիտասարդք պ. Պ. Հալաճեանի օգնութեամբ 1873 թւէն բացած են մի ընթերցարան:

Քաղաքիս շրջակայքում կան քանի մի հայ գիւղորայք (5 ?). թիւ բնակչաց ? Նշանաւոր է քաղաքէս ոչ հեռու գտնուող Ս. Խաչ անուանեալ վանքը, որ հիմնած է Յովսէփ Երզնկեան եպիսկոպոսը: Հարստութիւն վանքի ? Դպրոց ? Դրութիւն մատենադարանի և ձեռագիր գրեանց ? վանա-

հայր ? վանքիս դաւթում թաղած են քանի մի նշանաւոր հայք, 'ի թիւս որոց Յարութիւն Ա". Եւամդարեանը:

ՆՈՒՆԻ նահանգական քաղաք Նշխաւէտպօլի գաւառում: Հին Եփի մայրաքաղաքն էր: Թիւ բնակչաց քաղաքիս 1871 թւին 25,486 հ". որոնցից հայք ? Դեռ ևս վաթսու նական թւերին հայք 600 տունէն աւելի էին: Ըստ հոգեւոր վարչութիւն նահանգս պատկանում է Ղարաբաղու թէմին: Յաջորդ տեղւոյս Արդանէս վարդապետ Մուրադեանց անդամք վարչութեան քահանայք՝ Եւագ Տէր-Եւագեանց և Սիմէոն Տէր-Պողոսեանց: Թիւ հայոց եկեղեցեաց 2. եկեղեցական կալուածք ? Տեղւոյս հայք ունին հոգեւոր ուսումնարան, որոց ելումուտք ? թիւ ուսուցչաց ? աշակերտաց ? քաղաքիս արքունական դպրոցում թիւ հայ աշակերտաց ? Ոչ հեռի քաղաքէս գտնուում Պիա անուանեալ գիւղում հոչակաւոր վանքը Ս. Նղեշէի:

Հայաբնակ գիւղորայք Նուխուայ նահանգում ? թիւ եկեղեցեաց ? քահանայից ? ուսումնարանաց ? Նիժ անուանեալ հայաբնակ գիւղում կայ մի ծխական դպրոց:

ՇՍ.ՄԱ.ԽԱՅ նահանգական քաղաք Բաղուի գաւառում: Հին Եիրվանի մայրաքաղաք, որ 1805 թ". անցաւ Ռուսաց ձեռքը: Թիւ բնակչաց 1872 թ". 24,821 հ". հայք ? : Թիւ հայոց 1869 թւին էր 2428 հոգի, որոնցից ար". ? իգ". ? Ըստ հոգեւոր վարչութեան քաղաքս և նահանգը կազմում են առանձին թէմ. թէմական առաջնորդ Ենդրէաս արքեպիսկոպոս. անդամք վարչութեան Սահակ վարդապետ Բաղդասարեան, աւագ քահանայք Սարգիս Փիրվերդեանց և Գրիգոր Յովսէփեանց: Թիւ հայոց եկեղեցեաց 2. քահանայ-

ից ?։ Հայք ունին թէմական դպրոց, որոյ մնացորդ գումարն ց1870 ամի էր 2377 ռ". մուտքը 1870 թւին 1853 ռ". = 4230 ռ". ելք 1870 թ". 1457 ռ". մնացորդ 2773 ռ". թիւ ուսուցչաց ? աշակերտաց ? դասատանց ?։ Քաղաքիս մէջ կան քանի մի մասնաւոր հայ դպրոցներ ?։

Օրիորդաց դպրոցը հիմնած է 1870 թ". 1872 թւին ունէր մնացած գումար 476 ռ". 50 կ. մուտք 463 ռ". 70 կ. ընդամ". 940 ռ". 20 կ. ծախս նոյն թւին 193 ռ". 97 կ. մնացած—746 ռ". 23 կ. Ունի 2 դասատուն. ուսուցիչք 4. աշակերտուհիք 32. որոնցից 9 ձրի և 23 թուակ": 1872 թ". երկրաշարժի պատճառաւ 5 ամիս փակ էր դպրոցս։ Արկսեռ դպրոցները ունին մատենադարան, որոց մուտքը 1870—1873 թ". 452 ռ". 33 կ. ծախք 303 ռ". 92 կ. մնացորդ 145 ռ". 41 կ. ց1873 թ". մատենադարանին ընծայած են 103 հատ հայ. ռուս. գրեանք 307 ռ". 50 կ". արժողութեամբ։ Յիշեալ գրադարանից 1870 թ". գրքեր են վերցրել 70 հոգի, 352 անգամ. միջին թւով ամէն մէկը 5 գիրք։

Աթոռնական թուականներին քաղաքիս հայերից քանի մի հարիւր հոգիք բողոքականութեան զիմեցին և այժմ ունին եկեղեցի և բողոքական քահանայ. ունին երկսեռ ուսումնարան ?։ Թիւ հայ բողոքականաց ?

Համախու նահանգում (քաղաքի հետ միասին) 1864 թւին կային 18,183 հայք, որոնցից 9795 ար". 8388 իգ". կան 2 հայ վանքեր՝ Մէյսարի գիւղում Ս. Պարբիէլի և Միքայէլի և Սաղիան գիւղում Ս. Ստեփաննոսի։ Նշանաւոր եկեղեցիք՝ Հընդար և Պիւաճիվան գիւղերում։ Հայ գիւղօրէից թիւն է 44 (?), եկեղեցեաց 23. քահանայից ? ուսումնարանք ?։

ՇՈՒՇԻ նահանգական քաղաք Ալիսաւետապօլու գաւառի։ Ղարաբաղու խաների վերջի բնակութեան տեղ. ռուսաց ձեռքը անցաւ 1805 թ". թիւ բնակչաց 1872 թ". 20,147 հ". որոնցից հայք ? Ղեռ ևս 1851 թ". թիւ հայոց էր 6,315 հոգի, զոցանից 3,133 ար". 3,222 իգ"։ Ըստ հոգեւոր վարչութեան քաղաքս իւր նահանգով և շրջակայքներով կազմում է Ղարաբաղու թէմ. թէմակալ առաջնորդ Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանց, անդամք վարչութեան քահանայք՝ Յարութիւն Մեքենեան, Յովհաննէս Մախմուրեանց և Վարապետ Տէր-Ղանիէլեանց։ Թիւ հայ եկեղեցեաց 4 (?), քահանայից ?, մէկ կսանոց, թիւ կուսանաց ?, ազգային կալուածիք ?։ Ղեռ ևս մի 30 տարի առաջ Ղարաբաղը կազմում էր առանձին միտրոպոլիտութիւն. վերջին միտրոպոլիտը եղաւ Բաղդասար Հասան Ջալալեանց արքեպիսկոպոսը։ Հոգեւոր դպրոցն տեղւոյս հիմնեալ 'ի ? թւին բաղկացած է չորս դասատանէն, (մին նախակրթական). 1872 թ". թիւ աշակերտաց նախակրթականի—109, 1 դասատան—57, 2 դաս.—21, 3 դաս.—14, ընդամէնը 201—'ի թիւս աշակերտաց 36 հոգեւորականք, 26 ազնուականք և 139 հարկատուք։ Տեսուչ 1, ուսուցիչք 8, վերակացու 1, լեզուք հայ". ռուս" գաղղիներ"։ Մնացորդ գումար դպրոցիս առ 1872 թ". 3775 ռ". մուտք նոյն թւին 8629 ռ". ընդամէնը 12404 ռ". ելք 4206 ռ". մնացորդ 8198 ռ".։ Հոգեւոր դպրոցիս համար Սարգիս արքեպիսկոպոսն Ջալալեանց կառուցած է ահագին շէնութիւն կից առաջնորդարանին։ Տեսուչ դպրոցիս 1873 թւի կէսին նշանակուեց արժ". Խորէն վարդապետ Ստեփանէ։ Սոյն դպրոցին 1859 թւին մեծ". Յովհաննէս Ս. Յովնանեանց 'ի Մոսկվայէն ընծայեց մի տպագրութեան մամուլ իւր պարագայիւք և տառեր Փարիզէն բերած, սակայն ցայսօր սակաւ է դործ դնվում այդ մամուլը յօգուտ ազգային տպագրութեան։ Առաջին հիմնար-

կողները հայ տպագրութիւն Շուշայ մէջ եղան 1827 թուականին բաղկեցաւ բողոքական միսիոնարք: Քաղաքիս մէջ կայ նմանապէս Հայ օրիորդաց ուսումնարան, որոյ ելումուտը? Թիւ ուսուցչաց և աշակերտութեաց? Ունին նմանապէս Հայ հասարակաց ընկերասիրան, որոյ ներկայ ղրութիւնը? Թիւ հայ ուսանողաց և աշակերտութեաց մասնաւոր և արքունական դպրոցներում? :

Նահանգիս մէջ Թիւ հայ զիւղօրէից, վանօրէից, եկեղեցեաց, քահանայից և ուսումնարանաց?

ՊԵՏՐՍԲՈՒՐԳ կայսերանիստ մայրաքաղաք Ռուսիոյ. Թիւ բնակչաց 1872 թ". 667,963 հոգի, որոնցից հայք? բնիկ հայք ընտանեօք քանի մի տուն են, բայց վաճառականութեամբ պարագողաց, տէրութեան պաշտօնատարաց և ուսանողաց Թիւ միասին առնելով հասնելու է մինչև 200 հոգի: Ըստ հոգևոր վարչութեան քաղաքս պատկանում է Նախիջևանու թէմին. տեղական վարչութեան անդամք Լփրես վարդապետ Ալթունեան և Գրիգոր քահանայ Տէր-Գրիգորեանց: Թիւ հայոց եկեղեցեաց 2, որոնցից մինը գտնուում է Նեվսկի անուանեալ գլխաւոր փողոցի վրայ և շրջապատած է իւր հարուստ կալուածներովը: Տարեկան եկամուտը այդ եկեղեցապատկան շէնութիւններից աւելի է քան 40,000 ռ". Գրամագլուխ եկեղեցւոյ, Թիւ հոգևորականաց՝ 1 վարդապետ, 1 քահանայ: Թիւ հայ ուսանողաց 1872 թւին էր 93, որոնցից մեծ մասը Սովկասեցիք էին և պարագում էին գլխաւորապէս իրաւաբանութեամբ և բժշկութեամբ:

ՍՂՆԱԽ նահանգական քաղաք Թիֆլիզի գաւառում: Թիւ բնակչաց 1870 թ". 10,599 հոգի, որոնցից հայք? Դեռ ևս 1848 թ". Թիւ հայոց 3945, ըստ հոգևոր վարչութեան նա-

հանգս պատկանում է Սրաստանու և Իմերեթի թէմին: Թիւ հայ եկեղեցեաց 2. դոցա եկամուտք?, Թիւ քահանայից? Սուրբ Սահակեան անուանեալ ծխական ուսումնարանը, հաստատուած 1860 թւին, պահուում է եկեղեցական և մումալաճաւութեան եկամուտքով, նաև մասնաւոր նուիրատուութեամբ: 1868-էն մինչև 1872 թիւը մուտք ուսումնարանի եղել է 9132 ռ". ելքը — 9053 ռ". Ուսումնարանս ունէ 3 դասատուն (1 պատրաստական). Թիւ ուսուցչաց 3, աշակերտաց մօտ 70: Օրիորդաց ուսումնարան? Թիւ հայ աշակերտաց արքունական դպրոցում? :

Նահանգիս մէջ հայ զիւղօրէից Թիւն?, Թիւ հայ բնաւաց (քաղաքի հետ) 1868 թւին էր 11,200 հոգի: Թիւ եկեղեցեաց, քահանայից, ուսումնարանաց? :

ՍՏԱՒՐՈՊՈԼ գաւառական քաղաք: Թիւ բնակչաց 29,617. որոնցից հայք? ըստ հոգևոր վարչութեան պատկանում է Աշտարխանի թէմին: Թիւ հայ եկեղեցեաց 1, հոգևորականաց?, ազգային կալուածք և սեփականութիւնը? Ազգային հոգևոր դպրոց տղայոց, որոյ մուտք 1871 թ". 2392 ռ". ծախս 1108 ռ". Թիւ ուսուցչաց?, աշակերտաց 30, որոնցից 10 թոշակաւոր: Օրիորդաց ուսումնարան մեծ". 3. Օւլալեանցի, մայր դումար 1000 ռ". Թիւ ուսուցչաց և աշակերտութեաց? Հայք ունին Բարեգործական ընկերութիւն:

ՎԱՍԻԿԱԿԱՍ գլխաւոր քաղաք Թէրքի գաւառի, Թիւ բնակչաց 8924, որոնցից հայք 345 հոգի: Ըստ հոգևոր վարչութեան պատկանում է Աշտարխանի թէմին: Թիւ հայ եկեղեցեաց 1, հոգևորականաց 2, դպրոց տղայոց, որոյ ելումուտք? Թիւ ուսուցչաց? աշակերտաց? Թիւ քաղաքի գաւառում հայք բնակուում են դարձեալ Ալազիրի հանքերում 18

հոգի, Նալչեկ—46, Գրոզնի—88, Աօղդիթենսկ—5, Խասակուրթ 55 և այլն:

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ նահանգական քաղաք Լձմիածնայ նահանգի Նրեանու գավառի: Թիւ բնակչաց ? , հայոց 800 տուն, հոգիք ? Ըստ հոգեւոր վարչութեան պատկանում է Նրեանի թէմին. թիւ հայ եկեղեցեայ ? հոգեւորականաց ? : հոգեւոր դպրոց տղայոց, ելումուտք ? թիւ ուսուցչաց ? աշակերտաց 25: Պայեանեան օրիորդաց դպրոց, բացուած 1872 թ". խնամատարութեամբ բարերարուհեաց, ելումուտք ? ուսուցիչք 2, վարժուհի 1, աշակերտուհիք 30:

Թիւ հայ բնակչաց նահանգիս ? հայ գիւղօրէից ? եկեղեցեաց ? ուսումնարանաց ? վանօրէից ? :

Սոյն Լձմիածնայ նահանգում գտնուում է Մայր աթոռը Հայաստանեաց Սուրբ Էջմիածինը: Աթոռիկոսանիստ—բնակարան վեհափառ Հայրապետին Հայոց: Մայր եկեղեցին Շողակաթ Եստուածածին հիմնած Ս. Լուսաւորչէն 302 թւին և այնօրէն կաթողիկոսարան 9452 թ". այնուհետև նորէն 1441 թ". ցայսօր: Եւթմն վեհափառ Հայրապետ և Աթոռիկոս ամենայն Հայոց և նախագահ վարչութեան Հայեաստանեայց եկեղեցւոյ—ԳԵՈՐԳ IV ծնեալ 'ի Պօլիս 'ի 1813 թ". 5 յուլ". ձեռնադրեալ վարդապետ 'ի 12 սեպտ". 1836 և եպիսկոպոս 'ի Ներսէս V կաթողիկոսէ 'ի 16 յունիս 1848, երբեմն պատրիարք Ա. Պօլսոյ, ապա առաջնորդ Բրուսայի և ապա ընթրի Աթոռիկոս ամենայն Հայոց 'ի սեպտեմբեր 1866:

Նախագահ Արքազան Սինդոսի—Աթոռիկոս: Ընդամբ օինոգոսին արքեպիսկոպոսք—Սարգիս Ջալալեան, Գրիգոր Սազիսեան, Գաբրիէլ Այվազեան, եպիսկոպոսք—Գրիգոր Մուշեղեան, Մեօրսպ Սմբատեան, Զավակիմ Տէր-Գրիգոր

րեան և վարդապետ—Պողոս Տէր Մարգարեան: Փանծապահ Ներսէս վարդապետ Խուզավերդեանց: Պրօխուրոր աստիճանաւոր մեծ". Արապետ Ասսակեան և աստենադպիր աստիճանաւոր մեծ". Սուքիաս Թաղիանոսեան:

Սեփականութիւնք և անշարժ կալուածք Լձմիածնայ դեռ ևս 1841 թ". էին գիւղօրայք՝ Աղարշապատ (այժմ քաղաք), Օշական, Մաստարայ, Եղեվարդ, Մօղնի: Եւդիք 'ի Աղարշապատ—5, ջրաղացք 4, ձիթահանք 2 և այլ և այլ շինութիւնք, յՕշական—1 այգի, 1 ձիթահանք. յԱշտարակ—3 այգի, 'ի Փարաքար—2 այգի. յՆրեան—4 այգի, 1 ջրաղաց. Տալմայ անուանեալ մեծ առուն. և այլն և այլն: Բացի յիշածները Լձմիածինը ունէ—յԵլիսավէտպօլ՝ 1 այգի, 3 կրպակ. յԱլեքսանդրապօլ—13 կրպակ. 'ի Թիֆլիս—19 կրպակք, 10 տունք, 3 տան տեղէք, 'ի Սընախ 2 կրպակ, 'ի Շուլավեր 1 այգի, 'ի Ղալար 2 այգի, 1 տուն և այլն և այլն: Անքիս պատկանող կալուածքներ կան և 'ի Պարսկաստան, 'ի Տաճկաստան և այլ տէրութեանց մէջ: Որքան է ձիւղ թիւը այժմեան կալուածքների ?, որքան է դոցա արժուութիւնը և այժմեան եկամուտքը ?, որքան են այլ և այլ եկամուտքերը Լձմիածնայ և որքան է ծախսը և որոնք են ծախսի առարկայքը ? : Անքիս մէջ կան՝ 1) ուսումնարան հոգեւոր կոչման պատրաստվող տղայոց համար, կառուցած հին ժամանակներից: Եւթմ վեհափառ Գէորգ IV կաթողիկոսը պատրաստելով մի մեծ շինութիւն, մտադիր է բանալ հոգեւոր ճէմարան իբր հայոց համար աստուածաբանական բարձր գիտութեանց ուսանելու կեդրոն, թիւ ուսուցչաց և աշակերտաց այժմեան ուսումնարանի ? : 2) տպարան և ձուլարան զանազան ազգի տառերով թէ և հիմնած դեռ ևս Սիմէոն կաթողիկոսի ջանիւք, բայց յետոյ ժամանակ ժամանակ դադարած անհոգութեամբ, վերանորոգած այժմեան Գէորգ IV վեհա-

փառի հոգատարութեամբ և ազգասէր պարոնների ձեռն-
տուութեամբ: Յայսօր տպագրուած են քանի մի հեղինակու-
թիւնք նախնեաց, դասագրքեր այլ և այլ գիտութեանց վե-
րաբերութեամբ, քանի մի հոգեւոր բովանդակութեամբ գրքեր
(Ճաշոց) և վերջապէս 1868 թուականէն սկսեալ տպագրուում
է «Արարաց» ամսագիրը: 3, Գրադարան որ նշանաւոր է իբր
գլխաւոր ժողովարան հայ ձեռագիրների: Տպագրեալ ցուցա-
կում առանձին կազմերով եղած գրչագիրների թիւը հասնում
է 2340, թէ և ամէն մէկ կազմած գիրքը բովանդակում է այլ
և այլ հատուկտոր կամ քանի մի ամբողջ հիղինակութիւն-
ներ, այնպէս որ գրեանց թիւը կարծելու է աւելի քան 20,000,
սակայն յիշեալ ձեռագիրները շատ հին գրիչ չեն, և X դարէն
առաջ գրուածների թիւը նշանաւոր չէ: Սոյն գրադարանը
ունէ ժողոված և քանի մի տպագրած հազուագիւտ գրքեր
օտար լեզուներով: գրադարանը արտաքուստ համեմատաբար
բարեկարգուած է: 4) Դիւան, ուր ժողոված են կոնդակներ,
նամակներ և պաշտօնական գրութիւնք, որոնք վերջի ժամա-
նակների հայոց պատմութեան համար նշանաւոր նիւթ կարող
են լինել: Հանգուցեալ Մատթէոս կաթողիկոսը այդ դիւանին
յարուած տեց, ջնջելով շատ նամակներ և կոնդակներ մեծ
մասը՝ Ներսէս կաթողիկոսի գրած: Ներկայ գրութիւնը դիւանի
և դորա հարստութիւնը ոչ ոք յետազօտած չէ: 5) Թանգարան?:

Ոչ հեռու Էջմիածնայ վանքէն գտնուում են վանօրայք
սրբուհեացն Գայիանեայ, Հռիփսիմեայ, Շողակաթի և
սուրբ Գրիգորի:

Ս. Գայիանեայ վանքում, որ վերանորոգեցաւ շնորհիւ
հ. Սահան վ. Բաստամեանի տեղւոյս այժմեան վանահօր,
կայ ուսումնարան. թիւ ուսուցչաց 2, աշակերտաց 30: Սոյն
1874 թւէն հրատարակուում է այստեղ նոյն արժ. վանահօր
խմբագրութեամբ «Գարդ» մանկավարժական ամսագիրը, ունե-
նալով իւր համար սեփական տպարան:

Տէլե- կամ Թելե- (*)

Հայ գիւղօրայք Թիֆլիսի զաւառի Թիֆլիսի նահանգում 1869 թ.

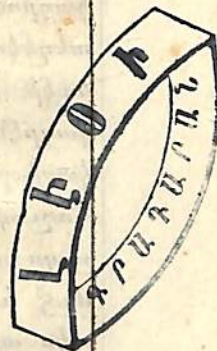
Թիւ	Անունը գիւղօրէից:	Տուն հայոց	Հ ո գ ի		Ընդամենը	Ե կ ե ղ ե ց ի
			արա- կան	իզա- կան		
1	Գիղօմ	53	240	244	484	?
2	Ծաւկիս	6	114	27	141	1
3	Շինդիս	25	166	128	294	1
4	Տաքալումէլա	16	97	65	162	1
5	Խատիս-թէլէթ . . .	15	52	41	93	1
6	Մուխրան-թէլէթ . .	2	14	11	25	—
7	Թէլէթ Միրզոինց . .	23	97	83	180	1
8	Ծալաղբուր	5	22	16	38	1
9	Կումիս	102	510	459	969	1
10	Սողանլուիս	5	26	24	50	1
11	Գիլան	?	—	—	?	—
12	Լիլօ փոքր	?	—	—	?	—
13	Նօրիօ	?	—	—	?	—
14	Սխալսօփէլի	?	—	—	?	—
15	Թէլօլան	15	56	48	104	1
16	Լիսի	8	42	41	83	—
17	Նախշիր-գօրի	15	56	48	104	1
18	Ծղնէթ	19	300	282	582	1
19	Դուրնուկ	38	183	160	343	1
20	Մարնէուլ	2	9	7	16	—
21	Թոնէթ մեծ	13	95	60	155	1
22	Թոնէթ փոքր	20	106	92	198	1
23	Արդիսուլան	11	93	74	167	1
24	Սագիրաշէն	4	8	9	17	—
25	Բօզվի	4	18	12	30	1
26	Էնագէթ փոքր	11	105	83	188	1
27	Էնագէթ մեծ	28	145	115	260	1

(*) Թիֆլիսի վեճակագիրը կմանի գործիս 2-րդ հատորի մէջ:

28	Վարդիսուբան . . .	?	—	—	?	—
29	Մարաբայ	1	8	4	12	—
30	Խաշկոյ	21	93	115	208	1
31	Աշկալայ	61	237	211	448	1
32	Ղարակէյ	40	165	180	345	1
33	Կարուր	10	43	32	75	1
34	Ղարակենդ	17	113	81	194	1
35	Սամկարէթ	60	27	29	56	—
36	Սամշվիլդէ	42	189	230	409	1
37	Դաղէթ Խաչին . . .	82	401	398	799	1
38	Բուրնաշէթ	14	58	41	99	—
39	Ղիզիլ Բիլիսայ . . .	30	119	124	243	1
40	Նարդէվան	38	154	131	285	1
41	Կուժչի	18	72	80	152	1
42	Այաղմայ Նարդէվան .	18	72	59	131	1
43	Էդրիս	10	47	52	99	1
44	Հօրնջուկ	7	29	31	60	1
45	Բօսէրի	14	56	50	106	—
46	Կիօնէթ	12	50	61	111	1
47	Աղաուրթ	14	26	34	60	—
48	Բօնիս Խաչին	32	129	118	247	1
49	Կասալօ	10	18	23	41	—
50	Ղուղրօ	2	8	15	23	—
51	Խախմէլի	7	15	21	36	—
52	Ծէրաքվի վերին . .	?	—	—	?	—
53	Ծէրաքվի ներքին . .	6	15	13	28	—
54	Շուլավէր մեծ	344	647	639	1286	3 եկ. 1 ուս.
55	Շուլավէր փոքր . . .	12	22	39	61	1
56	Ջալալ օղլի	72	381	336	717	1 եկ. 1 ուս.
57	Լօռի	11	66	52	118	1
58	Ծաթէր	9	62	55	117	1
59	Ազարակ	27	193	184	377	1 եկ. 1 ուս.
60	Դսեղ	41	372	304	676	1
61	Իզահատ	26	100	70	170	1
62	Ուզունլար	160	711	790	1501	1 եկ. 1 ուս.

63	Ուզունլար նոր . . .	20	51	48	99	1
64	Արզվի	8	31	29	60	վանք
65	Ամօջ	3	18	17	35	1
66	Քարինջ	26	65	49	114	1
67	Աբորի	48	201	197	398	1
68	Սանահին	24	62	71	133	վանք, ուս.
69	Որնակ	16	27	29	56	1
70	Հաղրատ	59	156	149	305	վանք, ուս.
71	Շնող	106	192	226	418	1
72	Բրդածոր	9	18	23	41	1
73	Ճոճկան	47	62	81	143	1
74	Դամխայ	22	51	69	120	1
75	Շաննաղար	77	351	258	609	2
76	Ղարաքլիս (մեծ) . . .	40	251	258	509	1
77	Ղարաքլիս (փոքր) . .	23	107	137	244	1
78	Շէշթափայ	25	180	187	367	1
79	Սարչափէթ	24	176	164	340	1
80	Ուրուծ	22	129	137	366	1
81	Լէջան	38	155	135	290	1
82	Գեառգեառ	47	341	282	623	1
83	Գիւլարարակ	46	302	246	548	1
84	Հովարցիկ	13	58	51	109	1
85	Վարդարլուր	40	103	129	232	1
86	Կուրթան	56	385	353	738	1
87	Շահալի	25	201	194	395	1
88	Օվանէս դարայ . . .	8	37	41	78	—
89	Մարց	21	117	107	224	1
90	Քարինջ	14	103	104	207	1
91	Մղարթ	8	37	41	78	1
92	Սաղարէջօ	?	—	—	?	1
93	Նինօ ծամինդա . . .	?	—	—	?	?
94	Մանավ	?	—	—	?	?

94 | Ընդամենը 3 վանք, 71 եկեղեցի, 3 ուսումնարան

ԲՈՒԹԱՅԻՄ: Պաւառական քաղաք Քութայիսու գաւառի: Թիւ բնակչաց 12,276, որոնցից հայ-լուսաւորչականք 1012 հոգի և հայ կաթողիկէք 1334 հոգի: Հայ-լուսաւորչականք ըստ հոգևոր վարչութեան պատկանում են Սրաստանի և Խմերէթի թէմին, ունին 2 եկեղեցի, քահանայ—3: Ազգային և եկեղեցական սեփականութիւնք ? : Ունին տղայոց ուսումնարան, բացուած 1862 թ", աշխատասիրութեամբ արժ". Պաւիդ աւագ քահանայ Եարալեանցի: 1866 թ". սկսած են օգնել յիշեալ դպրոցին մեծ". Յովնանեանց եղբայրները: Ելու մուտք դպրոցիս ? : Թիւ ուսանողաց ? : Թիւ աշակերտաց ? : Օրիորդաց ուսումնարան չունին:

Ուսաստանի գլխաւոր հայաբնակ քաղաքների վեճակագրութենէն երևեցաւ, որ այժմն ունեցած վեճակագրական տեղեկութիւնները ոչ միայն կատարեալ չեն, այլ և ժամանակի և շատ և շատ աշխատանաց կարօտ.....: Այդ վեճակագրէն նկատելի է միայն, որ հայոց թիւը, մանաւանդ Սիւնի կասի երկիրներում, օրէցօր աւելանալու վրայ է: Սիւնի հաշուով Անդրկովկասի մէջ գտնուող մօտ 500,000 հայ բնակչացը տարեկան ընկնում է մօտ 17,000 ծնունդ, մօտ 9,000 մահ և մօտ 4800 պսակ: Այս թուանշանները պաշտօնապէս տէրութեան ձեռքը անցած տեղեկութիւններից է առնուած (1849—1868), թէ և անշուշտ ճիշդ թիւը տարեկան ծնունդի և մահուան սորանից ևս աւել պէտք է լինի: Առ այժմ բաւականանալով այս թուանշաններով, պէտք է ասել, որ Սիւնի հաշուով 100 հայ բնակչաց ընկնում է տարեկան 3, 4 ծնունդ 1, 8 մահ և մօտ 1 պսակ: Ասել է թէ տարեցտարի Սովկասի հայոց աւելանում է մօտ 8000 հոգի, ք 1, 6%, այն ինչ Սովկասի փոխարքայութեան մէջ բոլոր բնակչացը միասին աւելանում է ընդհանրապէս մօտ 1, 26 %:

Մանաւորապէս գաւառներին գալով նկատվում է, որ համեմատաբար շատանում են՝ 1) հայք լեռնաբնակք կամ որոնց բնակութեան տեղը 3500 ֆուտէն աւելի բարձր է և 2) Տաճկաստանէն գաղթող հայք: Համեմատաբար նուազ են շատանում դաշտաբնակք և Պարսից լճից աղատուած հայք: Օրինակի համար Եխալքիսայի և Ալէքսանդրոպօլու հայք տարեցտարի աւելանում են 3—3½%, այն ինչ հին Մախիճեանի, Լըմիաճեայ և Երեանի նահանգներում աւելանում են միայն 0,95—1,09%: Տէրութեան ունեցած տեղեկութեանցը նայելով Սովկասում 299,534 հայ տղամարդոց, ընկնում է 261,150 հայ կին կամ թէ 100 տղամարդին մօտ 87 կին: Մանաւորապէս հայաբնակ քաղաքներում 100 տղամարդի ընկնում է 70—80 կին, գիւղերում 80—90 կին: Այն նահանգներում, որոնք Պարսից հպատակութեան տակ են եղած 100 հայ մարդոց ընկնում է մօտ 74 կին. իսկ Տաճկաստանէն գաղթող հայոց մէջ 100 տղամարդի ընկնում է 90 կին: Նկատելու արժանի է որ մեր օրերում համեմատաբար շատանում է հայ իգական սեռը, թէ և երկրիս մէջ սովորաբար 100 ծնունդէն 46 կամ 47 իգական է լինում և 100 մահէն 49-էն մինչև 55 իգական սեռին է պատկանում: Այդպէս ահա հայ տղայք աւելի են ծնում քան թէ հայ աղջիկներ, բայց և հայ կանայք համեմատաբար երկայնակեաց են քան տղամարդիկ: Սովորաբար եթէ 90 կամ 100 տարեկան հասակին հասնող տղամարդոց թիւն է 10, կանանց թիւը լինում է 20:

Պսակների վերաբերութեամբ նկատելու է, որ հայոց մէջ միջին հաշուով 100 հոգուն տարեկան մէկ պսակ է ընկնում: Մանաւորապէս գիւղերում 85 հոգուն մէկ պսակ, իսկ քաղաքներում 115 հոգուն մէկ պսակ:

Թէ և դեռ ևս չյաջողեցաւ մեզ Ուսաստանի հայոց բոլոր եկեղեցեաց և աղօթատեղեաց ճիշդ թիւը ձեռք բերել,

սակայն ունեցած տեղեկութիւններէս երևում է, որ ուր միայն հայք 300 հոգիէն աւելի են—եկեղեցի ունին: Եկեղեցիքը մեծ մասը քարաշէն են, այնուհետեւ հողաշէն և ամենասակաւը փայտաշէն: Եկեղեցեաց շինութեան ամենամեծ ծախսը 200,000 ռուբլիէն աւել չէ անցնում: 5000 հոգի ծուխ ունեցող եկեղեցեաց թիւը հազիւ թէ 20-ին հասնի, սովորաբար քաղաքներում եկեղեցիքը 2000—3000 հոգի ծխան տէր են, իսկ գիւղերում միջին հաշուով 40 տուն ծուխ ունին: Եկեղեցեաց մէջ ամենահարուստն են Պետերսբուրգի, Մոսկվայի, Եփեսոսի, Ստաւրոպոլի, Թիֆլիսի և մի քանի այլ քաղաքների եկեղեցիքը: Սկսած տարեկան մօտ 40,000 ռուբլի եկամուտքէն մինչև 2 ռուբլի եկամուտք ունեցող եկեղեցիք կան: Եկեղեցեաց ամենանշանաւոր եկամուտքը եկեղեցապատկան անշարժ կալուածքներէն է, այնուհետեւ իւրեանց մայր գումարների տոկոսիքն, մոմավաճառութեան արդիւնքն և վերջապէս դանձանակը կամ այլ պատահական նուիրաբերութիւնք: Վանքերի, որոնց մէջ հարստութեամբ նշանաւոր են Լճմիածինը, Տաթևը, Նոր Նախիջևանայ սուրբ Խաչը, Սևանը և այլք,—տարեկան եկամուտքը և սեփականութեանց որքանութիւնը յայտնի չեն: Թիւ մարդաբնակ հայ վանօրէից 'ի Ռուսիայ, ըստ մեր ժողոված տեղեկութեան—36, թիւ վարդապետաց, կուսանաց և այլ կուսակիցաց 174: Թիւ արքեպիսկոպոսաց և եպիսկոպոսաց ? : Համարելով Ռուսիայի հայոց թիւը 700,000 հոգի, դուրս կգայ որ 19,444 հոգուն ընկնում է մէկ վանք, մօտ 4023 հոգուն մէկ կուսակից: Թիւ բոլոր հայ քահանայից և այլ պաշտօնէից 'ի Ռուսիայ ճշդապէս յայտնի չէ: Սակայն Լճմիածնայ մէջ տպւող Երազմուտ ամսագրի հրատարակած ստորագրողաց ցանկէն (*) երևում է, որ Ռուսիայի

(*) Տես պ. Քաջբերունդոյ յօդուածը Հայ Կաթողիկոսի Ռուսիայում Մեղու Հայաստանի լրագ. 1874 № 8.

մէջ Արարատը 1327 քահանայ ստորագրող ունէ: Անշուշտ կարծելու է որ այստեղ կլինին ամենասակաւը և մօտ 300 քահանայք, որք յիշեալ ցուցակում չեն մտած: Այդպէս ահա քահանայից թիւը Ռուսիայում կարծելու է մօտաւորապէս 1600 կամ աւելի: Անշուշտ այս թիւը և բաժանելով 700,000 հայ բնակչաց վրայ, դուրս կգայ որ միջին հաշուով մէկ քահանային ընկնում է մօտ 437 հոգի ժողովուրդ կամ մօտ 43 ծուխ: Արարատի մէջ յիշած վերոյգրեալ 1327 քահանաներէն 59 աւագ քահանայ են և 1268 հասարակ քահանայ, ասել է թէ $22\frac{1}{2}$ քահանայից մէկը կրում է աւագութեան պատուանունը: Հիւսիսային Արմենիայում և Եւրոպայում Ռուսաստանում թիւ քահանայից 100, Անդրկովկասում 1227: Բնդահանրապէս քաղաքներում գտնւում են 292 քահանայք, գիւղերում 1035: Մասնաւորապէս զաւառների վերաբերութեամբ նկատվում է, որ Նրեանի զաւառում կայ 569 հայ քահանայ, Նիսաւէտապոլի—367, Թիֆլիսի—232, Բագուի—33 և այլն: Քահանայք բնդահանրապէս ռոճիկ չունին, այլ բաւականանում են ժողովրդի կամաւոր նուիրաբերութեամբ, որ տվում է նոցա՝ ծննդեան, հարսանեաց, թաղման կարգերը կատարելիս: Բացի այդ վարձատրութիւն է տվում Տէրունական տօներին տուն օրհնելիս և Դեւեւոյնէրէն գերեզման օրհնելիս և վերջապէս Ժամոյ և Գոնչանի անունով կամաւոր տուրքեր են ժողովում եկեղեցեաց մէջ Խաչի (Խէչէ) ման ածելով: Գիւղի քահանայք ստանում են կալերի ժամանակ տասանորդ բերքից: Այս բոլորը միասին այնքան չնչին է, որ շատ սակաւ կպատահի եթէ ոչ ապահովացած, զոնէ առանց խղճութեան ապրող քահանայ տեսնել, մանաւանդ գիւղերում: Քահանայից այդ անապահով դրութիւնը պատճառ է լինում ժողովրդի և հոգեւորականութեան մէջ անպատեհ վէճեր ծագելուն: Գալով եկամուտքի որքանութեանը,

Թէ և դժուար և մինչև անգամ անկարելի էր որոշել այդ, այնուամենայնիւ կարծելու է որ դիւղի քահանայք միջին թւով հազիւ թէ 200 ռուբլէն աւելի ստանային տարեկան, վասն զի սակաւ չեն այն աղքատ դիւղերի եկեղեցիքը, որոնց տարեկան եկամուտքը 2 կամ 3 ռուբլէն աւելի չէ, և ուրեմն քահանայի եկամուտքը ևս չնչին: Քաղաքների ծխատէր և անծուխ քահանայից եկամուտքը միմիանց վրայ կարծելու է 400 և մինչև անգամ 500 ռուբլի: Մասնաւորապէս մէկ տուած տեղեկութիւններէն յայտնի է որ Թիֆլիզում կան քանի մի քահանայք 200 էն աւելի ծուխ ունեցողք, թէ և կան և 50 էն պակաս ծխատէրք: Այստեղ կան քահանայք 2000 ռուբլէն աւելի եկամուտ ունեցողք, թէ և կան և հազիւ 300 ռուբլի ստացողք: Աւերոյիշեալ թուերը ընդունելով, քի գիւղացի քահանայից եկամուտքը—200 ռ". և քաղաքացի ք". 500 ռ". դուրս կգայ, որ 1035 գիւղացի ք". ստանում են 207,000 ռ". իսկ 292 քաղաքացի ք".—146,000 ռ". ընդամենը 353,000 ռ": Այս միայն մեր կարծիքն է, հիմնուած մեր ունեցած տեղեկութեանց վրայ: Այս հաշւով դուրս է գալիս, որ Ռուսիոյ 700,000 հայերից ամէն մէկը տարեկան մօտ $50\frac{1}{2}$ կոպէկ վարձատրութիւն է տալիս քահանային.

Ռուսիայի հայերի ազգային սեփականութիւնքն են 1) եկեղեցիքը իւրեանց կալուածքներով և 2) ուսումնարանք: Օտանազան ժամանակ բարեպաշտ հայք կրօնական ազդեցութեան տակ ոչ միայն եկեղեցիք և վանքեր են կառուցել, այլ և մասնաւոր կալուածքներ ընծայելով այդ հիմնարկութեանց, աշխատել են ապահովացնել նոցա գոյութիւնը: Մենք չկարողացանք ձեռք բերել Ռուսիայի բոլոր հայ եկեղեցեաց կալուածների ցանքը, իսկ ունեցած մասնաւոր տեղե-

կութիւններիս տպագրիլը յետ ձգեցինք մինչև ընդհանուրի ստանալը: Սակայն համեմատ վերոբերեալ տեղեկութեանցը, ամէն 300 հոգուն մէկ եկեղեցի գցելով, դուրս կգայ որ 700,000 հայք մօտաւորապէս 2333 եկեղեցի ունին. դոցա ամէն մէկի տարեկան եկամուտքը կալուածքներէն միջին հաշւով 100 ռուբլի գցելով, ընդհանուր գումարը եկամուտքի մօտաւորապէս կլինի 233,300 ռուբլի, որը որ կալուածոց 6% համարելով պէտքէ կարծել, որ կալուածքների արժողութիւնն է 3,888,333 ռուբլի:

Եթէ վերոյիշեալ 2333 եկեղեցեաց շինութեան ամէն մէկի արժողութիւնը ևս համարելու լինինք միջին հաշւով 1000 ռ". իսկ բոլորինը միասին 2,333,000 ռ". այն ժամանակ Ռուսիայի մէջ հայոց եկեղեցական շինութեանց և նոցա պատկան կալուածոց արժէքը մօտաւորապէս լինելու է 6,221,333 ռուբլի:

Երկրորդ տեղը ազգային սեփականութեանց վերաբերութեամբ բռնած ունին ազգային-հոգևոր դպրոցները, որոնց հաշւում համարւում են բոլոր ծխական և վանական ուսումնարանները, որոնք միայն ազգիս փողով են կառուարվում: Շիշդ թիւը այդ դպրոցների նմանապէս յայտնի չէ: Սակայն մեր ժողոված մասնաւոր տեղեկութիւններէն եզրակացնում ենք, որ բոլոր այդ դպրոցների թիւը լինելու է ոչ պակաս քան 400. ամէն մի դպրոցի տարեկան եկամուտքը միջին հաշւով գցելու է 500 ռուբլի, ընդհանուր եկամուտքը 200,000 ռ"., որը որ 3,333,340 ռ". տարեկան 6% է: Եթէ սորան աւելացնենք մօտ 50,000 ռ". իբրեւ—դպրոցապատկան իրեղենների գին և մօտ 350,000 ռ". իբրեւ նոյն դպրոցների շինութեանց արժողութիւնը, այն ժամանակ բոլոր դպրոցների արժողութիւնը լինելու է 3,733,340 ռ".:

Արջապէս իբր ազգային սեփականութիւն համարելու է վանապատկան կամ դպրոցապատկան տպարանները, գրչադիր մատենները, զանազան հնութիւնք, եկեղեցական սրբազան անօթեղէնք և այլ և այլ իրեղէնք, որոնց ընդհանուր արժողութիւնը ևս համարում ենք 1,500,000 ռուբլի:

Այդպէս ահա ընդհանուր արժողութիւնը ազգային սեփականութեանց Ռուսիաբնակ հայոց, ըստ մեր կարծեաց, հասնում է մօտ $11\frac{1}{2}$ միլիոն ռուբլի:

Հատ կարելի է, որ մեր առաջ բերած գումարը մատենաթիկական ճշտութիւն չունենայ. այս մասին ոչ ոք մտածած է և ոչ ոք հաշուած: Մեր նպատակն էր միայն վեճակագրութեանս լիակատարութեան համար ազգային սեփականութեանց խնդրոյն ևս տոմարիս մէջ տեղ տալ, նորա մշակելը ապագային թողնելով:

Ուսումնարանների խնդիրը ամէն տեղի հայոց կենսական խնդիրն է: Ռուսիայի հայք այս կէտի վերաբերութեամբ Տաճկաստանի հայերէն յետադէմ չեն. ըստ մեր ունեցած (թէ և անկատար) տեղեկութեանց՝ թիւ հայ ուսումնարանների (մեծ ու փոքր) — ոչ պակաս է քան 400, որոնցից մօտ 50-ը Անդրկովկասից դուրս է: Այս հաշուում մտնում են 65 օրիորդաց ուսումնարանները: Առարկայից դասատուութեան ընդարձակութեամբ աղայից ուսումնարաններում առաջին տեղը բռնած ունի Թիֆլիզու Ներսիսեան դպրոցը, իսկ օրիորդական դպրոցներէն — Թիֆլիզու Վայանեան ուսումնարանը: Տղայից ուսումնարանները սովորաբար բաժանելու է երեք կարգ՝ ա. ուր դաս են տվում 3 կամ աւելի լեզուներ և քանի մի դիտութիւնք, բ. — ուր դաս են տվում 2 լեզուներ և մասամբ դիտութիւնք և գ. — ուր ուսանում են միմիայն հայերէն լեզու և կրօն: Առաջին կարգի ուսումնարանների թիւը է մօտ

25, երկրորդինը — 200 և երրորդինը մօտ 175: Հինգէն աւելի դասատուն — ունեցող ուսումնարաններ չունինք և դոցա մէջ տուած ուսման չափը տէրութեան պրօգրիմագիւնների պրօգրամային (քանի մի փոփոխութեամբ) հաւասար է: Սովորաբար ուսանելի լեզուքն են հայերէն, ռուսերէն, գաղղիերէն և մի կամ երկու տեղ գերմաներէն: Ուսանելի առարկայքն են կրօն, ազգային և ընդհանուր պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, մատիմաթիկայ, բնական գիտութիւնք (ֆիզիք, կենդանաբանութիւն, բուսաբանութիւն և ֆիզիօլօգիայ), վայելչագրութիւն, տօմարագիտութիւն և օրիորդական դպրոցներում ձեռագործ: Ոչ մի տեղ չեն ուսանում արհեստներ և կանոնաւոր մարմնամարզութիւն: Արդեցողութիւն (առանց նօտաների) և պար՝ դաս է տվում շատ տեղ: Թիւ ուսուցչաց մեր հաշուով 800-էն անցաւ, թէ և մեր ունեցած ցանկը անկատար էր և այս հաշուում մտած չունին տանու ուսուցիչները, որոնք յայտնի են վարպետ, խալիփայ, պատուելի և այլն մականուններով: Մեր կարծիքով ուսուցչութեան արհեստով պարապողների թիւը 2000-էն անց է: Այս գումարից կէս առ կէսը ցի մօտ 1000-ը համարելու է իւրեանց տներում մօնթերին հետ պարապող վարժապետաց թիւը: Ընդհանրապէս մանկավարժութեամբ պարապողների թիւը 2000 համարելով և ամէն մէկի այդ գործով աշխատած գումարը տարեկան 200 ռուբլի գցելով, կարծելու է որ ընդհանուր գումարը վարժապետական հասոյթի 400,000 ռուբլի է: Ասել է թէ՛ ամէն Ռուսիացի հայ միջին հաշուով ազգային դպրոցների վարժապետաց վրայ ծախս է անում տարէնը մօտ 57 կոպ: Այն դպրոցներում, ուր դասերի (1—1 $\frac{1}{4}$ ժամ) թիւով է վարձատրութիւն տվում, ամենաբարձր վարձը է 1 ռ. 50 կ. իսկ ամենաստորը 20 կ': Մանկավարժական խորհուրդներ ունեցող դպրոցները 20-էն աւելի չեն: Մանկավարժական իրեղենք ձերք բերելը այդ դպրոց-

ները նոր են սկսած: Պայրոցների գրադարանները ճոխու-
թեամբ նշանաւոր չեն (բացի Լճմիածնայ գրչագրների ժո-
ղովարանը):

Մեր ունեցած տեղեկութեանց հիման վերայ ամէն մէկ
հայ գպրոցում միջին հաշուով համարելու է 40 աշակերտ, որ
ասել է թէ 335 տղայից ուսումնարաններում լինելու են մօտ
13,400 աշակերտք: Եթէ համարել ամենաքիչը մօտ 2,000
աշակերտք զանազան տիրացուների և պատուելիների
մօտ տանը սովորող և մօտ 2500 տէրութեան և զանազան
ոչ ազգային ուսումնարաններում սովորող աշակերտաց թիւը,
այն ժամանակ արական սեռի ուսանողաց թիւը կ'հասնէր մօտ
17,900 կամ մօտ 18,000 հոգու: Օրիորդական 65 գպրոց-
ները նոյն հաշին ենթարկելով և ամէն մի գպրոցին 40 աշա-
կերտուհի զգելով, կունենանք մօտ 2600 աշակերտուհի: Տէ-
րութեան գպրոցներում և մասնաւոր անձանց մօտ ուսանող
օրիորդաց թիւը ևս ամենաքիչը 1400 համարելով, կունենանք
մօտ 4000 ուսանող օրիորդ: Ընդհանուր գումարը Ռուսիայի
հայոց ուսանող երկսեռ սերունդի համարելու է մօտ 22,000
հոգի: Ասել է թէ մօտ 32 հոգուն ընկնում է մէկ ուսանող:
Սեռերի վերաբերութեամբ ասելու է որ մօտ 22 արական հոգուց
մէկը ուսանող է, $87\frac{1}{2}$ իգական հոգուց—մէկը աշակերտուհի:
Այլապէս ասել 1000 ար". հոգուց մօտ 45-ը ուսանողք են
1000 իգ". „ „ 10 աշակերտուհի:

Տէրութեան ուսումնարաններում հայ ուսանողք զլսա-
ւորապէս կենդրոնացած են զաւանդներում և մանաւանդ Թիֆ-
լիսում: Ըստ բազմութեան առաջին տեղը բռնած ունին ար-
քունական նահանգական ուսումնարանները, այնուհետև պրօ-
գիմնազիայք և յետոյ զլսաւորապէս Թիֆլիսու գիմնազիայք:
Ռուսաստանի համալսարաններում և այլ բարձրագոյն հիմ-
նարկութեանց մէջ ուսանող հայ տղայք հասնում են մօտ

300: Արտասահմանում (Չվեցերիայ և Վերմանիայ) Ռու-
սիայի հայ ուսանողաց թիւը 50-էն չէ գերազանցում ('ի թիւս
դոցա գտնվում են մի կին և քանի մի օրիորդք): Համալսա-
րանական ուսանողներէն մօտ 60% իրաւաբան են, մօտ
25% բժիշկ, մնացածը զանազան գիտութեանց ուսանողք:

Նախ քան Ռուսիայի հայոց այժմեան տպագրութեան
վրայ խօսել, հարկաւոր ենք համարում ասել որ Անդրկով-
կասեան աշխարհում և Ռուսիայում ամենից առաջ հայ
տպագրութիւնը սկսած է Լճմիածնայ վանքում Աբրահամ
III կաթողիկոսի օրերով: Մեզ պատահել է տեսնել Լճմիած-
նայ տիպ գրքեր 1728, 1734, 1742 թուականների: Այնու-
հետև նորոգած է յիշեալ տպարանը Սիմէօն կաթողիկոսի
օրերով (1779), երբ Լճմիածնայ մէջ թղթի գործարան ևս
սարգուստ էր: Պարսից արշաւանքները աւերեցին այդ գոր-
ծարանները, բայց տպարանը նորէն բացուեց Յովհաննէս կա-
թողիկոսի օրերով (1836 ?). վերջի վերանորոգութիւնը տպա-
րանի եղաւ այժմեան վեհափառ Պէտրոս IV կաթողիկոսի ձե-
ռօք (1867) և ազգասէր պարոնների օգնութեամբ: Տպարա-
նը հարուստ է և տառերը ընտիր են. այս տեղ կայ և ձու-
լարան: Այժմ տպւում է այստեղ Արարիկ ամսագիրը խմբա-
գրութեամբ Լճմիածնայ միաբան առանձին խմբագրական ժո-
ղովի, սկսած է 1868 թւին: Ոչ հեռի այստեղէն Ս. Պայիա-
նէի վանքում արժ". վանահօր Ա. հան վարդ". Բաստամեանի
աշխատանք տպարան բացուեցաւ և սոյն 1874 թուականէն
տպւում է Պարոյ ամսագիրը յիշեալ հօր խմբագրութեամբ:

1780 թուականին սկսած է տպագրութիւնը Ս. Պետրոս-
բուրդ, ուր տեղէն յիշեալ տպարանը 1790 թուին բերուե-
ցաւ Նոր Նախիջևան, իսկ 1797 թ". նոյն տպարանը տեղա-
փոխուեցաւ յԱշտարխան, որ տեղ դորա մնացորդները գուցէ

կան և ցայսօր: Յիշեալ երեք տպարանները ծաղկում էին, քանի որ կենդանի էր և օգնում էր Ռուսիայի Հայոց առաջնորդ (վերջը կաթողիկոս) Յովսէփ արքեպիսկոս: Արդութեան: Իսկ Պետրսբուրգում 1855 թուին հիմնուեցաւ մեծ". Ռափայէլ Պատկանեանի աշխատանք մի հայ տպարան, ուր 1864 թուին սկսուեց հրատարակուիլ և „Հասկ“ անունով շաբաթաթերթ յոյն պարոնի խմբագրութեամբ, բայց մէկ տարիէն աւելի չը շարունակուեց: Այժմ հայ տառեր գտնուում են Պետրսբուրգում կայսերական Արքեպիսկոպի և մասնաւոր տպարաններում:

Թիֆլիսում հայ տպագրութիւնը սկսուեցաւ 1822 թ". աշխատանք երջ". Ներսէս Վ կաթողիկոսի, որ այն ժամանակ տեղս վիճակաւոր եպիսկոպոս էր: Այդ տպարանը սեփականութիւն էր Ներսիսեան դպրոցի և վերջի ժամանակները անհոգատարութենէն քայքայվելով՝ վաթսուեական թուականներին անհետացաւ: Այդ տպարանում տպագրուում էր „Արշակ“ լրագիրը (1847—1848), Մեղու Հայաստանին (1858—1862) և այլ շատ գրեանք: 1850 թուին մի փոքրիկ տպարան հիմնեց այստեղ գեր". Գարբիէլ քահանայ Պատկանեանը, որը որ նոյն թւին տպուում էր և Արարի անունով շաբաթաթերթ: 1860 թւին բացուեց մեծ". Հ. Լինֆիաճեանի և ընկ. բաւականին ընդարձակ տպարանը, որը որ դործում է և ցայսօր: Այստեղ տպուում էին „Առաջնիկ" (1860—1867) ամսագիրը, Հայկական աշխարհ (1865—1870) ամսագիրը և տեսակ տեսակ գրեանք: Այժմ հայ տառեր գտնուում են քաղաքիս արքունական և մասնաւոր տպարաններում ևս: 1826 թ". հիմնուեցաւ հայ տպարան 'ի Շուշի, ուր սոյն 1874 թուէն տպագրելու է արժ". Խորէն վ". Ստէփանէի խմբագրութեամբ Հայկական աշխարհ ամսագիրը:

1830 թ". Մոսկվայում Ազարեան ձեմարանը բացեց

և հարուստ տպարան, որ և կար ց1869 թիւը: Այստեղ տպուում էին Հայկական ամսագիրը (1858—1864), Ռուսական ամսագիրը (1859—1862) և Հայկական Ռուսական թերթը:

Արթուրեանի թուականներին թէոդոսիայում Խաչիբեան ուսումնարանի հետ բացուեց և տպարան, ուր տպուում էր Փարիզ սկսած Մարտի Արարի ամսագրի շարունակութիւնը:

1872 թուին Բագուի մէջ բացաւ հայ տպարան քաղաքիս Ս. Գրիգորի բարեգործական ընկերութիւնը:

Համսիխի ևս եղած է հայ տպարան, բայց աննշան իւր դործունէութեամբ:

1873 թուին մեծ". Տէր Երրահամեանը բացեց հայ տպարան 'ի Ռոստով կամ 'ի Նոր Նախիջևան:

Ղիզդ թիւը հայ տպագրեալ մատենից 'ի Ռուսիայ յայտնի է. բայց մեր ունեցած գրեանց ցուցակէն հաշուեցինք, որ անցեալ և ներկայ դարուս մէջ տպուած գրքերէն մեր ձեռքը անցած են Թիֆլիսի տիպ—197, Մոսկվայի տիպ—111, Լիւմիաճնայ տիպ—83, Պետրսբուրգի տիպ—38, Թէոդոսիայի տիպ—28, Աշտարիսանի տիպ—24, Նոր Նախիջևանի տիպ—13, Շուշի տիպ—6, Համսիսու տիպ 4 և Բագուի տիպ 2, ընդամենը 506:

Այս հաշուում են հոգեւոր բովանդակութեամբ 224, պատմական 81, դասատուութեան ձեռնարկներ 109 և մնացած 92 զանազան զիտութեանց վերաբերեալ: Որովհետեւ ըստ քանակութեան առաջի տեղը ունէ բռնած Թիֆլիսի տպագրութիւնը, վասնորոյ աւելորդ է ասելը, որ այս տեղ միջին հաշուով տարեկան մօտ 8 գիրք է լոյս ընծայվում հայերէն լեզուաւ, օրինակի համար 1856—1862 թ". դուրս է եկած այստեղ 46 գիրք, 1862—1868 թ". 53 գիրք և 1868—1871 թ". 29 գիրք: Ընդամենը 16 տարւայ մէջ 'ի լոյս է ընծայուած 128 անուն գիրք: Սակայն այդ հրատարակութեանց մեծ

մասը մանր բաներ են՝ օրացոյցներ, այբբենարաններ և այլն: 5000 օրինակ տպուած են միմիայն 2 հատ այբբենարաններ, 4000 օրինակ օրացոյցներ, այբբենարան և ընթերցարան և այլն. իսկ գիտութեանց վերաբերեալ և բանասիրական գրքերը սովորաբար տպուած են 600—1200 օրինակ: Առհասարակ Ուսման տարի մէջ ներկայ հայ գրականութիւնը փոքր առ փոքր կեդրոնանում է պարբերական հրատարակութեանց մէջ: 1847 թւին առաջին անգամ Թիֆլիզում սկսուած է Առաջին անուանով հայ քաղաքական և բանասիրական շաբաթաթերթի տպագրութիւնը, խմբագրութեամբ Յ. Արեւնեանցի և Մ. Պատկանեանցի: Պաշտօնական շաբաթաթերթի տպագրութիւնը 2 տարի, տպուում էր խառը լեզուով՝ գրաբար և աշխարհաբար. ըստ մեր լրագրողաց թիւը 300 էն անցած չունէ: 1850 թւին Տէր Պարբերիչը Պատկանեանի խմբագրութեամբ հրատարակուում էր «Առաջին» քաղաք. և բանաս. շաբաթաթերթը, բայց բաժանորդաց սակաւութեան պատճառաւ տարիէն աւելի չը շարունակուեց: 1858 թւին խմբագրութեամբ Տէր Ստեփան Մանդլինեանցի սկսուեց Թիֆլիզում Միջին Հայաստանի քաղաք. և բանաս. շաբաթաթերթի հրատարակութիւնը: Նոյն 1858 թւին բաժանորդաց թիւը էր 572, այնուհետեւ սկսեց այնքան նուազել, որ 1861 թ. տպագրուում էր 350 օրինակ, 1862—1864 թ. տարեկան 480 օր. 1865 և 66 թ. 450 օրինակ, 1867—68 թ. 360 օրինակ: 1863 թուականէն յիշեալ թերթի խմբագրութիւնը անցած է մեծ. Պ. Սիմոնեանին և 1870 և 1871 թուականներին հասած է մինչևի դադարման, այնուհետեւ 1872 թ. մի երիտասարդական խմբի օգնութեամբ նորէն սկսուած է in folio ձևով, որ և շարունակուում է և այժմ: Թէ որքան է այժմ ստորագրողաց թիւը մեզ չիշդ յայտնի չէ, թէ և կարծում ենք որ 500 էն անցած չլինի: Նոյն 1858 թւին սկսուեց Մոսկվայում մեծ. Ստեփաննոս

Նազարեանի խմբագրութեամբ Հայաստանի ամսագիրը, որ և շարունակուեց ց1864 թ. բաժանորդաց թիւը չիշդ յայտնի չէ, բայց գիտենք որ դոցա թւոյն պակասութիւնը եղաւ ամսագրի դադարման զխառը պատճառներէն մինը 1864 թւին: 1860 թւին սկսուեց Թիֆլիզում Առաջին Հայոց աշխարհի ամսագիրը, խմբագրութեամբ մեծ. Մարկոս Աղաբէկեանի: Բաժանորդաց թիւը 1860 թւին 440, 1861 թ. 520, 1862 թ. տպուում էր 800 օրինակ, 1863 թ. — 580 օրինակ: Այնուհետեւ խմբագրի Տաճկաստան երթալու պատճառաւ ամսագիրը դադարեց, մինչև որ 1865 թւի վերջերը մեծ. Ստեփաննոս Ստեփանէի (այժմ Խորէն վարդապետ) նորէն սկսեց հրատարակուիլ նախ Առաջին և 1866 թւին Հայաստանի աշխարհի անունով, որ և շարունակուում էր ց1871 թ.: Այդ միջոցում դա տպուում էր սովորաբար 200—250 օրինակ: 1859 թւին Մոսկվայում սկսուեց Ղազարեանի կրօնական և բանասիրական ամսագիրը, խմբագրութեամբ հանդուցեալ Մսեր Մսերեանի, որ և շարունակեց ց1862 (?): Առաջին տարին բաժանորդաց թիւն էր 405, յետագայ տարիքը մեզ անյայտ: Ղազարեանը դադարելուց յետոյ Մոսկվայում մեծ. Ղազարեանի խմբագրութեամբ առ ժամանակ հրատարակվում էր «Հայաստանի Ուսման» թերթը, բայց սորա բաժանորդաց թիւը նմանապէս աննշան էր և մեզ անյայտ: 1864 թւին Պետրսբուրգում սկսուեց «Հայոց» անունով շաբաթաթերթը մեծ. Ուսմանը: Պատկանեանի խմբագրութեամբ, բայց բաժանորդաց սակաւութեան պատճառաւ դադարեց տարւայ վերջը:

1866 թւին Թիֆլիզում սկսուեց Առաջին Հայոց աշխարհի շաբաթաթերթը խմբագրութեամբ մեծ. Գեորգ Տէր Աղաբէկեանի և 1867 թ. միմիայն 20 № № տալով դադարեց: Առաջին տարին տպուում էր 450 օրինակ, երկրորդ տարին 240:

Նոյն 1866 թւին թիֆլիսում հրատարակուած էր Գաւառի ամսագիրը, խմբագրութեամբ արժ"։ Տէր Ստեփան Մանգինեանցի, բայց բաժանորդաց սակաւութեան պատճառաւ միմիայն 8 համար տալով դադարեց։

1860 թւին թիֆլիսիւմ սկսեց շարունակուիլ Փարիզ հրատարակող Մանուկ Լաւանի, բայց սորա բաժանորդաց թիւը մեզ յայտնի չէ։ Ամսագիրը քանի մի տարիէն դադարեց։

1872 թւին թիֆլիսում խմբագրութեամբ մեծ"։ Գրիգոր Արծրունց սկսեց հրատարակուիլ Մշակ անունով շաբաթաթերթը in folio, որ և շարունակուած է ցայսօր։ Թիւ բաժանորդաց 1872 թւին 500, 1873 թ" — 685, ներկայ 1874 թւին աւելի քան 600։

1868 թւին Լճմիաճնայ վանքում սկսուեց Արարատ ամսագիրը, որ շարունակուած է և ցայսօր։ Թիւ ստորագրողաց ճիշդ յայտնի չէ, վասն զի ամսագրի հրատարակած ցանկը վերաբերում է միմիայն Ռուսաստանին, այն ինչ Արարատ ստորագրողներ ունէ և այլ տէրութեանց մէջ։ Մասնաւոր կերպիւ մեր ձեռք բերած տեղեկութիւններէն իմացուեցաւ, որ բաժանորդաց թիւը տարեկան լինում է 3000—4000։

1873 թւին թիֆլիսիւմ սկսուեց Գաւառի ամսագիրը, որոյ ստորագրողաց թիւը թէ և յայտնի չէ, բայց լսում ենք թէ 400 ի հասած չէ։

1874 թւից սկսուեց Գորոյ մանկավարժական ամսագրի հրատարակութիւնը Լճմիաճնայ մօտ գտնուած Ս. Գայանէի վանքում, վանահօր արժ"։ Ահա՛ն վարդ"։ Բաստամեանի խմբագրութեամբ։

Արջապէս սոյն 1874 թւէն սկսուելու է 'ի Շուշի Հայկական աշխարհ ամսագիրը խմբագրութեամբ նոյն արժ"։ Խորէն վ"։ Ստեփանէի։

Արդպէս ահա 1847 թւէն ցայսօր, ք 27 տարւայ մէջ

Ռուսիայի հայք ունեցած են 7 լրագիր և 10 ամսագիր, ընդամենը 17 պարբերական հրատարակութիւնք։

Դոցանից ներկայ 1874 թւին շարունակուած են 2 լրագիրք՝ Մեղու-Հայաստանի և Մշակ, և 4 ամսագիրք՝ Արարատ, Գորոյ, Գաստիարակ և Հայկական աշխարհ, ընդամենը 6 պարբերական հրատարակութիւն, որ ասել է թէ մօտ 117,000 հայ բնակչաց մէկ հրատարակութիւն է ընկնում։

Համարելով Մեղու Հայաստանի լրագրոյ բաժանորդաց թիւը մօտաւորապէս 500, Մշակի—600, Արարատի—3000, Գորոյի—300, Գաստիարակի—300 և Հայկական աշխարհի—300, ընդամենը մօտ 5000 բաժանորդ, պէտք է կարծել, որ Ռուսիայի հայ բնակիչներէն մօտ 140 հոգուց մէկը պարբերական հրատարակութեանց բաժանորդ է։ Առ հասարակ նկատուած է, որ պարբերական թերթերի բաժանորդաց $\frac{1}{6}$ — $\frac{1}{3}$ թիֆլիսի հայոց է ընկնում, մօտ $\frac{1}{8}$ մասը Ալեքսանդրապօլին, Ախալցխային և Շամախուն։ Ընդհանրապէս ամէն հրատարակութեանց ստորագրողների և այնպիսի անձանց թիւը Ռուսիայում՝ որք իբրեւ հայ գրականութեան սիրող ամէն կերպ հայ տպագրութիւններ ձեռք բերէին—հազիւ հասնում է 50 հոգուն, որոնցից մօտ 30-ը բնակուած են թիֆլիսում։ Անշանակէ ամէն հայ խմբագիր կամ տպագրիչ հաւատացած կարող է լինել 50 ինչպէս բաժանորդ ունենալու մասին, մնացած բաժանորդները պատահական են։

Ռուսիայի հայք մի որ և իցէ ազգային գործ առաջ տանելու մտքով տակաւին պաշտօնական կերպիւ հաստատած միայնակ մի ընկերութիւն ունին, այն է Բագուի Մարդասիրական Ս. Գրիգորի—Լաստիւրէի (տես Բագու երես 122)։ Մնացած փոքրիկ ընկերութիւնները, որք կազմուած են հայաբնակ քաղաքներում բարեգործական նպատակաւ, անշան

են և վերը արգէն մի առ մի յիշած ենք, վասնորոյ կրկնիլը այստեղ աւելորդ համարեցինք:

Դեռ ևս անցեալ դարէն սկսուած հայք Ռուսաց տէրութեան ղինւորական և քաղաքական ծառայութեան մէջ նշանաւոր պաշտօնների հասած են: Առաջին ահա Լազարեան, Երիմէիքեան, Երզնկեան, Բէհբուզեան, Թումանեան, Դեղանեան և այլ մեծահամբաւ տոհմերը բաւականին նշանաւոր անձինք տուած են: Սոյն 1874 թւին նշանաւոր հայ պաշտօնատարքը Ռուսիայի են՝ 1) 'ի Պետրսբուրգ — Օգնական հասարակաց կրթութեան նախարարի և կառավարիչ կայսերական հրապարակական գրքատան ստատոս — սեկրետար Յովհաննէս Դաւթեան Դէլեանց: Համալսարանի դասատու պրոֆէսոր Քերովըէ Պոլսեան. Եսիական դեպարտամենտի պաշտօնատար մագիստրոս Սարգիս Եղեանց 2) 'ի Մոսկուայ — Ծրարդ գիմնազիոնի կառավարիչ Մկրտիչ Էփեմ. Պատուաւոր հոգաբարձու Լազարեան Ճեմարանի իշխան Սիմէոն Դաւթեան Եղեանց — Լազարեան, կառավարիչ Նիկողայոս Դաւթեան Դէլեանց. տեսուչ նոյն Ճեմարանի — Գէորգ Քանանց, դասատու նոյն Ճեմարանի պրոֆէսոր Ստեփաննոս Նազարեանց, վերակացու տարանների և տպագրութեան Օարմայր Մեքեանց: 3) 'ի քաղաքն Սուրբ Եղեանց: 4) 'ի Սուրբ Եղեանց փոխարքայաւանան՝ անդամ փոխարքայի խորհրդոյ Մեքեան Լեփեմ: Եւանձին յանձնարարութեանց պաշտօնատարք փոխարքայի՝ Վաստիճանի կամերգէր իշխան Եղեան Թումանց (Թիֆլիսու քաղաքացեալ), ՎԻ աստ". Պողոս Մեքեան Բեքարեան և ՎԻ աստ". Յովհաննէս Խաչիսեան: Փոխարքայի ղլխաւոր վարչութեան կառավարչի մօտ առանձին յանձնարարութեանց

պաշտօնատար՝ ՎԻ աստ". Միքայէլ Եփեմեանց և պաշտօնատար ՎԻ աստ". Յովհաննէս Եղեանց: Նոյն ղլխաւոր վարչութեան դեպարտամենտում Վ աստ". պաշտօնատար Դաւիթ Մեքեանց: Յէնսոր տեղացի և արեւելեան լեզուներ Սուլէյման խան Մեքեանց: Ճորտերի վեճակը բարեւաւանելու համար եղած կանցիլարիայի կառավարիչ իշխան Միքայէլ Թումանց: Փոխարքայի ղլխաւոր վարչութեան հաշուում՝ է բժշկապետ Յարութիւն Յովհաննէսեան: Թիֆլիզի կոնտրոլի պալատում առաջին կարգի քննիչ Գասպար Նազարեանց: Թիֆլիսի արքունի պալատում բաժանմանց կառավարիչներ Յովհաննէս Տէր Եղեանց և Զուհուդ բէգ Մարգարեանց: Արքայական հասարակաց խնամատարութեան պրիկաւում զիրեկտոր Յարութիւն Մարգարեանց: Եւսույ բէգերի կոմմիսիոնի նախագահ Յովհաննէս Երիտլեանց: Թիֆլիսի գաւառական վարչութեան խորհրդական Միքայէլ Եղեանց. պաշտօնատար Ճորտերի մասին եղած յանձնաժողովի Նիկողայոս Հաչիսեան. Թիֆլիսի քաղաքական ոստիկանութեան երկրորդ պետ Լուարսար Մեքեան Բեքարեան. Թիֆլիսի նահանգական դատարանի անդամք Դաւիթ Տէր-Ղաչիսեան և Օհրար Խաչիսեան. քննիչ իշխ". Գրիգոր Բեքարեանց: Հաշտարար դատաւորք և նոցա օգնականք Թիֆլիսի գաւառում՝ Մարկոս Դաւթեանց, Գէորգ Եփեմեանց, Եղեմ. Մարգարեանց, Գարեգեանց, Նիկ. Գարեգեանց, Խաչիսեանց, Դաւիթ Տէր Սեփեմեանց, Դաւիթ Գարեգեանց:

Բաւալայի գաւառական դատարանի նախագահ Նիկ. Գարեգեանց, հաշտարար դատաւորք և նոցա օգնականք՝ Գարրիէլ Հեղաբեանց, Մատթէոս Հաչիսեանց:

Բաւալի գաւառում հաշտարար դատաւոր Քրիստափոր Քանանց: Օգնականք Եղեքսանդր Եղեմեանց և Եւեթիք Հաչիսեանց:

Եւրոպայի զաւառում հաշտարար դատաւորք Աղա-
բէգ Քալանթարեան, Ներսէս Եւթեփեան Գրիգոր Խապարեան,
Նիկողայոս Քալանթարեան և Գաբրիէլ Հեղաբէան:

Երեանի գաւառում՝ անդամ ճորտերի վիճակը բարեւա-
ւացնելու ատենի Յակոբ Եմիրսանեանց. նահանգապետք՝
Երևանի՝ Աստակ Աստարեան, Լեւոնիսի՝ Գեորգ Խանաղեանց:
Նախագահ զաւառական դատարանի՝ Ղահրաման Մելի-
Աղաջանց, անդամ Եւթիք Երզնկեան. հաշտարար դատա-
ւոր և օգնականք՝ Յովհաննէս Եղեղաբեան, Յովհաննէս Բա-
կարեանց, Ե. Խոսրովեանց և Նիկողայոս Երևանեան:

Թէրքի աշխարհի հրամանատար զօրապետ Միքայէլ
Լուսինեան, Խաւաւեուրտի նահանգական տեսուչ Սարգիս
Երանջեան:

Արեւիկի ուղիւսում՝ հրամանատարի զիւանատան կա-
ռաւարիչ Բաղդասար Աղաջանց:

Լեւոնիսի սինդոսի պրօկուրոր Արապետ Արապեան:

Թիֆլիսի մաքսատան կառաւարիչ Յարութիւն Շա-
խարեանց. կառաւարիչք՝ Նախիջևանի մաքսատան Նիկողայոս
Տէր Շախարեանց, անդամ Դաւիթ Շախարեանց, Իզգիրի—
Յարութիւն Յարութեան, Եւթանդրոպօլի—Ստեփանոս
Խարեանց:

Օրհնորդեան Արշակունի.—Փոխարքայի մօտ առանձին
յանձնարարութեանց համար՝ ծովային կապիտան 1 կարգի
Միքայէլ Ղարաբեան: Թիֆլիսի նահանգ զօրաց հրամանատարի
օգնականի—Աղեքսանդր Լուսին—Երզնկեան: Արաւտեսուչ զօ-
րաց տեղափոխութեան Ստեփան Քիշիշեանց:

Առհասարակ Արշակունի զօրաց մէջ հաշուում են ժենե-
րալք՝ Յովհաննէս Լաւրեանց, Յովհաննէս Լուսին—Երզնկեանց,
իշխան Աղեքսանդր Բեգլարեանց, զնդապետք՝ Խաչատուր
Երանջեանց, Յարութիւն Երանջեանց:

Օրհնորդական զատի նախագահ ժեներալ Խաչատուր
Երանջեանց:

Օրհնորդական երկրաչափ—տեսուչ զնդապետ Թարխան
Խոջաբեկեանց: Գնդապետք ռմբաձիգ զօրաց Յովհաննէս
Արշալույսեանց, Նիկողայոս Հախումբեանց, իշխան Երսէն Բեգլար-
եանց:

Անդամ վարչութեան Արշակունի ճանապարհների Գաբ-
րիէլ Սահարաբեանց: Գլխաւոր բժիշկ Երզնկայի զօրաց—
Սողոմոն Երզնկեանց: Գլխաւոր բժիշկ Թիֆլիսի զիւնորական
ուսումնարանի Մարկիանոս Բարսեղեանց: Քուլթայիսի հիւան-
դանոցի զլխաւոր բժիշկ—Յովհաննէս Արշալույսեանց: Առա-
ւարիչ ատենի զլխաւոր տեսչի հիւանդանոցների—Յովհան-
նէս Երզնկեանց:

Հրամանատար 38 հետեակ զիւնորական—ժեներալ Ար-
շակ Տէր Արշալույսեանց: Հարաւային Դաղստանի հողերի բա-
ժանող կոմիսիոնի նախագահ Արշ. Մարտիկեանց: Առաւա-
րիչ Օւսթաթալի նահանգի—Բորիս Շախումբեանց:

Մենք աւելորդ համարեցինք շարել այստեղ մօտ 700 հայ
պաշտօնէից ազգանունները, որք մանրամասը նշանակուած են
Кавказский календарь 1874 զրքի մէջ: Եսելու է միայն,
որ ներկայ 1874 թւին յիշեալ զրքի միջ շարած մօտ
5000 ամէն ազգ պաշտօնատարներէն՝ Արշակունի փոխարքայ-
ութեան մէջ՝ մօտ 700-ը հայք են, այն ինչ 1850 թւին
եղած մօտ 3000 զանազան ազգ պաշտօնատարներէն սոյն
փոխարքայութեան մէջ միմիայն 250 հայք էին: Այդպէս ահա
դեռ ևս 1850 թւին երկրիս մէջ մօտ 12 պաշտօնատարէն մէկը
հայ է եղած, այն ինչ 1874 թւին մօտ 7 պաշտօնատարէն
մէկը հայ է: Այժմ Բոլսիայի մէջ գտնուում են զիւնորական
և քաղաքական ժեներալներ 27 հոգի: Աւելացնելով վերոյի-
շեալ 700 պաշտօնատարաց և 1400 հոգի, որք տէրութեան

ծառայութեան մէջ են և աննշան պաշտօններ կրելով կամ միայն զրադիր լինելով յիշեալ ուսերէն տոմարի ցանկում մտած չունին, կստանանք հայ ծառայողաց թիւը Ռուսիայի մէջ մօտաւորապէս 2100 հօդի: Ասել է թէ մօտ 333 հօդի հայ բնակիչներէն մէկը տէրութեան ծառայութեան մէջ է: Այժմ մօտ 26,000 հայ բնակչաց Ռուսիայի՝ ընկնում է մէկ ժեներալ:

ԳԼՈՒԽ Դ:

ՀԱՅԻ Ի ՏՈՒՆԿԱՅԻՆ:

Տաճկաստանի հայերի վերաբերութեամբ ուղած տեղեկութիւննիս տակաւին ամբողջապէս չ'ստանալով, ընդհանուր և կանոնաւոր տեսութիւնը նոցա վիճակադրի թողնում ենք Տոմարիս երկրորդ հատորին և առ այժմ ստիպուած ենք քանի մի ունեցած տեղեկութիւննիս հրատարակելու:

Առաջին վարժարանն է՝ Ա. Պօլիս: Թիւ աղբային և ծխական վարժարանաց ի Պօլիս ընդամենը 61, որոնցից 33-ը տղայոց է և 28-ը աղջկանց: Ղոցա մէջ ուսանում են 3842 աշակերտք և 1862 աշակերտուհիք, ընդամենը 5704 հօդի: Թիւ վարժապետաց յիշեալ վարժարանների 198, վարժուհեաց—28 սպասաւորաց և սպասուհեաց 69, ընդհանուր տարեկան ծախս յիշեալ վարժարանների—1,391,490 զուրուշ (մօտ 97,300 ռուբլի): Ասել է թէ ամէն մի վարժարանում միջին հաշուով 93-էն աւելի ուսանող կայ և 3-էն աւելի վարժապետ: Համարելով Պօլսոյ հայ բնակչաց թիւը 250,000 հօդի, կարծելու է որ մօտ 4000 հօդուն մէկ վարժարան է ընկնում, մօտ 44 հօդուն մէկ ուսանող: Այդ վարժարաններում ամէն մի ուսանողի վրայ եղած տարեկան ծախսը միջին հաշուով մօտ

244 զուրուշի (մօտ 17 ռուբլի) է հասնում: Միջին հաշուով ամէն մի Պօլսեցին տարեկան մօտ 5¹/₂ զուրուշ (38¹/₂ կոպէկ) ծախս ունէ քաղաքիս աղբային վարժարանաց վրայ: Աւելորդ էնք համարում այս տեղ բերել պաշտօնապէս հրատարակեալ Պօլսոյ վարժարանաց ցանկը հրատարակած 1871 թ".

Խառնու Ս. Ներսիսեան երէնու վարժարան

Աշակերտք ուսումնարանի	123
„ նախակրթարանի.	177
Աշակերտուհիք ուսումնարանի	60
„ նախակրթարանի.	70
Ուսուցիչք	10
Վարժուհիք	2
Սպասաւորք և սպասուհիք	4
Տարեկան ծախք զուր".	60000
Ծանօթ. 9000 զուրուշ թոշակներէ, 15000 զըշ. Ակեջեցոյ տոկոսներէ, 36000 զըշ. կալուածներէ :	

Խառնու Շահնուար Նուար Գիշեթիկի վարժարան

Աշակերտք ուսումնարանի.	130
Ուսուցիչք.	16
Սպասաւորք	12
Տարեկան ծախք զ. 450000	
Ծանօթ. Հահնազարեան Արապետ վարդապետի կտակէն և Նուար փաշայի նուէրէն դոյացեալ զումարին տոկոսովն և 90 գիշերօթիկ աշակերտաց և 30 արտաքիններու թոշակովը:	

Խառնու Որբանոց աղջկանց

Աշակերտուհիք ուսումնարանի	20
Ուսուցիչ	1
Տարեկան ծախք զ".	48000

Ծանօթ. Տէրութեան կողմէ յատկացեալ նպատակով,
(15 քաշ հաց, եօթուկէս քաշ միս օրական) Սրբուհի մարա-
պետին ձեռագործ աշխատութեան արդիւնքով և հասարա-
կութեան նուէրներովն կը մատակարարուի այս ծախքը:

Պատշաճ փաշա երէնէս վարժարան

Աշակերտք նախակրթարանի	20
Աշակերտուհիք ,,	7
Ուսուցիչ	1
Սպասաւոր	1
Տարեկան ծախք	3000
Ծանօթ. Պզտիկ մաս մը թոշակէ, մնացածն ալ թապախէ և եկեղեցիէն:	

Բերա Մարեղեան վարժարան

Աշակերտք ուսումնարանի	56
,, նախակրթարանի	71
Ուսուցիչ	11
Սպասաւոր	5
Տարեկան ծախք 7" 60000	

Ծանօթ. Թաղական խորհրդէն:

Բերա Ս. Էջմիածնայ վարժարան

Աշակերտ նախակրթարանի	142
--------------------------------	-----

Բերա Հախիսիեան վարժարան

Աշակերտուհիք ուսումնարանի	19
,, նախակրթարանի	26
Ուսուցիչ	2
Վարժուհի	1
Սպասաւոր	1
Տարեկան ծախք	13 200

Ծանօթ. Թոշակներէ, եկեղեցւոյ հասոյթէն և զանազան
նուէրներէ:

Բերա Պերեղմանաւան երէնէս վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	23
,, նախակրթարանի	87
Աշակերտուհիք ,,	55

Պաշտէն, Պատանայ վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	170
Ուսուցիչ	14
Սպասաւոր	2
Տարեկան ծախք	54000

Ծանօթ. Ս. Եկեղեցւոյ անշարժ կալուածոց արդիւնքէն:

Պշտէնայ Ստորահան երէնէս վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	78
,, նախակրթարանի	75
Աշակերտուհիք ուսումնարանի	66
,, նախակրթարանի	49
Ուսուցիչ	10
Վարժուհիք	2
Սպասաւոր	3
Տարեկան ծախք	54360

Ծանօթ. 3000 զըշ գումար մը ամէն ամիս Թաղ-
խորհուրդէն կը վճարուի և մնացեալը թոշակներէ կը գոյանայ:
Աղջկանց վարժարանը նշանակեալ թուոյն մէջ ունի 9
յոյն և 1 տաճիկ աշակերտուհի:

Օրմազէն-Ն Սէնայ Թարգմանչայ վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	60
,, նախակրթարանի	100

Ծանօթ. Թոշակներէ և եկեղեցիէն:

Օրենագիր-ը Հանրապետության Աշխատանքային վարժարան

Աշակերտական հիմնարանի	60
„ նախակրթարանի	15
Ուսուցիչ	7
Վարժուհիք	2

Ծանոթ. թոշակներէ և եկեղեցիէն:

Գործուղելու երէսեւ վարժարան

Աշակերտ	30
Աշակերտական հիմնարան	20
Ուսուցիչ	3
Տարեկան ծախք	10800

Ծանոթ. 5400 զուրուշ կաշուած, 1440 զըշ. ամանական նուէր, 1800 զըշ. շրջագայած գանձանակէ, 600 զըշ. թապախէ և մնացեալը եկեղեցւոյ սնտուկէն:

Երէսեւ վարժարան

Աշակերտ	28
Աշակերտական հիմնարան	6
Ուսուցիչ	2
Տարեկան ծախք	10000

Ծանոթ. 4200 զըշ. տղայոց թոշակներէ, 200 թապախէ, 1000 զըշ. գանձանակ, 92 զըշ. տարեկան սէհիմէ:

Երէսեւ վարժարան

Աշակերտ	15
Աշակերտական հիմնարան	15
Ուսուցիչ	2
Սպասաւոր	1

Ծանոթ. ժողովրդեան նուէրներով:

Պէտքերէ երէսեւ վարժարան

Աշակերտ	42
Աշակերտական հիմնարան	14
Ուսուցիչ	1
Տարեկան ծախք	9600

Ծանոթ. եկեղեցւոյ սնտուկէն:

Պէտքեր վարժարան

Աշակերտ	40
Ուսուցիչ	3
Սպասաւոր	1
Տարեկան ծախք	11640

Ծանոթ. երամեան Աբրահամ պէտքը կը վճարէ:

Գանձակէ երէսեւ վարժարան

Աշակերտ	30
Աշակերտական հիմնարան	15
Ուսուցիչ	1
Տարեկան ծախք	6000

Ծանոթ. Յատուկ եկամուտ չունի:

Գործուղելու երէսեւ վարժարան

Աշակերտ	12
Աշակերտական հիմնարան	3
Ուսուցիչ	1
Սպասաւոր	1
Տարեկան ծախք	4440

Ծանոթ. Աշակերտաց ծնողք հանգանակութեամբ կը մատակարարեն այս ծախքը:

Իսկուհի-սար Ս. Խաչ վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	110
--------------------------------	-----

„ նախակրթարանի	170
Ուսուցիչ	11
Սպասաւոր	2
Տարեկան ծախք	48000
Ծանօթ. Թողակներէ 14400. եկեղեցւոյ սընտուկէն 36000:	

Իսկիւսար Ս. Խաչ աշջանց վարժարան

Աշակերտուհիք ուսումնարանի	85
„ նախակրթարանի	80
Ուսուցիչ	9
Վարժուհիք	3
Սպասաւոր	2
Տարեկան ծախք	73080

Ծանօթ. 24000 զըշ. եկեղեցւոյ սնտուկէն, 24000 զըշ. աշակերտաց թողակներէ, 6000 զըշ. կարէ հասոյթ, 19080 զըշ. մասնաւոր նուէրք վիճակ. և այլն:

Իսկիւսար Ահմէտաւելէ վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	80
„ նախակրթարանի	240
Ուսուցիչ	10
Սպասաւոր	3
Տարեկան ծախք	47880

Ծանօթ. Ամիսն 200 զըշի. չափ թողակներէ և մնացեալը Թաղական խորհրդէն:

Իսկիւսար Ահմէտաւելէ աշջանց վարժարան

Աշակերտուհիք ուսումնարանի	55
„ նախակրթարանի	110
Ուսուցիչ	3
Վարժուհիք	2

Սպասաւոր	1
Տարեկան ծախք	23400
Ծանօթ. Ամիսն 150 զըշի. չափ թողակէ և մնացեալը Թաղ. խորհրդէն:	

Վարդգէս Զահարատեան վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	54
„ նախակրթարանի	36
Ուսուցիչ	5
Սպասաւոր	1

Վարդգէս Սոթուկեան աշջանց վարժարան

Աշակերտուհիք ուսումնարանի	48
„ նախակրթարանի	12
Ուսուցիչ	2
Վարժուհի	1
Սպասաւոր	1

Խաչատուր Երէնտեմ վարժարան

Աշակերտ	65
Աշակերտուհիք	27
Ուսուցիչ	2
Վարժուհի	1
Սպասաւոր	1
Տարեկան ծախք	11640

Ծանօթ. 6600 զըշ. եկամուտ Պէղճեանէ, ու մնացածը եկեղեցւոյ սնտուկէն:

Եփրեմ Ս. Փրէշ Երէնտեմ վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	40
„ նախակրթարանի	70
Աշակերտուհիք	16

Ծանօթ. Մէկ քանի աշակերտներէ թոշակ կառնուի, մնացեալը Հիւանդանոցը կը հոգայ:

Մասնաւոր Խորհրդէան երէսեւ վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	29
„ նախակրթարանի	105
Աշակերտուհիք „	33
Տարեկան ծախք	15720

Ծանօթ. 6000 զըշ. Թաղ. խորհրդէն կը տըրուի ընկերութեան դրամագլխոյ շահէն, 3600 զըշ. տղոց շաբաթականներէ և 1000 զըշի. մօտ գանձանակէ:

Սամալիա Սահակեան վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	110
„ նախակրթարանի	115
Ուսուցիչ	10
Սպասաւոր	1

Սամալիա Մերսիսեան երէսեւ վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	66
„ նախակրթարանի	30
Ուսուցիչ	3
Տարեկան ծախք	8400

Սամալիա Ագապեան աղջկանց վարժարան

Աշակերտուհիք ուսումնարանի	116
„ նախակրթարանի	45
Ուսուցիչ	10
Վարժուհիք	3
Սպասաւոր	6
Տարեկան ծախք	132000

Ծանօթ. 1000 զըշ. եկեղեցւոյ սնտուկէն

3500 „ աղջկաներէն

3500 „ նուէրներէ

3000 „ Փանոսեան էֆ. անձէն.

11000

Եփեսոսեան վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	110
„ նախակրթարանի	50
Ուսուցիչ	6
Սպասաւոր	1
Տարեկան ծախք	24000

Ծանօթ. 18000 զըշ. Թաղ. խորհրդէն, 2400 զուրուշի չափը թոշակներէ:

Եփեսոսեան աղջկանց վարժարան

Աշակերտուհիք	60
Ուսուցիչ	1
Վարժուհի	1
Սպասաւոր	2
Տարեկան ծախք	9000

Գաւազմէն Մայր եկեղեցւոյ վարժարան

Աշակերտ ուսումնարանի	84
„ նախակրթարանի	216
Ուսուցիչ	9
Տարեկան ծախք	68400

Ծանօթ. 7000 զըշի. չափը թոշակէ և մնացեալը Թաղ. խորհրդէն ապահովեալ:

Գաւազմէն Լուսաւորչոյ աղջկանց վարժարան

Աշակերտուհիք ուսումնարանի	200
„ նախակրթարանի	120
Ուսուցիչ	7
Վարժուհիք	4

Սպասաւոր. 4
 Ծանօթ. Տարեկան 24000 ղըշ. Թաղ. խորհուրդէն կը տրուի, 6—7000 ղըշի. Թոշակներէն կը գոյանայ և մնացեալն ալ մասնաւոր նուիրատուութեամբ:

Գաւազնի. Պէղծեան վարժարան 50
 ,, նախակրթարանի 45
 Ուսուցիչ 5
 Սպասաւոր 1

Ծանօթ. Դպրոցն իրեն յատուկ եկամուտ ունի և տղայոց ամէնն ալ ձրի են:

Գաւազնի. Պէղծեան աղջկանց վարժարան
 Աշակերտուհիք ուսումնարանի 24
 ,, նախակրթարանի 26
 Ուսուցիչ 1
 Սպասաւոր 1

Աշուի փաշա երէնի վարժարան
 Աշակերտ 60

Պալատ խորհրդան երէնի վարժարան
 Աշակերտ ուսումնարանի 73
 ,, նախակրթարանի 111
 Աշակերտուհիք ,, 92
 Տարեկան ծախք 48000

Ծանօթ. Ամիսն 2500 ղուրուշը Թաղական խորհուրդէն ապահովեալ, 150 ղուրուշը Ընկերութենէն և մնացեալը Թոշակէ դժուարաւ կ'ստացուի:

Գարաշէօհի-ի Սալմախի-ի նախաշին. վարժարան
 Աշակերտ նախակրթարանի 135

Ուսուցիչ 3
 Սպասաւոր 1
 Տարեկան ծախք 11640

Գարաշէօհի-ի ուսումնարան
 Աշակերտք ուսումնարանի 59
 Ուսուցիչք 2
 Սպասաւոր 2
 Տարեկան ծախք 10440

Գարաշէօհի-ի Հախիսի-ի աղջկանց վարժարան
 Աշակերտուհիք 125
 Ուսուցիչ 7
 Վարժուհի 1
 Սպասաւոր 1
 Տարեկան ծախք 36360

Ծանօթ. Այս երեք դպրոցներուն ծախքին մէկ մասը Թոշակներէ և մաս մ'ալ Թաղական խորհուրդէն, իսկ դասադրքերուն մեծ մասը Արքեպիսկոպոսութենէն:

Էլիս Ս. Եղիս Պէղծեան վարժարան
 Աշակերտ 57
 Ուսուցիչ 4
 Սպասաւոր 1
 Տարեկան ծախք 10320

Ծանօթ. Այս ծախքը կը մատակարարուի եկեղեցւոյ սնտուկէն և Թոշակներէն, որու ամսական գումարն է 200 ղուրուշ:

Էլիս Ս. Հախիսի-ի աղջկանց վարժարան
 Աշակերտուհիք 30
 Ուսուցիչ 2
 Վարժուհի 1

Սպասաւոր.	1
Տարեկան ծախք.	4200

Ծանօթ. Այս ծախքը կը մատակարարուի աղջկանց թուշակներէն (100 ղուրուշ) և անոնց ասեղնագործութեան արդիւնքովն, եկեղեցւոյ սնտուկը չ'օգնէր, թէպէտ Պողոսեան տնօրէնութիւնը իւր վըայ առած ըլլալուն:

Էջեմ Ս. Աստուածածին Էջեմ Վարժարան

Եշակերտ.	25
Եշակերտուհիք.	35
Ուսուցիչ.	2
Վարժուհի.	1
Սպասաւոր.	2
Տարեկան ծախք.	14070

Ծանօթ. Այս ծախքը կը մատակարարէ Թաղական սնտուկը, աշակերտաց թոշակներովն և Երտէմեան ու Սառուց ընկերութեան նպաստներովը:

Եւարկայից ընդարձակութեամբ տղայիոց ուսումնարաններէն արժանի է ուշադրութեան Մուպար-Շահնազարեան վարժարանը, իսկ օրիորդաց—Ազապեան վարժարանը:

Վերոյիշեալ 61 դպրոցներում աւանդուած լեզուքն են հայերէն, գաղղիերէն և տաճկերէնը, առարկայք — թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, ազգային և սրբազան պատմութիւն, գիր (?) և դժագրութիւն: Շատ վարժարանաց մէջ ուսման ընթացքը կանոնաւոր չէ: Առ հասարակ շատ զգալի է մայրաքաղաքիս մէջ ազգային բարձրագոյն կանոնաւոր ուսումնարանաց հարկաւորութիւնը, նա մանաւանդ վարժապետական սեմինարիի պէտքը:

Ազգային դպրոցների վըայ բարձրագոյն հսկողութիւն և

հոգատարութիւն ունենալու համար ըստ սահմանադրական կանոնաց կայ Ս. Պօլսոյ մէջ յատուկ Արեւիկեան խորհուրդ տնտեսով ծանաթողով:

Թէ տարեկան որքան ծնունդ և որքան մահ է ընկնում Պօլսոյ հայ հասարակութեանը և թէ քաղաքիս հայոց թիւը որքան է աճում կամ նուազում—յայտնի չէ: Պատրիարքարանի տուած պաշտօնական տեղեկութիւններէն 1868—1872 թ". երևում է, որ այդ հինգամեայ միջոցում քաղաքիս հայոց մէջ եղել է 2626 նշանտուէք և 2282 պսակ. ասել է թէ միջին հաշուով տարեկան 525 նշանտ". և 456 պսակ: Սոյն հինգ տարւայ մէջ նշանտուէք աւելի է եղած քան թէ պսակ—344, ասել է թէ այս 344 նշանները կամ մնացել են անպսակ կամ նշանը յետ են առած: Այս երեւոյթը արժանի է ուշադրութեան, վասն զի երևում է որ ամէն տարի եղող նշանտուէքներէն մօտ 12—15% նոյն տարին պսակէն յետ են ընկնում: Պօլսոյ տեղական և կենսական յարմարութեանը նայելով պսակները մեծ մասը լինում են ձմեռային ամիսներին: Օրինակի համար վերոյիշեալ հինգ տարւայ միջոցում եղած 2282 պսակը հետեւեալ ամիսներին է եղած՝ յունվարին 338 պսակ, փետրուարին — 338, հոկտեմբ". — 316, նոյեմբ". — 256, յուլ". — 241, օգոստ". — 230, յուն". 224. դեկտ". — 186, սեպտ". — 109, մայիս — 44, իսկ մարտին և ապրիլին մեծ պահոց պատճառաւ և ոչ մի պսակ է եղած: Նշանտուէքներին դալով երևում է որ ամենէն շատ նշան". եղած է հոկտեմբեր և փետրուար ամիսներին և ամենէն սակաւ ապրիլ ամսին: Եթէ համարէինք Պօլսոյ հայ բնակչաց թիւը 250,000 հոգի, այն ժամանակ մօտ 550 հոգուն տարեկան մէկ պսակ կ'հասնի, որ համեմատաբար շատ քիչ է: Մեզ թւում է թէ սորա պատճառը այն է, որ Պօլսոյ

Հայ հասարակութեան նշանաւոր մէկ մասը կազմում է Հայաստանի և առ հասարակ փոքր Ասիայի կողմերէն եկած գաղթականութիւնը: Այդ գաղթականները զլիսաւորապէս կամ պսակուած են լինում առաջուց, կամ ժամանակաւոր եկած են այստեղ ստակ աշխատելու մտքով և ուրեմն հեռի ամուսնութեան զիտաւորութենէն: Յայտնի է որ Հայաստանի և փոքր Ասիայի կողմերէն եկած մշակների թիւը Պօլսոյ մէջ ամէն տարի հասած է 30—40,000 հոգուն: Միմիայն մեծ". բժշկապետ Իւթիւճեանի արած վիճակագրէ երեւում է, որ զանազան մութ և խոնաւ խաներու (քառփանսարայ) մէջ մեռնող պանդուխտ հայոց թիւը երկու տարւայ (1868 և 1869 ?) մէջ հասել է 1700 ի, որոնցից

30—50 տար".	հաս".	400	հոգի,	բոլորեքեանք	ամուսնացած
18—30	"	"	380	"	միմիայն 250 ամուսն.
15—17	"	"	800	"	"
					600

մնացած 120 մեռնողների ոչ տարիքը և ոչ ամուսնացած կամ չամուսնացած լինիլը խմացուել է: Այդպէս ահա 1580 Պօլսոյ մէջ մեռնող պանդուխտ հայերէն 1250 ամուսնացած են եղել և միմիայն 330 հոգին չամուսնացած: Ուշադրութեան արժանի է այն իրողութիւնը, որ վերոյիշեալ թւոյն կէսը (800) դեռ ևս մատաղ հասակի մէջ ամուսնանալով (600) և անմիջապէս իւր հայրենիքը, տունը, գերդաստունը թողնելով շտապած է Պօլս քաղաքանդիր լինելու, ստակ աշխատելու և քաղաքիս մութ ու խոնաւ շինութեանց մէջ, հեռու ազգականների և բարեկամների, թշուառ կերպիւ անգութ մահին զոհ է եղած: Անշուշտ Պօլսոյ մէջ ամէն տարի պանդուխտ հայերի զոհերը աւելի են թւում, քան թէ բժշկապետ Իւթիւճեանի վերոյիշեալ բերած թիւը:

Տաճկաստանի հայք Լճմիածնայ Աթողեկոսին Հայաստանեայց եկեղեցւոյ վարչութեան Պետ Ճանաչելով, այնու ամենայնիւ ունին երկու Պատրիարքներ՝ Ա. Պօլսոյ և Երուսաղէմայ և երկու Աթողեկոսներ՝ Սոյ և Եղթամարայ: Սոյա ծագման պատճառը ժամանակի քաղաքական շփոթ դրութեանց արդիւնքն է, երբ Տաճկաստանի ամէն տեղ տարածուած հայք դժուարութիւններ էին կրում Լճմիածնայ հետ յարաբերութիւններ պահելու: 1113 թւին Ք. Դաւիթ Թոռնիկեան եպիսկոպոսի ձեռքով հաստատուեցաւ Եղթամարայ փոքրիկ կաթողեկոսութիւնը, 1311 թ". Երուսաղէմայ պատրիարքութիւնը, 1440 թ". Սոյ կաթողեկոսութիւնը և 1461 թ". Ա. Պօլսոյ պատրիարքութիւնը:

Պատրիարք Հայոց 'ի Ա. Պօլս է Նախագահ ազգային երեսփոխանական ժողովոց, Օսմանեան տէրութեան առաջ ներկայացուցիչ իւր հայ հպատակաց և միանգամայն միջնորդ ազգի և տէրութեան մէջ և փոխարքաբար: Այդպէս ահա Պատրիարքի դերը տէրութեան մօտ միանգամայն քաղաքական—կրօնական է: Մի ժամանակ Ա. Պօլսոյ պատրիարքների իրաւունքը ազգիս վերաբերութեամբ շատ մեծ է եղել. բայց 1860 թւի Սահմանադրական օրինօք բացի վերոյիշեալ իրաւունքներին թոյլ է տուած նորան միմիայն վարել ազգային ժողովների գործադիր իշխանութիւնը, առանց ժողովների վճռոյն և քննութեան ոչինչ չտնօրինել և միմիայն ստիպողական և անմիջապէս տնօրէնութիւն պահանջող դործերում հարկ եղածը կարգադրել՝ իւր վրայ առնելով պատասխանատւութիւնը: Պատրիարքական մնացած իրաւունքները մանր են և աննշան: 1869—1874 թ". պատրիարքական պաշտօնը վարեց ընդհանուր ազգիս ծանօթ Հայրէջ անուանով Տ. ՄԿՐՏԻՉ վարդապետն ԽՐԻՍԵԱՆ, արքեպիսկոպոսն Տարօնոյ և առաջ-

նորդն Պլակայ վանուց: Սակայն սորա հրաժարվելուն պատճառաւ փոքր ինչ ժամանակ տեղապահներով կառաւարուելուց յետոյ՝ ընտրուեցաւ Պատրիարք ապրիլի 26 1874 թ". Տ. ՆԵՐՍԷՍ արքեպիսկոպոսն ՎԱՐԺԱՊԵՏԵԱՆՑ առաջնորդն Նիկոմիդիոյ (Նախկին քարոզիչն Խաազիւղի): Սովորաբար հրաժարեալ Պատրիարքները տէրութեան կողմէն ռոճիկ (թոշակ) են ստանում, ինչպէս և յիշեալ Հ. Մկրտիչ Խրիմեանին Բ. Պոլսը նշանակեց 5000 զուրուշ (մօտ 350 ռ.) ամսական:

Բայց որպէս զի Ա. Պօլսոյ պատրիարքների դերը և նշանակութիւնը աւելի լաւ իմացուի, հարկ ենք համարում ասել որ Տաճկաստանի հայ անհատները, ըստ վաղեմի սովորութեան, ամէն մի քաղաքային և առանին կենցաղավարութեան վերաբերեալ խնդիրներով անմիջապէս դիմում են Պատրիարքի օգնութեան և միջնորդութեան: Այդ պատճառաւ գաւառացիների և առհասարակ որ և իցէ օգնութեան կարօտ հայոց երթեկուծիւնը 'ի պատրիարքական շատ մեծ է: Յիշեալ Խրիմեան ասիւիչը ամէն օր միջին հաշւով 35 հոգիի այցելութիւն էր ընդունում, որոնց ամէն մէկի հետ խօսալը եթէ 10 վայրկեան համարէինք, այդ այցելութեանց վրայ Պատրիարքի ժամանակէն օրական մօտ 6 ժամ ծախս էր լինում: Նոյն միջոցին Խրիմեան հայրիկը պաշարած էին մօտ 700 կամ 800 պանդուխտ և անգործ մարդիկ, զանազան տեսակ օգնութիւններ խնդրելով: Այս բոլորը ցոյց է տալիս թէ որ աստիճան գործունեայ, բարի, ազգասէր և խոհեմ հոգևորականաց համար է այս քնքուշ և վսեմ պաշտօնը 'ի Ա. Պօլիս:

Ազգային Սահմանադրութիւն 'ի Տաճկաստան: Օսմանեան կայսերներէն զանազան ժամանակ ազգիս շնորհած արտօնութեանց հիման վերայ հարկ պահանջած ժամանակները

Հոգեւոր և Վերադարձն անունով ժողովներ էին կազմում Ա. Պօլսոյ մէջ ազգային նշանաւոր խնդիրները վճռելու, սակայն այդ ժողովները անկանոն կերպիւ էին յառաջանում և այդ պատճառաւ քանի մի նշանաւոր անձինք այն է՝ Ալթուն Տիւրրի, Աղաթոն Մկրտիչ, Ասլանեան Ստեփան, Բարունակ Ֆէրուհ խան, Իւթիւճեան Արապետ, Մինասեան Մինաս, Պալեան Նիկողոս պէյ, Ռուսինեան, Սերվէէն, Օտեան Գրիգոր և այլ պարոնայք—աշխատեցան մի հիմնաւոր որոշ ձեւ տալ ազգային իշխանութեան: Այս մասին շինած կանոնադրութիւնը, որ Սահմանադրութիւն Հայոց ասուեցաւ, 1860 թւի մայիսի 24-ին ընդունեց և ստորագրեց ազգային ընդհանուր ժողովը և տէրութեան կողմէն ևս հաստատութիւն գտաւ:

Ազգային Սահմանադրութիւնը կայացած է հետեւեալ հիմունքներով: Ա. Ազգին ամէն մէկ անհատը առաջարկ պարտաւորութիւններ ունի. դարձեալ ամէն մէկ անհատ իրաւունքներ ունի ազգէն և ազգն անհատներէն:

Այս պարտիքներն որոշող և այս իրաւունքները հաստատող իշխանութիւնը ազգային վարչութիւն կը կոչվի, որում Օսմանեան տէրութիւնէն յատուկ արտօնութեամբ յանձնու է Տաճկաստանի Հայոց ներքին գործոց տնօրէնութիւնը:

Բ. Ազգային վարչութիւնը հիմնեալ է իրաւանց և պարտեաց սկզբունքին վրայ, որ արդարութեան սկզբունք է. իր ոյժը ձայնից բաղմութեան մէջ կը կայանայ, որ օրինաւորութեան սկզբունք է: Ամենայն տնօրէնութիւն ազգային որ չէ համաձայն սոյն սկզբանց, ո'չ արդար է և ո'չ օրինաւոր:

Գ. Ազգն ու ազգային վարչութիւնը փոխադարձ պարտիքներով կապված են իրարու հետ:

Դ. Ազգայնոց պարտականութիւնն է՝ ազգին պիտոյիցը պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իւրաքանչիւրը իր

կարողութեան չափովը, ազգին խնդրած ծառայութեանցը յանձնարու ըլլալ և ազգային վարչութեան ըրած տնօրէնութեանցը ազգասիրաբար հնազանդիլ:

Եւ Ազգային վարչութեան պարտականութիւնն է՝ ազգին բարոյական, մտաւորական և նիւթական պիտոյիցը հոգ տանիլ, Հայաստանեայց Ս. եկեղեցւոյ դաւանութիւնն ու աւանդութիւնները անխախտ պահել, մարդկութեան հարկաւոր եղած անհրաժեշտ դիտելեաց ուսումը ազգին ամեն աստիճանի թէ մանչ և թէ աղջիկ տղայոց հաւասարապէս ծաւալել, ազգային հաստատութիւնները պայծառ պահել, ազգին հասոյթները օրինաւոր կերպով աւելցնել և ծախքերը իմաստութեամբ անտեսել, ազգին ծառայութեանը մշտնջենապէս նուիրեալ անձանց կացութիւնը լաւցնել և ապագան անդորրել, կարօտելոց խնամ տանիլ հայրաբար, ազգայնոց մէջ ծագած վէճերը արդարութեամբ խաղաղել, և վերջապէս ազգին բարեկարգութեանն ու յառաջադիմութեանը աշխատութիւն չը խնայել:

Յիշեալ ազգային վարչութիւնը երիսփոխանական է. այդ երիսփոխանները ընդհանուր ժողով կազմելով ազգն են ներկայացնում: Ընդհանուր ժողովը բաղկանում է ազգային երիսփոխաններէ, որոնք սկզբնական կանոնադրութեամբ թւով 220 էին, դոցանից 160-ը Պօլսի թաղերի եկեղեցեաց կողմէն ընտրեալ և 60-ը առաջնորդանիստ զաւառներուն կողմէն ընտրեալ. այժմ այս թիւը փոխուելու է կանոնաց վերաքննութեան պատճառաւ: Ընդհանուր ժողովը, բացի ընդհանուր վարչութեան համառարու լինիլը, ազգային պաշտօնաւորներ ընտրիլը մասնաժողովներ կարդիլը, նոր երիսփոխանների ընտրութիւնը վաւերացնիլը և այլ, իրաւունք ունի ազգային ծանր և ընդհանրական գործերը վճարար տնօրինել, ազգային տարեկան տուրքը որոշել, Լեջմիաճնայ կաթողիկոսի

ընտրութեանը մասնակցել, Երուսաղէմայ և Պօլսի պատրիարքների և Սոյ ու Աղթամարայ կաթողիկոսների ընտրութիւնը կատարել կամ նոցա հրաժարականն ընդունել. վերջապէս ազգային սահմանադրութեան կանոնադրութիւնը վերաքննել և այլն: Ընդհանուր ժողովը, բացի սովորական նիստերը, որք լինում են դարնան ամիսներում անցկացած տարուայ ընդհանուր հաշուառութեան համար, ունենում է ևս այնքան նիստեր, որքան որ պէտք ունի իրան ենթարկուած խնդիրները վճռելու: Ընդհանուր ժողովը հրաւիրողն է կամ իւր նախագահը—Պօլսոյ պատրիարքը կամ սոյն ժողովի ղեւանը: Վիււանը կազմում է ատենապետէն, ատենադպրէն և հարկաւոր եղած գրադիրներէն: Աւելի ժամանակները ընդհանուր ժողովը միանգամայն ընտրած ունէր իրան 3 ատենապետ և 3 ատենադպիր, որոնք հերթով կրում էին իւրեանց պաշտօնը: Սովորական գործոց վարչութեան համար ընդհանուր ժողովը կազմած ունէ՝ կրօնական և քաղաքական ժողովներ: Արօնական ժողովը պաշտօնն է՝ ազգային կրօնական գործերի ընդհանուր տեսչութիւնը, իսկ քաղաքական ժողովը—ազգային քաղաքական գործոց ընդհանուր վերատեսչութիւնը: Խառն գործոց տնօրէնութիւնը պատկանում է խառն ժողովին, որ գոյանում է կրօնական և քաղաքական ժողովների միանալովը: Բաց ի այդ, բոլոր վարչութեան աշխատութիւնը բաժանելու համար կազմուած կան Ոստանայի, Տնտեսայի, Ելմայի, Դատարանայի և Թաղայի խորհուրդներ:

Որպէս զի մի զաղափար տալ այդ ժողովների և խորհուրդների գործունէութեան մասին, պարտք եմք համարում յառաջ բերել այդ մասին քանի մի հրատարակած պաշտօնական տեղեկութիւնները:

Ընդհանուր երեսփոխանական ժողովը իւր առաջի նիստէն սկսած, որ 1863 թ. սեպտեմբերի 20-ին էր, մինչևի օգոս-

տոսի 28-ը 1870 թվի ունեցած է 39 նիստ: Ներկայ եղած երեսփոխանների թիւը սովորաբար հասած է 51—71: Սոյն նիստերի մէջ յուզուած խնդիրները եղած են,

- 1) Ընտրութիւն երեք Պատրիարքաց Ա. Պօլսոյ.
- 2) Ընտրութիւն 1 Պատրիարքի Երուսաղէմի.
- 3) Մանակցութիւն ընտրութեան ընդհանրական Աթոռիկոսի.
- 4) Վանոնազիր Սուրբ Երուսաղէմայ.
- 5) Պալատէնիայի քննութիւն.
- 6) Սոյ և Աղթամարայ խնդիր.
- 7) Հիւանդանոցի խնդիր.
- 8) Ներքին կանոնադրի խնդիր.

Մեր ձեռքը հասած ատենագրութիւններէն սոյն ժողովների երեւում է՝ որ 1870 թվի օրոտոսի 21-էն մինչև ց9 յուլիս 1873, եղած են 63 նիստ, որոնց մէջ յուզուած նշանաւոր խնդիրները եղած են:

- 1) Խնդիր վերաքննեալ սահմանադրութեան.
- 2) ,, Սոյ և Աղթամարայ Աթոռիկոսութեանց.
- 3) Աղղային հին պարտք.
- 4) Կեդրոնացումն և ապակեդրոնացումն.
- 5) Աթոռիկոսական և Պատրիարքական յարաբերութիւնք.
- 6) Ծրագիր յարաբերութեանց Աթոռիկոսին Արևելիոյ ընդ ազգային կեդրոնական վարչութեան.
- 7) Ալաերացումն ընտրութեան Աթոռիկոսին Արևելիոյ.
- 8) Տեղեկագիր դաւառական հարստահարութեանց քննիչ յանձնաժողովոյ.
- 9) Կոնդակ Ա. Աթոռիկոսին.
- 10) Տեղեկագիր Աղթամարայ Աթոռիկոսութեան խնդրոյն.

Ահա հասարակ բոլոր նիստերին մէջ ամենէն շատ զբաղած են զանազան յանձնաժողովների ընտրութեանց և հրաժա-

րականների, ատենական կանոնադրութեանց և մասնաւոր հարցերի բացատրութեանց վրայ:

Մեր ձեռքը հասած են ընդհանուր ժողովի 63 նիստերի տպած ատենագրութիւնները, սկսած 20 օգոստ". 1870 թվի ց6 յուլիս. 1873 թ". Այդ ատենագրութիւնները կայացնում են 886 երես կամ մօտ 88,000 տպագրեալ տող: Այնքէ դուրս ձգելու լինենք այդ գումարէն կարգացած տեղեկագիրները, կոնդակները, զբաւոր ծառերը և այլն, և հաշուելու լինենք Քիւթայի երեսփոխանների բերանացի ատենաբանութեանց գումարը, կտանանք մօտ 60,000 տող: Երեսփոխանք եղած են ներկայ սովորաբար 46—75 հոգի: Աւերոյիշեալ 60,000 տող ատենաբանութեան յետագայ երեսփոխանք խոսած են Փափաղեան Ստեփ". մօտ 7,000 տող
Պէկեան 5,500 ,,
Եւսուլֆեան Տ. 5,000 ,,
Խօճասարեան Օ. 4,000 ,,
Ս. Պատրիարք 3,500 ,,
Իփեկճեան Հ. 2,300 ,,
Աղաբեկեան Մ. 2,000 ,,
Իւթիւճեան Ա., Այվատեան Մ. և Ղազարոսեան Ք. ամէն մէկը 1,800 ,,
Օտեան Գր". և Ռուսինեան ամէն մէկը 1,500 ,,
Աւերջապէս մօտ 10 ատենապետք 6,500 ,,
Եւ մօտ 8 ատենադպիրք 3,000 ,,
Ընդամենը 47,200 տող:

Այդպէս ահա եթէ ժողովներին ներկայ գտնուող երեսփոխանաց թիւը միջին հաշուով համարելու լինենք 60, այն ժամանակ Ս. Նախագահը, ատենապետը, ատենադպիրը և վերոյիշեալ 11 երեսփոխանք կամ ընդամենը 14 հոգին խոսած են մօտ 47,200 տող կամ մօտ $\frac{5}{6}$ մասը բոլոր երես-

փոխանների խոսածի: Այդ հաշվում միմիայն պարոնայք՝
Փափազեան Ս. և Պէկեան միասին խոսած են 12,500 տող
կամ աւելի քան թէ $\frac{1}{5}$ մասը բոլոր խոսածի:

Ահրոյիշեալ երիւփոխաններէն իւրեանց ատենաբանու-
թեան ժամանակ խնդրէն շեղուելուն պատճառաւ կամ թէ
անտեղի և անվայելուչ խոսալուն համար ատենապետի ձեռքով
ազդարարութիւն են ստացած կամ կարգի են հրաւիրուած:

Իփեկճեան Հ. 10 անգամ
Փափազեան Ս. 8 անգամ
Պէկեան. 8 անգամ և այլն:

Ժողովականաց մէջ աղմուկ բարձրանալուն համար ատե-
նապետը կարգի է հրաւիրած 7 անգամ:

Օճանազան առաջարկութիւններ և խնդիրներ քուէի
դրուած են 94 անգամ: Օճանազան ընտրութիւններ քուէով
եղած—22 անգամ:

Ահրոյիշեալ 60 նիստերի մէջ կատարած են ատենապե-
տութեան և ատենադպրութեան պաշտօնը՝

Առնչութիւն		Առնչութիւն	
Գ. Օտեան.	20 անգամ	Յ. Մերեմկուլի.	26 անգամ
Ս. Աղաբէկեան.	18 ,,	Ռ. Ռուսինեան.	13 ,,
Ղազարոսեան.	8 ,,	Տ. Եղուտեան.	8 ,,
Ռուսինեան.	4 ,,	Պառնասեան.	6 ,,
Յ. Տատեան.	4 ,,	Արճիկեան.	5 ,,
Տ. Եղուտեան.	2 ,,	Ե. Մելիքեան.	1 ,,
Պարակէօյեան.	2 ,,	Ս. Մամիկոնեան.	1 ,,
Ա. Իւթիւճեան.	1 ,,		
Ռսկանեան.	1 ,,		

Ազգային վարչութեան քաղաքական ժողովը 20 աշխար-
հականներէ կը բաղկանայ և պաշտօնն է—ազգային քաղա-
քական գործոց վերատեսչութիւնը: 1870 թւի փետրվարի

27-էն մինչև 1872 թւի ապրիլի վերջը քաղաքական ժողովի դիւանատան տոմարներուն մէջ արձանագրուած ընդհանուր խնդրոց թիւն է 2685, որոնք հետեւեալ կերպիւ կը բաժնուին:	
Պաւառական խնդիր	1,652
Տեղական	613
Մասնաւոր	420
Պատրիարքարանի հայերէն թղթակցութեանց թիւն է	1,741
Տաճկերէն թղթակցութեանց	976
Սոցանից Խաչիկ (տէրութեանը ներկայացրած)	362
Նամակ առ պաշտօնատեղիս և կուսակալս.	323
Հեռագիրք	254
Աճապարք	37
Այդպէս մօտ երեք տարուայ մէջ քաղաքական ժողովը ունեցած է 137 նիստ:	

Ազգային Պատասխանատւ խորհուրդը եկեղեցական և աշ-
խարհական անձինքներէ բաղկանալով՝ ունի ընդհանուր տես-
չութիւն ազգային դատաստանական գործոց: 1870—71 թւին
սոյն խորհուրդը 14 ամսուայ մէջ 50 նիստ ունեցած է, և
վճռած է՝ ամուսնական դատ 95. առևտրական 46, անբա-
րոյական 43, պատույ վերաբերեալ 21, կալուածական 15,
ժառանգական 11, և զանազանք 6. ընդ ամէնը 235:

Ազգային պատասխանատւ խորհուրդը, աշխարհական անձինք-
ներէ բաղկանալով, պաշտօն ունէ ազգային հաստատութեանց
և կալուածոց մատակարարութեան ընդհանուր տեսչութիւնը.
գորան ստորագրուում են վանօրէից և հիւանդանոցի հոգաբար-
ձութիւնները և ելմտական խորհուրդը:

Որպէս զի մի դաղափար կազմել Պօլսոյ ազգային կեդ-
րոնական սնտուկի ելումտից մասին՝ աւելորդ չենք համարում

բերել այստեղ հաշուեցոյցը զոյն անտուկի մայիսի 1-էն 1869 թ". ց1 մայիսի 1870 թ". ք մի ամբողջ տարուայ:

Մ Ո Ւ Տ Ք

Անցադրատան՝ Լուսինի հասոյթ	106,444 ղուր".
„ Իհիսապի „	55,296 „
Նշանտուութեան՝ նշանի	96,850 „
„ ետ նշանի	10,050 „
„ հրամանի	26,975 „
Դիւանական հասոյթ	4,822 „
Տարեկան հասոյթ հաշուայ	93,655 „
„ „ հանէլէր	22,200 „
Ծննդոց և վախճանմանց հասոյթներէ	495 „
31 մայիսի 1869 թ". մնացած հաշիւէն	5,469 „
Ազգային կեդրոնական տուրքէ	74,800 „
Պատրիարքական հանդանակութենէ	27,320 „
Ընդամենը տարեկան մուտք	524,376 ղ".
կամ մօտ 36,700 ռուբլի:	
Ե Լ Ք	
Պաշտօնէից թոշակք	163,560 ղ".
Պատրիարքարանի վրայ ծախք	62,691 „
Նամակ, հեռագիր	6,018 „
Դիւանական պիտոյք	4,632 „
Նրթեկութիւն Ս. Պատրիարքի	12,232 „
Արասիք, նորոգութիւն և փոխադրութիւն Պատրիարքարանի	9,462 „
Տոմսակք, անդորրագիրք	3,965 „
Պատրիարքարանի էստրադինէրոս հանդերձազին	2,910 „
„ սոցա երթեկութեան ծախք	1,377 „
Նուէր Պայրամի Բ. Դրան սպասաւորաց	1,914 „

Ս. Պատրիարքի ձեռամբ նուէր, ողորմութիւն
 և այլն 23,924 „
 Նշանտուութեան ծախք՝ խաչ, տուփ, կոնդակ 13,293 „
 Ընդհ. ժողովոյ Ատենադրութեանց տպողէք և
 խմբադրութիւն 11,347 „
 Աղբրոնական տրոց հաւաքչաց տասանորդ և այլն 10,210 „
 Հիւանդանոցի վրայ ծախս 101,774 „
 Ջանազան ծախք 14,291 „
 Ընդամենը ծախս 444,616 ղ".
 կամ մօտ 31,123 ռուբլի:

Աւելացած 79,760 ղուրուշը գործ է դրած ազգային
 հին պարտքի վճարելուն վրայ:

Ազգային Պարտքի աղիւսակն է
 31869 թ". ազգի հին պարտքն էր 830,672 ղուր.
 1869—1870 թ". գոյացեալ պարտք 47,530 „
 Ընդամենը 878,202 „

Վերոյիշեալ գումարը վճարելուց յետոյ առ 1 մայիսի
 1870 թւի մնացած է պարտք 799,124 ղ". կամ մօտ 55,938
 ռուբլի: Մի և նոյն ժամանակը ազգային անտուկը զանազան
 հին առնելներ ունէ 596,341 ղ". կամ մօտ 41,744 ռուբլի.
 ասել է թէ՛ եթէ ազգը այդ ապառիկները ստանար, դարձեալ
 պարտք ունենալու էր մօտ 202,883 ղուր". կամ մօտ 14,200 ռ".
 1871—1872 թւի պիւտժէով սպասուում էր մուտք 312,000 ղ".
 էլք 512,000 ղ".

Իաց, (պակաս—բէքէյեր) 200,000 ղ".

Թիւ Հայ-Առնէլիայ 'ի Պօլիս ըստ Արամեան տարե-
 ցոյցի եղած է 1869 թ". 14,320 հոգի:
 1870 թ". 13,220 „
 1871 թ". 12,721 „

Պատճառը այդպէս նուազելուն մեզ անյայտ է: Թիւ դոցա եկեղեցեաց 'ի Պօլիս 11, թիւ դարոցաց 9: Թիւ ամենայն հայ քաթողիկ եպիսկոպոսաց 'ի Տաճկաստան 19.

Թիւ Հայ-Բողոքականաց 'ի Պօլիս ըստ Երամեան Տարեցոյցի 525. իսկ յայլ և այլ գաւառս 1870 թ". 15,690 հոգի 1873 ,, 16,896 ,,

Բնդամենը հայ Բողոքականաց թիւն է 'ի Տաճկաստան 17,421 1870 թւին ունէին դոքա արական դպրոցներ՝

Եղրիանուպօլսոյ գաւառում 3 դպր". 40 աշակերաք

Բերիոյ (Հալէպի) ,, 37 ,, 1440 ,,

Օմիւռնիոյ ,, 3 ,, 135 ,,

Սարնոյ ,, 11 ,, 170 ,,

Ա. Պօլսոյ (քաղքին մէջ) ,, 4 ,, 98 ,,

Պրուսայոս ,, 11 ,, 416 ,,

Սեբաստիոյ ,, 20 ,, 752 ,,

Տիգրանակերտի ,, 81 ,, 1874 ,,

Բնդամենը 170 ,, 4898 ,,

Ուսման: Քերականութիւն, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, աստղագիտութիւն (?), Ս. դրոց պատմութիւն և Քրիստոնէական վարդապետութիւն:

Դոցա աղջկանց վարժարաններն են

Ենթամալի քաղաքում 1 դպրոց 25 աշակերտուհիք

Բաղէշ ,, 1 ,, 12 ,,

Խարբերդ ,, 1 ,, 47 ,,

Մարսուան ,, 1 ,, 35 ,,

Բնդամենը 4 դպրոց, 119 աշակերտուհիք

Ուսման: բացի վերոյիշելոց՝ աստղագործութիւն, բնասօսութիւն (?), բարոյական գիտութիւն (?), և պատմութիւն (ընդհանուր ?):

Բացի սորա, դոքա ունին Եսպանաճախանի դպրոցներ Խարբերդ քաղաքում 1 դպր". 38 աշակերտ

Մարաշ ,, 1 ,, 28 ,,

Մարսուան ,, 1 ,, 24 ,,

Բնդամենը 3 դպր". 90 աշակ".

Ուսման: ալճէպրա, մտաւոր և բարոյական փիլիսոփայութիւն, սկզբնական այլ և այլ գիտութիւնք (?), բարոյական և յայտնեալ Եստուածաբանութիւն, եկեղեցական պատմութիւն, պատրաստութիւն և փորձ ատենախօսութեան (?):

Թիւ միսինարաց, որոնք աշխատում են 'ի մէջ Հայ բողոքականաց 'ի Տաճկաստան 1870 թւին էին 33, դոցանից բնակւում էին 'ի Պօլիս—8 անձինք, Նիկոմիդայ—1, Պրուսայ—2, Մարսուան—2, Աեսարիայ—2, Սեբաստիայ—3, Սարին—3, Բաղէշ—2, Խարբերդ—3, Մարաշ—2, Ենթամալ—2, Ետանայ—1, Բերիա—1, Ենտիոք—1:

Դոցա ձեռնագրեալ Հայ քարոզչաց թիւն էր—37:

ՅԱՆԿ ՀԱՅ ԱՌԱՋՆՈՐԴԱՆԵՍ ՏԵՂՈՐԱՅԻՑԸ ԹԻՒՐԵՒՈՅ

Ենթ.	Խարբերդու Գուլէի վ".	Պալքէսէր.
Եղթամար.	Սարին.	Պայազեա.
Եմասիա.	Սարս.	Պէճէսնի.
Ենդրիանուպօլիս.	Աեսարիա.	Պրուսա.
Երապկէր.	Աեսարիոյ Դանիէլի վ".	Սղերդ.
Երզնի.	Աիւրին.	Սան.
Երմաշ.	Ատուց անապատ.	Տիւրիկ.
Բալու.	Հաճին.	Քէմալ.
Բաղէշ.	Հասանդալէ.	Քէօթահեա.
Բերիա (Հալէպ).	Ճանիկ.	Քղե.
Դերձան.	Մալաթեա.	Ֆրընուզ.
Երզնկա.	Մարաշ.	Ետանա.

Եւդովկիա.	Մշոյ վանք.	Բաբելոն.
Եօզղատ.	Մուշ.	Մօլաօ-Վալաքիա.
Օմիւռնիա.	Նիկոմիդիա.	Սեբաստիա.
Թէգուրտաղ.	Շապին Գարահիսար.	Վանա.
Լին.	Շնքուշ.	Տրապիզոն.
Խարբերդ.	Չարսանձաք.	

Վ.ՆԱԿԵԿՐ

ԻՍՏԱՆԻ ԿԱՆՈՆ Ի ԳԱՒԱՌԱՅ. ԹԻԲԵՐԻՈՅ:

(Բ. Տարեգրոյցին Երաւեսին 1873)

—ԱՄՍՍԵՐԻՆ ԳԱՒԱՌ—

Եմասիա	13,476	Հողի:	Մէճիա	էվզե	234	Հողի
Քէօքլի	18,070	„	Էրպա		5,828	„
Մէրզիֆօն	10,952	„	Լատիք		8,812	„
Մատէնսիմ	21,116	„	Օխլէ		4,242	„

ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ԳԱՒԱՌ

Գարահիսար	29,496	Հողի	Գապլահիսար	876	Հողի
Սուշէհլի	9,179	„	Մէլաս	2,740	„

ԿԱՐՆՈՅ ԳԱՒԱՌ

Էրզըում	52,412	„	Քէսքիւմ	6,760	„
Աէօքսու	200	„	Թէրճան	11,394	„
Բասեն	21,680	„	Քիլիքի	4,873	„
Խսպիր	2,636	„	Պայպուրդ	11,172	„
Թորգոմ	882	„	Քէօյնիկ	899	„

ԿԱՐՍԻ ԳԱՒԱՌ

Վարս	2,930	„	Օարուշատ	4,662	„
Շիրակ	4,262	„	Քաղզիման	324	„

ԶԸՆՏԸՐԻ ԳԱՒԱՌ

Օլդու	1,244	„	Երտենուճ	2,306	„
Նամկըվան	1,426	„	Շալէթ	2,718	„
Քէօլէ	82	„	Փէնիկ	106	„

ՊԱՅԱՉԻՏԻ ԳԱՒԱՌ

Պայպուրդ	6,104	„	Էլլիքլէտ	9,240	„
Տինատին	462	„	Պաթնոս	1,050	„
Քարաքիլիսէ	6,172	„			

ՍԵՐԱՍԵՐԻՆ ԳԱՒԱՌ

Սըվազ	54,482	„	Տիլլիկ	16,824	„
Թօքատ	42,798	„	Թունուս	10,882	„
Եյլէնիլէ	5,102	„	Գէրէնտէ	4,950	„
Գօփլիլի	15,036	„	Աէրօն	15,680	„

ՎԱՆԱՅ ԳԱՒԱՌ

Վան	79,226	„	Խուճարու	420	„
Քէվար	3,990	„	Ուրուճաշ	1,260	„
Ճուլամերկ	6,670	„	Պէյթիլլէտապ	420	„
Էլլապ	20,160	„	Չալ	6,992	„
Մահմուտի	3,582	„	Խօշապ	1,260	„
Երճեշ	4,620	„	Պարկերի	1,262	„
Ետալէվազ	4,494	„	Քաջական	3,360	„
Մէքէս	6,802	„	Վէստան	1,890	„
Քէվաշ	3,360	„	Նաւարտաւազ	430	„
Շէմոխնան	4,872	„	Շիւքաթ	8,516	„

ՏԱՐՈՆՈՅ ԳԱՒԱՌ

Մուշ	20,659	„	Մանազկերտ	6,318	„
Քիւսիւս	46,312	„	Վանախլաթի	4,204	„
Խանտէրիս	26,646	„	Մուշախաթի	9,588	„

Պիթլիս	2,052	„	Չուքուր	1,168	„
Մուտքի	9,666	„	Վարդու	1,962	„
Պուլանըք	16,948	„	Հայութ	2,690	„
Ընդամենը իննը գաւառաց մէջ.					757,570 հոգի

ՎԻՃԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (*)

ՁՄԻՌՈՒՆԻՈՅ ՎԻՃԱԿԻՆ ՄԷՋ ԲՆԱԿՈՂ ՀԱՅՈՑ. 1875 թ.

Օմիւռնիոյ մէջ մօտ 10000 Հայ կայ. երկու տարի է ի վեր Սահմանադրութիւնը գրեթէ հաստատուած է: Օմիւռնիայ վիճակաւոր առաջնորդանիստ քաղաք լինելով Աստանդեանոյ Վեդրոնական վարչութեան կողմէն առժամանակեայ տեղապահ ունէ: Օմիւռնիայի մէջ երկու հայ եկեղեցի կայ, մին Ս. Ստեփաննոսի նախավկային անուամբ կառուցեալ, որ ընդարձակ և հոյակապ է. բակին մէջն է գերեզմանատունը և արևմտեան կողմը կը գտնուի առաջնորդարանը, որ ընդարձակ չէնք է և Բալուացի Խաչատուր աղայի ծախիւքը շինուած: Միւս եկեղեցին ազգային հիւանդանոցին մէջ մաստու է յանուն Ս. Գրիգորի Ղուսաւորչին:

Հիւանդանոցը տարեկան եկամուտ ունի՝ մօմի, մասունքի և այլոց արդիւնք 25000 ղ¹. չափ. կալուածոց վարձքերէ 5000 ղըշ. ժողովրդն ևս տարեկան կամաւոր տուրք կը վճարէ, որ ընդամենը 8000 ղըշն կը հասնի, այդպէս բոլոր եկամուտը է 50000 ղըշ. և ծախք ունի 60—70,000 ղըշ. պակսած գումարը ազգային արկղէն կ'առնու: Եւթմ հիւանդանոցին մէջ 70-ի չափ անձինք կը գտնուին՝ հիւանդ, անկար, խենթ և պաշտօնեայ:

Ազգային արկղը՝ կալուածներէ (որոնք են տուն, խանութ, փուռ, խան և այլն), գետնի վարձքերէ և այլն տարեկան 400,000 ղըշ. չափ եկամուտ ունի, որմէ 100,000

(*) Գրած է մեծ՝, Թաղաւոր Յ. ձերմակեանը Ձմիւռնիայէն:

ղըշ. ազգային երկսեռ վարժարաններու յատկացած է, մնացած գումարով ազգային պարտուց տարեկան տոկոսը, և նոյն պարտուց մայր դրամը տարուէ տարի մաս առ մաս կը հատուցուի: Ազգային բոլոր պարտքը վերջին հաշուեցուցակին համեմատ, որ 1872 նոյեմբեր 1-ին հրատարակուեցաւ—483,559 ղըշ. էր:

Քաղաքիս հայք մէկ վարդապետ և 12 քահանայ ունին. քահանայք ազգային արկղին մէջ 60,000 ղըշ. մշտնջենաւոր դրամ ունենալով, նոյնին տոկոսը կ'առնուն:

Ազգային երկու դպրոց կան, մին արական սեռին և միւսը իգականին համար:

Արական սեռի դպրոցն է Ս. Մեսրոպեան վարժարանը, որ 1825-ին կառուցուած է (թէ և նրանից առաջ ևս դպրոց կար.) և ուր կը յաճախեն 300-էն աւելի աշակերտներ, որոնք կ'ուսանին ճարտասանութիւն, հայկաբանութիւն, Քրիստոնէական վարդապետութիւն, հայ պատմութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, թուաբանութիւն և այլն ուսումներ. նաև Գաղղիերէն, Տաճկերէն, և Անգղիերէն: Դպրոցին տնօրէնն է մեծ. Մատթէոս Մամուրեանը, թիւ ուսուցչաց 9: Եւթ վարժարանին մէջ թանգարան կայ, ուր ամէն լեզուէ բաւական գրքեր և գիտութեանց վերաբերեալ այլ և այլ գործիքներ կը գտնուին:

Միւս դպրոցն է Հռիփսիմեանց վարժարանը, որ 1845-ին կառուցուած է տիկին Հռիփսիմէ Աստանդեանի ծախիւքը. (սորանից առաջ թէ և կար, բայց հրդեհի ժամանակ, որ բոլոր Հայոց թաղը մոխիր դարձուց, այն ևս այրեցաւ) և ուր 200-էն աւելի աշակերտուհիք կը յաճախեն. դոքա կ'ուսանին գրեթէ Ս. Մեսրոպեան վարժարանի մէջ աւանդուած ուսումները, նաև Գաղղիերէն և ասեղնագործութիւն: Եւթ վարժարանին տնօրէնն ևս մեծ. Մ. Մամուրեանն է, դպրոցը ունի 3 վարժապետ և 4 վարժուհի: Մեսրոպեան վարժարանին մէջ

Պաղղիերէն լեզուի դասատուութիւնը 1835-ին սկսած է Պետրոս աղա Եղսուֆեանի ծախիւքը. իւր մեռնելէն վերջը, քեռորդին Յովսէփ աղա Եղսուֆեանը նորա այս ազգասիրական գործը կը շարունակէ, նաև Հռիփսիմեանց վարժարանին մէջ Պաղղիերէն լեզուի դասատուութիւն կը հաստատէ իւր ծախիւքը, բայց չենք գիտեր ինչ պատճառաւ ժամանակէ ի վեր իւր ազգասիրական գործը դադրեցուցած է:

Բացի այս երկսեռ վարժարաններու աշակերտներէն՝ օտար դպրոցները կը յաճախեն 45 աշակերտք և 70 աշակերտուհիք, որոնք տարին 2500 լերայի մօտ դումար կը վճարեն:

Այս նաև նախակրթարան Սահակեան դպրոց անունով, որ սորանից մէկ ու կէս տարի առաջ հաստատուեցաւ և ուր կը գտնուին զրեթէ 30 աղքատիկ աշակերտներ աղջիկ և տղայ, դոքա կուսանին հասարակ ընթերցանութիւն և գրավարժութիւն. ունին 1 վարժապետ և 1 վարժուհի: Մի մասնաւոր ընկերութիւն ժողովրդէն հաւաքած նուէրներով նոյն աշակերտաց նիւթապէս կը նպաստէ:

Քաղաքիս հայք ունին ընթերցատուն, որ երեք չորս տարի առաջ հաստատուեցաւ և ուր ամէն տեսակ հայերէն, նաև օտար լեզուաւ, թերթեր կը գտնուին և իւրաքանչիւր ոք տարեկան փոքրիկ դումար վճարելով կարող է միշտ երթալ և այնտեղ կարդալ: Եյս տեղ գիշերները երբեմն ճառեր կը խօսուին և այլ և այլ խնդիրներու վրայ ազատ վիճաբանութիւններ կ'ընէին:

Պովեստից արժանի է Եղսուֆեանց ընկերութիւնը իւր յարատուութեամբ և ազգին արած ծառայութիւններուն համար: Եյս ընկերութիւնը, որ 11 պատուաւոր անձերէ կը բաղկանայ, 1861-ին հաստատուեցաւ, և ժողովրդէն տարու է տարի հաւաքած ստակով, որ 13—14000 շէքէ կը հասնի, նաև մասնաւորներէ ընդունած կտակներով և այլ և այլ

նուէրներով, այն ամէն հիւանդներու, որոնք կարօտ են և չ'են կարող հիւանդանոց երթալ՝ պետքը կը հոգայ, այսինքն նրանց բժշկը, դեղը և իհարկին մինչև անգամ պէտք եղած ուտելիքը կը շնորհէ:

1873 թ". 7 երիտասարդներ Ոսկանի անուամբ մի ընկերութիւն հաստատեցին և երեկոյները ձրի դաս կտան Հայերէն և Պաղղիերէն կարօտ և անուս ազգայնոց:

Չմիւռնիոյ մէջ երկու հայ թերթ կը հրատարակուին. մին Երշալոյս Երարատեանը, ազգային լրագրաց անդրանիկը, որուն խմբագիրն է մեծ. Ղուկաս Պալղազարեանը և 1840-էն ի վեր կը հրատարակէ 15 օրը մէկ անգամ. սա քաղաքական, բանասիրական և առևտրական թերթ է: Միւսն է՝ Մահալ Երեւելեան հանդէսը, որի խմբագիրն է մեծ. Մատթէոս Մամուրեանը և որ 1870-ին սկսած է հրատարակել ամիսը մէկ անգամ: Նաև մեծ. Ս. Ոսկանեանը, ժամանակաւ Երեւելի և Երեւելի խմբագիրը՝ Եփօր՝ (La réforme) անուն Պաղղիերէն լրագիր կը հրատարակէ 1869-էն ի վեր: Երեք տպարան կայ՝ Տէտէեան տպարանը, Թաթիգեանի տպարանը ուր վիմագրութիւն ևս կայ, և Երշալոյս Երարատեանի տպարանը: Չմիւռնիոյ մէջ շատ ժամանակէ իվեր տպարան հաստատուած կ'երևի, վասն զի 1762-ին տպեալ Եղնիկ կայ:

Նիւթապէս ազգայինը իւրեանց նախնի յաջողութիւնը չ'ունին, որովհետև թէ շահերը նուազ են և թէ մեծամեծ ծախքի դուռեր բացած են, այսու ամենայնիւ դարձեալ մեծահարուստ անձինք պակաս չ'են: Նիւթականի մասին տեղւոյս ազգայինները իրանց տարեկան շահին և ծախքին համեմատ կարելի է չորս դաս բաժանել:

Ա. Ամենէն աղքատները, որոնք օր կը վաստկին օր կ'ուտեն և ազգին ունեցած քանի մի խաներուն մէջ ձրի կը բնակին:

Բ. դասը տարեկան 10—15 լերայի վարձքով տուն կը բնակի և 5—6000 զրշ. ծախք ունի:

Գ. դասը 25—40 լերայի վարձքով տուն կը բնակի և տարին 20—40,000 զրշ. ծախք ունի:

Դ. դասը, որ ամենէն հարուստները կը կազմէ, 60—100 լերայի վարձքով տուն կը բնակի և 50—80000 զրշ. և աւելի ծախք ունի. այս դասը նաև ձիեր, կառքեր ևս ունի: Սակայն ազգայիններէն խիստ քիչեր կը գտնուին, որ բնակութեան տուն չ'ունենան:

Եւրաքանչիւր կալուածատէր իւր կալուածքին արժուութեան հազարին չորս դահեկան տուրք կը վճարէ տէրութեան, որ Լէւոն կ'ստուի. սակայն քանի մի տարի է իվեր տեղւոյս Եւրոպացիներուն և կառավարութեան մէջ այս մասին անհամաձայնութիւն ծագած լինելով՝ այս տուրքը չ'են հաւաքեր: Բացի այդ տէրութիւնը ազգին վրայ 43,000 զրշ. ողջ ստակ արքունի զինւորական տուրք է դրած, զոր ամէն անհատ ըստ կարողութեան կը վճարէ:

Ըզգայնոց մեծ մասը վաճառական է. ոմանք գլխաւորաբար Մանչեսթերէն և Եւրոպիոյ ուրիշ տեղերէն այլ և այլ ձեռագործ ապրանքներ բերելով այստեղ խանութպաններու կը ծախեն. ինչպէս Սպարթանէան եղբարք և ընկերութիւն. Լէֆլէան եղբարք և ընկ'. Եսայեան եղբարք և ընկ'. Մելչոն Յ. Մաքսուտեան, Գալոյոճեան եղբարք և այլն: Բացի սոցա երեւելի վաճառականներ են նաև Մ. Յակոբ և Մ. Ստեփան Եսայեան, Յակոբ Մաքսուտեան, Ալեքէնէան և այլն, որոնք փոքր Եսիայէն այլ և այլ բերքեր բերել տալով, ինչպէս բամպակ, բուրդ, ներկ, աֆիոն, փալամուտ և այլն, կամ այստեղ կ'ծախեն և կամ Եւրոպայ կը զրկեն. նաև Պալիօլէան եղբարք, որոնք Եմերիկայէն մեծ քանակութեամբ երկաթ են բերել տալիս:

Իսկ արհեստաւորներն են՝ ոսկերիչ, դերձակ, դարբին, վերմակարար, սափրիչ և քանի մի ժամագործ ու կօշկակար: Կառավարութեան հայ պաշտօնեայներու մէջ երեւելի է Թաֆլուֆեան Տիրան Լէֆլէան, որ վելայէթին (գաւառ) առաջին թարգմանն է. կան նաև ուրիշ շատ պաշտօնեայներ, որոնք զրազրութեան կամ այլ պաշտօն կը վարեն: Երեք հայ բժիշկ կան, որք են մեծ. Պօղոս Աստուրեան, մեծ. Թազուր Արարեան և մեծ. Խաչատուր Արախունեան:

Օմիւռնիոյ մէջ թէ և մի ժամանակ բազմաթիւ պապականներ կը գտնուէին, բայց գրեթէ բոլորն Մխիթարեան հայրերու շնորհիւ լատինացած են: Տասն և հինգ տունի չափ բողոքական հայեր կան Եւրոպացի քարոզիչներու ջանիւքը և սոքա օտար քաղաքներէ եկած են, ունին մի ժողովարան և մի քարոզիչ ու իրենց յատուկ ներկայացուցիչը ոստիկանութեան դուռը:

Օմիւռնիոյ շրջակայ գիւղերուն մէջ բնիկ հայ գիւղացի չկայ, սակայն շատ ընտանիքներ ամառ ժամանակ այլ և այլ գիւղեր օգտփոխութեան երթալով, այնտեղ մէկ մէկ մատուռ հաստատած են՝ ինչպէս

Պապուկայի մէջ Ս. Խաչ անուամբ.

Գարուշլիոնի մէջ Ս. Եստուածածնայ.

Աօլ Լէֆլէի մէջ Ս. Հոգեգալստեան.

Իսկ Ղալաթայի մէջ, որ մի արուարձան է, ամառ ձմեռ բնակող ընտանիքներ գտնուելով, Ս. Կարապետ անունով եկեղեցի կայ, նաև ուսումնարան, ուր կը գտնուին 20 'ի չափ աշակերտք և կ'ուսանին հասարակ ընթերցանութիւն և գրավարժութիւն և 1 վարժապետ ունին:

Օմիւռնիոյ վիճակին մէջ գտնուած թեմերն են՝ Մանիս. 600 տուն հայ կայ. ունին երկու եկեղեցի Սուրբ Միօն և

Ս. Պրիգոր 1 ռուսաւորիչ անուամբ, նաև 5 քահանայ. 2 դպրոց կայ տղայոց համար, որուն մէկին մէջ կը գտնուին 100-էն աւելի աշակերտներ և 3 վարժապետ. ուսմունքն են հայկաբանութիւն, ճարտասանութիւն և տաճկերէն, իսկ միւս փոքրիկ ուսումնարանին մէջ 30-ի չափ աշակերտք կը գտնուին և մի քահանայ դաստու է:

Աղջկանց համար ևս **Պայիանեանց** դպրոցը ունին, որ 2 տարի առաջ 3 աղջասէր երիտասարդներ հաստատեցին և իրենց աջակից ունենալով քանի մի աղջասէր անձինք, քիչ ժամանակի մէջ յառաջացուցած են դպրոցը: **Պպրոցին** մէջ կը գտնուին 70-ի չափ աշակերտուհիք, որոնք կուսանին ընթերցանութիւն, զեղագրութիւն, աղգային ու սրբազան պատմութիւն, ասեղնագործութիւն և ուրիշ օգտակար դասեր: 1 վարժուհի և 1 վարժապետ ունին: **Ժողովրդեան** մէջ կան քանի մի վաճառականներ, կան նաև հողատերներ, իսկ մնացածները՝ սափրիչ, վերմակարար, դերձակ, դարբին և այլն են: **Պալէստին** եղբարք ընդարձակ գործարան ունին, ուր բամպակ մաքրել կտան: **Բողոքական** քարոզիչներ այստեղ ևս բոյն դնելու կ'աշխատեն. բայց մինչև այսօր իրենց ջանքը 'ի զուր անցած է:

Այստեղ 60 տուն հայ. ունին **Ս. Աստուածածնայ** անուամբ եկեղեցի, 1 քահանայ, 1 դպրոց 1 ռուսաւորչեան անուամբ, ուր կը յաճախին 50 աշակերտք՝ 30-ը աղջիկ և 20-ը տղայ. աւանդուած դասերն են՝ հայկաբանութիւն, Քրիստոնէական վարժապետութիւն, աղգային պատմութիւն, թուաբանութիւն և այլն: **Ժողովրդեան** մեծ մասը վաճառական է, 15 տունի չափ պապական կը գտնուին:

Պասապա 50 տուն էն աւելի, եկեղեցի **Ս. Աստուածածնայ** անուամբ. 1 դպրոց, 1 քահանայ, 1 վարժապետ և ժողովուրդը վաճառական, դերձակ, վերմակարար և այլն է:

Քրաշաճ. 100 տունէն աւելի, նոր եկեղեցի սկսան շինել՝ թէ և մի մատուռ ունէին. դպրոց ունին, ուր կը գտնուին 40-ի չափ աշակերտք և որոնց դասատուն է տեղւոյն քահանան. շատերը քանի մի արտավառ երկիր ունին և առհասարակ դերձակ են:

Ղանի. 100 տուն հայ. ունին եկեղեցի **Ս. Աստուածածնայ** անուամբ և դպրոց, մի քահանայ, որ դասատու ևս է. 15 դերձակ, 5 վաճառական, 5 ոսկերիչ, 4 դարբին, 10 սափրիչ, 5 պողպատաշէն, 2 հացագործ, 5 կօշկակար և 3 մսավաճառ կան, մնացեալները այլ և այլ գործերով կը պարապին. ամառը բոլորն երկրագործութեան կը զբաղեն, որովհետև ամեն անհատ 3—5 արտավառ երկիր ունի. դժբաղդաբար հայերէն չ'են դիտեր և տաճկերէն կը խօսին:

Պերշաճ. 32 տուն, մատուռ ունին, դպրոց և քահանայ, որ դասատուութիւն ևս կանէ. խիստ թշուառ վիճակի մէջ են, որովհետև ծանր տուրք կը վճարեն, 500 զըշ. էն մինչև 200 զըշ. որմէ նուազ չկայ, 5 ոսկերիչ, 5 դերձակ և 12 սափրիչ կան, մնացեալները մէկին միւսին մօտ ծառայութիւն կանեն. սոքա ևս տաճկերէն կը խօսին:

Այստեղ 15 տունի չափ հայ պօշ կը գտնուին, որոնք մեր եկեղեցին կը յաճախին. տղամարդիկը մազ կը շինեն, իսկ կանայք կտաւեղեններ և այլն կը ծախեն:

Տէնիշլի 40 տուն հայ, եկեղեցի ունին **Ս. Աստուածածնայ** անուամբ, նաև դպրոց և մի քահանայ, ժողովուրդը վաճառական, սափրիչ, դերձակ և այլն է:

Սէնէթէ. 20 տունի չափ, եկեղեցի **Ս. Սարգիս** անուամբ. 1 քահանայ, դպրոց, աշակերտ 15-ի չափ՝ աղջիկ և տղայ, և 1 վարժապետ, ժողովուրդը վաճառական, դերձակ, սափրիչ և երկրագործ:

14 Ինչ անուն տալ թոռիս թոռան որդուն կամ թոռին ? —
 16 Ինչ անուն տալ հորաքրոջս որդուն կամ թոռին ? — 17
 Մինչև որ աստիճանի սերունդների և ազգականների համար
 կան անուններ ? — 18 Վորձ են ածվում արդեօք անուններ
 ռուսաց двоюродный, троюродный братъ, կամ զաղղիաց-
 ւոց cousin, cousine, տեսակին պէս թէ ոչ ? — :

19 Ինչպէս է անուանվում ամուսին մարդը կնոջ վերա-
 բերութեամբ (մարդ, ամուսին, էրիկ և այլն) ? — 20 Ինչ անուն
 է տալիս ամուսնոյն կինը կանչելու ժամանակ (փոխանակ Պրի-
 դոր, Սիրակոս ասելու, ձայնում են այժմայի, հայ, չեք իմանա՞մ,
 չեք է՞մ ասում, դէսը նայիր և այլն) ? — 21 Ինչպէս է անուա-
 նում իւր ամուսնոյն կինը, երբ այլոց մօտ խօսում է ամուս-
 նոյ մասին նորա բացակայութեամբ (օր". փոխանակ ասելոյ՝
 իմ մարդը, Պրիդորը — ասում են՝ իմ աղամարդը, իմ Պեպրոսի
 (որդւոյ) հայրը, իմ աղբէրը, իմ նիստւորը, իմ խնամիչ և այլն) ? —
 22 Ինչ անուն է տալիս իմ կինը հօրս (սկեսառ) ? — 23 Մօրս
 (սկեսուր) ? — 24 Աղբօրս (տաքր) ? — 25 Վրոջս (տալ) ? — 26
 Պապիս, հօրեղբօրս, մօրաքրոջս, նոցա որդւոց և այլն ? —
 27 Ինչ անունով է կանչում մարդը իւր կնոջը (փոխանակ
 ասելու Մարիամ, ասում են՝ աւինի, լսիր, չեք իմանա՞մ, չեք է՞մ
 ասում և այլն) ? — 28 Ինչ անուն է տալիս մարդը իւր կնոջ
 օտարների մօտ խօսալիս (փոխանակ՝ իմ կինս, իմ Մարիամը
 ասելու, ասում են՝ իղախիցս, լծախիցս, ամուսինս, խնայանս, նշանածս,
 չեք հարսը, չեք ամուսնիցս, ամուսնեք, աղջկեք, հայրք, խնամիչ և
 այլն) ? — 29 Ինչ տեսակ է փոփոխվում այդ բառերի դորձա-
 ծութիւնը, երբ խօսում են հոգեւորականի առաջ ? — 30 Իշ-
 խանի առաջ ? — 31 Իւր հօր և կամ որեւիցէ ծեր մարդոյ
 առաջ ? — 32 Իւր հաւասար մարդոյ հետ ? — 33 Իրանից
 ստոր կարգի մարդկանց հետ ? — 34 Իրանից ջահիլների կամ
 ստորադրեալի առաջ ? :

35—Ինչ կոչնակներ և կանչելու ձևեր կան հօրը ? — 36 մօրը
 ? — 37 պապին ? — 38 տատին ? — 39 եղբօրը ? — 40 քրոջը ? — 41
 իւր աղջկան ? — 42 տղային ? — 43 ծառային և աղախնոյն ? — 44
 ընկերին, անծանօթին և այլ կարգի մարդկանց ? — :

45 Քանի անգամ է կրկնվում անունը և ինչ շեշտա-
 դրութեամբ, երբ վերոյիշեալներէն մէկին կանչում են սիրով,
 զրգուանօք և համակրութեամբ ? — 46 խրոխտալով, սպառ-
 նալով կամ բարկացած ? — 47 ինչ մասնիկներ կամ ամբողջ
 բառեր են աւելանում մէկին զրգուանօք կամ խրոխտանօք
 կանչելու ժամանակ (օր". Պէորդ ջան, հոգիս, մառաշ, չեք հա-
 րաշ, ցաւաւ ասում և այլն) ? :

48 Տաճկաստանի հայք խօսալու ժամանակ լսողին դառ-
 նում են յօ, աղբօր, աղա, էֆէնպը և այլ բառեր աւելցնելով.
 Թիֆլիզեցիք — աս, ուսաս, աղբէր, աղա և այլն. կանայք — հա,
 դէդէ, հաջան, հօծ և այլն: Որտեղ որն է սոցանից կամ ուրիշ
 բառերից դորձ ածվում սովորական խօսակցութեան մէջ ? :

II

49—Ինչ սկզբունքի վրայ է հիմնած գերդաստունը, քի
 բարոյական և ազգականութեան արիւնի կապն է կապողը
 գերդաստունի անդամներին միմիանց հետ, թէ սեփականու-
 թեան և աշխատանաց (ապրուստի) շահը ? — 50 Ումն է
 պատկանում գերդաստանի մէջ նախադասութեան կամ իշխա-
 նութեան իրաւունքը՝ ամենէն շատ աշխատողին, թէ ամենա-
 ծերին ? — 51 Արդ է անցնում այդ նախադասութեան իրա-
 ւունքը մէկէն միւսին ? — 52 Պարող է ծեր և էլ չը աշխա-
 տող հօր նախադասութեան իրաւունքը անցնել իւր աշխատող
 և մեծ որդուն, քանի որ դեռ ևս ինքը կենդանի է ? — 53
 Պատահում է որ այդ իշխանութեան իրաւունքը անցնի մօ-
 րը, հօրեղբօր կամ մօր եղբօրը ? — 54 Արդ և ինչ զիպուած-
 ներում է այդ պատահում ? — 55 Ինչ ձև է անցնում այդ

իրաւունքը մէկէն միւսին, ցի գերդաստանի անդամների ընտրութեամբ, թէ միմիայն տարիքի շատութեան սովորութեամբ ? —56 Ինչ բանի մէջ է կայանում գերդաստանի մեծի նախագահութեան և իշխանութեան իրաւունքը ? —57 Ինչ իրաւունքներ ունէ այդ նախագահը դէպի գերդաստանի մնացած անդամները, դէպի դոցա մասնաւոր կայքը, դէպի ընդհանուր գերդաստանական կայքը (օրինակ՝ որքան է սկեսառի իրաւունքը իւր հարսի սեփական կայքի վերաբերութեամբ) ? —58 Ինչ իրաւունք ունէ նահապետ—նախագահը գերդաստանի անդամների առանձին աշխատածի վրայ ?

59. Հօր—նախագահի տուած կարգադրութեանց մէջ ըստ իւրեանց ընտանեկան կառաւարութեան՝ գերդաստանի միւս անդամները ունին իրաւունք խառնուելու ? —60 Հայրը որ դիպուածներումն է դիմում իւր ընտանեաց խորհուրդին և որ աստիճանի ընդունելութիւն կամ չընդունելութիւն կարող են գտնել այդ խորհուրդները նախագահի կողմից ? —61 Ինչ դիպուածներում է սահմանափակվում նախագահի իրաւունքները իւր ընտանեաց մէջ ? —62 Այն այդպիսի սահմանափակող դէպքեր ? —63 Այս այն կարծիքը, որ հայրը իբր ծնող՝ անսահման իրաւունք ունէ իւր զաւակաց մահու և կենաց վրայ և թէ որդւոց վերաբերութեամբ ծնողաց դատաւորը միայն լստուած է ?

64 Օրութեան պատճառաւ աշխատելու կարողութենէն զրկուիլը պակասացնում է արդեօք հօր—նահապետի իրաւունքները և որ աստիճանի ?

Օտնով. Այն պէտք, որ նահապետ—հօր այրիանալը պարճաւ է լինում նորա գործերէն հեռանալուն և նախագահութեան իրաւունքը մեծ որդւան յանձնելուն :

65 Ինչ կանոնադրութիւն կայ ընտանեաց դէպինահապետը կամ նախագահը ունեցած յարգանաց մասին ? —66 Արող են

նահապետի հետ սորա առանձին գտնուած ժամանակ կամ հիւրերի ներկայութեամբ ճաշել, խօսալ, դատել կամ վիճել նորա կինը, որդիքը, հարսները, կրտսեր եղբարքը և այլն ?

67 Ինչ իրաւանց տէր է գերդաստանի մայրը (նահապետի կամ նախագահի կինը) իւր ամուսնոյ և թէ որդւոց, հարսների, տաքրերի և այլ ազգականների վերաբերութեամբ ?

—68 Ինչ նշանակութիւն ունէ մօր սեփական կայքը (օր՝ բաժինը—օժիտը) տան մէջ ? —69 Ում ձեռքին է այդ կայքը նորա (ցի մօր) կենդանի ժամանակը և նորա մահուանից յետոյ ?

Օտնով. Հայ պէշ ճօր հայքը միմիայն նորա պարտք տեղիւն է և որդիքը ու հարսները մասը չունին : Քանի մի պէշ՝ նահապետի կենդանութեան ժամանակ—նորա կինը զորի է ամուսնոյ իրաւունքներէ, այն ինչ այրիանալուն պէս չեաւ է բերում իւր աճանայ բոլոր աւելցած իրաւունքները : Այն պէտք, որ մայրը իբրև կենսաբան մշտ զորի է իրաւունքներէ և նախ պէտք, որ աճանաւ մեանելու հետ կորչում է և կնոջ փոքրի շաւի աւելցած իրաւունքները :

70 Ինչ իրաւունքների տէր են գերդաստանի այլ և այլ անդամները իրանց ունեցած սեփականութեան վերաբերութեամբ ?

Օտնով. Այն պէտք, որ աճանիները իւրեանց պան մէջ աւանդին աւանդին տեղիւն հայն ունին : Այն պէտք, որ հօր կենդանութեամբ որդիքը բաժանուելու իրաւունք չունին միայն այն պարճաւ, որ նորանից ոչ մէկը ոչ ինչ մաս չունի ընտանեկան տեղիւնն ունեւան մէջ և բոլորը պարտքաւ է հօրը :

71 Որդիքը ունին իրաւունք բաժանուելու հօր կամ մօր կենդանութեան ժամանակ ? —72 Հօր կենդանութեամբ բաժանուած որդուն ինչպէս են նայում ? —73 Երբ հօր մահուանից յետոյ որդիքը բաժանվում են, որի մօտ է մնում մայրը—մեծ թէ փոքր որդւոյ մօտ, շատ աշխատողի թէ քիչ աշխատողի, ամուսնացած թէ չամուսնացած որդւոյ, հարուս-

րինի որդւոցը ինչ անուններ կան?—104 Համեմատաբար որ կարգի մարդկանցէն են շատ լինում ապօրինի որդիքը?—

III

105 Բացի եկեղեցական կանոնադրութեանը ինչ շարժառիթներ կան ամուսնութեան այս կամ այն աստիճանը ՀՀՍՍ համարելու?—106 Չի՞ բառը այլ բառով չէ դործ ածուում?—107 Ինչպէս են նայում ՀՀՍՍ-ի թեանը, երբ ազգականութիւնը հօր կողմիցն է կամ երբ մօր կողմիցն է?—108 Ինչպէս է նայում ժողովուրդը հօգեւոր ազգականութեան վրայ, օրինակ՝ խաչեղբայրութեան, կնքահայրութեան, հոգեւոր քայրութեան վրայ, և այլն?—109 Մինչև որ աստիճանն է շարունակվում հոգեւոր ազգականների ՀՀՍՍ-ի թեանը?—110 Իմ տղաս կարող է պսակուիլ իմ ծնողաց խաչեղբայրի աղջկան հետ?—111 Ինչ է պօռնի, պօռնի նշանակութիւնը և հաշիւը?—112 Ինչ է էօթի պօռնի նշանակութիւնը և ինչ բանի վրայ է հիմնած?—

113 Երբեք հոգեւոր որդի ընդունածը ազգական է համարվում նրա ընդունողին, սրա սերունդին կամ ազգականներին?—114 Հոգեւոր որդի տղան կարող է ամուսնանալ ընդունողի այրի կնոջը հետ կամ նորա դստերը հետ?—115 Ինչ պայմաններ կան հոգեւոր որդի լինելու համար?—116 Սարող եմ ես եղբօրս որդուն ինձ հոգեւոր որդի շինել?—117 Սարող եմ մէկին ինձ հոգեւոր որդի ընդունել, երբ նրա ծնողքը կենդանի են կամ երբ ես ևս որդիք ունիմ?—118 Ինչ ծէս կամ արարողութիւն է կատարելու մէկին հոգեւոր որդի ընդունելու համար?—119 Ինչ բարոյական իրաւունք է ձեռք բերում հոգեւոր որդին այն տան մէջ, ուր այդ կուլումով ընդունուած է?—

IV

120 Երբեք հոգեւոր որդի մեռնելուց յետոյ, կենդանի մնա-

յողը ինչ տեսակ հանգամանքներում աշխատում է երկրորդ և երրորդ անգամ ամուսնանալ?—121 Հարուստների մէջ շատ է պատահում այդ ամուսնութիւնները, թէ աղքատների, ջահիլների մէջ, թէ ծերերի?—122 Որք և այրի կանայք շատ են մարդու գնում, թէ այրի մարդիկ կին առնում?—123 Օրինակի համար հարիւրէն մօտ քանիսը այդ պատկերէն լինում են բաղդաւոր?—

124 Խորթ հայրը, խորթ մայրը և խորթ որդիքը ինչ տեսակ ազգականութեան մէջ են դասվում թէ միմիանց հետ և թէ միմիանց ազգականների հետ?—125 Օրինակի համար Եթէ կինը մեռաւ և մնաց մէկ աղջիկ զաւակ. Եթէ ամուսնացաւ երկրորդ անգամ մէկ այրի կնոջ հետ, որ հետը բերեց մէկ տղայ զաւակ իւր առաջուայ ամուսինէն.—ինչպէս պէտքէ անուանել այս տեսակ զանազան հօրերէն և զանազան մօրերէն ծնած քրոջը և եղբօրը միմեանց վերաբերութեամբ և ծնողաց վերաբերութեամբ?—126 Եթէ տեսակ խորթ քրոջ և եղբօր որ սերունդը կարող է ՀՀՍՍ չլինել?—127 Եթէ վերոյիշեալ Եթէ յիշեալ երկրորդ ամուսնութենէն զաւակներ ունեցաւ, այն ժամանակ այդ զաւակները ինչ տեսակ ազգականներ են նոյն յիշեալ խորթ քրոջը կամ եղբօրը?—128 Եթէ վերջանում սոցա ազգականութիւնը?—

V

129 Որքան է պատահում ամուսինների բաժանուիլը առանց հոգեւոր վարչութենէն իրաւունք ստանալու?—130 Որքան են լինում բաժանուիլ ցանկացողները և որքանը հանում են այդ նպատակին?—131 Հոգեւոր վարչութեան կողմէն բացասութիւնը կարողանում է արգելք լինել ամուսինների բաժանուելուն?—

132 Ինչ են լինում շարժառիթները ամուսինների բաժանուելուն?—133 Համեմատաբար որ շարժառիթն է առա-

ւել պատահում, օրինակ անբարոյականութիւնը, հարբեցողութիւնը, թէ շռայլութիւնը և այլն ?:

134 Որ կարգի ժողովուրդի մէջ շատ է պատահում ամուսինների բաժանուիլը ? — 135 Որ տարիքում է շատ պատահում բաժանուիլը և ամուսնութենէն քանի ժամանակէն յետոյ ? — 136 Որդւոց տէր, թէ անզաւակների մէջ է շատ պատահում այդ ? — 137 Պատահում է բաժանուելէն յետոյ հաշտուիլը ? — 138 Բաժանուած ամուսիններին ինչ անուն են տալիս (օր". մարդաթող, կնգաթող) և ինչ յարգանք ? — 139 Բաժանուած կինը վերադառնում է իւր հայրական տունը, թէ առանձին է ապրում ? — 140 Բաժանուած ամուսինները ինչ իրաւունք են պահում իւրեանց որդւոց վրայ ? — 141 Աղջիկ զաւակները բաժանուած հօր մօտ են մնում թէ մօր մօտ ? — 142 Բաժանուելուց յետոյ պարտաւորվում է մարդը իւր կնոջ և սորա հետ զնացած զաւակների ապրուստը հողալու թէ ոչ ? — 143 Որ աստիճանի յաջողում է այդ դիպուածներում քահանայի միջնորդութիւնը, խրատը, սպառնալիքը և այլն ?:

VI

144. Որտեղ կայ տակաւին մնացած Հայոց մէջ Բողոքական (օրինակ Ղարաբաղու որ գիւղերում) ? — 145 Եթէ որե իցէ տեղ կար այդ սովորութիւնը և վերցրած է, քանի ժամանակ է ? — 146 Մինչևի քանի կին են առնում ? — 147 Երբ են երկրորդ կինը առնում, ոչ արդեօք առաջի կնոջ ծերանալէն յետոյ ? — 148 Ինչ են շարժառիթները բազմակնութեան ? — 149 Ինչ իրաւունքների տէր են այդ կանայքը և դոցա որդիքը ? — 150 Ինչ միջոց է գործ դնում քահանան բազմակնութեան դէմ և որքան են յաջողում դրա գործ դրած միջոցները ? —

(շարունակելի)

Աղէքսանդր Լըրիցեանց:

Յ Ե Ն Ա

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՏՈՐԻՍ

Յառաջաբան և օրացոյց

I—XVI

ԳԼՈՒԽ Ե.

	Երես
Տոմարի նշանակութիւնը	1
Հայոց թուականը	6
Հրէից և Մահմետականաց թուականը	9
Օրացոյց Հայոց	10
Կայսերական ազգատոհմ Ռուսաց	17
Ազգատոհմ Օսմանեան ինքնակալի	19

ԳԼՈՒԽ Բ.

Ընդհանուր համաշխարհային վիճակագիր	20
Ընդհանուր վիճակագիր նշանաւոր տէրութեանց	28
Մեծն Բրիտանիայ	31
Պաղլիայ	39
Եւստրոյ-Հոնգարիայ	42
Պրուսիայ և Պերմանիոյ կայսերութիւն	45
Ռուսիայ	48
Տաճկաստան	57
Կովկասեան փոխարքայութիւն	61
Երևանի գաւառ	93

ԳԼՈՒԽ Գ.

Հայք 'ի Ռուսիա	100
Ազգերման քաղաք	103

Ագուլիս վերին	104
„ ներքին	105
Ալեքսանդրոպոլ	„
Ախալցխա	114
Ախալքալաք	119
Աշտարխան	120
Արմաւիր նոր	122
Բագու	„
Բայազէթ նոր	124
Գորի	125
Գրիգորիօպոլ	126
Դարբանդ	127
Դիշլաղար	„
Դուշէթ	„
Ելիսաւէտոպոլ	„
Եկատերինադար	128
Երևան	129
Ջաքաթալայ	133
Թէլաւ	134
Թէմիրխան-Շուրայ	„
Թէոդոսիայ	135
Լենքորան	136
Խրիմ հին	„
Ղալար	137
Ղաբայ	„
Մոզդոկ	138
Մոսկովայ	„
Նախիջևան հին	140
Նախիջևան նոր	141
Նուխի	143

Շամախայ	„
Շուշի	145
Պետրոքուրդ	146
Սդնախ	„
Ստաւրոպոլ	147
Վաղիկաւկաս	„
Վաղարշապատ (ԼՅմիածին)	148
Տփլիս	151
Քութայիս	154
Վիճակագիր հայ բնակչաց Ռուսիոյ	„
„ հայ կղերի „	155
„ աղգային սեփհականութեանց	158
„ աղգային ուսումնարանաց	160
„ „ տպագրութեան	163
„ „ ընկերութիւնք	169
Հայ պաշտօնատարք Ռուսիոյ	170

ԳԼՈՒԽ Գ.

Հայք 'ի Տաճկաստան	174
Աղգային վարժարանք 'ի Ա. Պօլիս	„
Վիճակագիր հայոց որք 'ի Ա. Պօլիս	187
Պատրիարք հայոց 'ի Պօլիս	189
Աղգային սահմանադրութիւն 'ի Տաճկաստան	190
Վիճակագիր հայոց որք 'ի Օսմանիայ	204

ԳԼՈՒԽ Ե.

Հարցեր ընդհանուր հայոց բարուց և սովորութեանց
 Էւրոպէրո-Լեւոնթ. մասն առաջին խօսք 1—150—212—222.

ԱՊՍԷՆՈՎՈՒԹԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

„ԽՆԿՐՈՒԹԵԱՆ“ (, „ЯКОРЬ“)

Մասկվայում:

Ամբողջապես մտցրած հիմնական գումարը է 2,500,000 ռ.
 Բնկերութեան Թիֆլիզի գործակալութիւնը բացուած է
 ապրիլի 9-ին և ընդունում է:

1) Ապահովութիւն կրակից ամեն տեսակ շարժական և
 անշարժ կայքի:

Բնկերութիւնը վարձատրում է բոլոր առաջացած վնաս-
 ները հրեհից, որոնք պատահում են անբաղաժանաբար
 ընկնելից, չը բաց առնելով և կայծակից. վարձատրում է նմանա-
 պէս և այն վնասները, որոնց կրում են ապահոված կայքե-
 րը այն միջոցներից, որոնց գործածելը անհրաժեշտ էին հը-
 դեհը հանդիմանելու, կամ նրա առաջն առնելու համար, վար-
 ձատրում է նմանապէս ապահովեցնողի կայքը ազատելու
 ժամանակ արած անհրաժեշտ ծախսերը, Բնկերութեան կա-
 նոնադրութեան համեմատ:

2) Ապահովութեան տրանսպորտների ամբողջ Ուսումնա-
 տանի և Եւրոպայի ճանապարհների վրա:

Ապահովութիւնը սկսվում է ապրանքի ճանապարհի
 վրա ընդունելու րոպէից և վերջանում է նրան ստացողին
 նշանակուած տեղը յանձնելուց յետոյ:

Բնկերութիւնը պատասխանատու է նմանապէս տրանս-
 պորտների ճանապարհին գողանալու և կորչելու համար առան-
 ձին պայմաններով:

3) Ապահովութեան գումարների (հետքի) է- հաշիւներ:

Պրեմիայի գնահատութիւնը աւելի ցածր է, քան թէ
 ուրիշ բնկերութիւնների մէջ. բժշկի վկայելու և ուրիշ ծախ-
 սերը—Բնկերութիւնն ինքն է յանձն առնում:

4) Արժ ժամանակից յետոյ կը մտցուի ապահովութիւն
 ցանքերի էսթիմի երկուսից:

Գործակալութեան գրասենեակը գտնվում է Երևանեան
 հրապարակի վրա, քաղաքային շէնութեան տան մէջ, Թիֆլիզում:

Ազենաներ Խ. Խաչատրեան է- Յ. Տեր-Պրեգորեան:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0249548

